

**ՀՀ ԳԱԱ ՓԻԼԻՍՈՓԱՅՈՒԹՅԱՆ, ՍՈՑԻՈԼՈԳԻԱՅԻ ԵՎ
ԻՐԱՎՈՒՆՔԻ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ**

Մարգարյան Միսակ Հովհաննեսի

Լեզվաբանությունը որպես իրավունքի որակական հատկանիշ

ԱՏԵՆԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆ

**ԺԲ.00.01 - «Պետության և իրավունքի տեսություն և պատմություն,
պետական և իրավական ուսմունքների պատմություն»
մասնագիտությամբ իրավաբանական գիտությունների թեկնածուի
գիտական աստիճանի համար**

**Գիտական ղեկավար՝
իրավաբանական գիտությունների
դոկտոր, պրոֆեսոր Գ. Հ. Սաֆարյան**

Երևան-2018

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Ներածություն.....	3
-------------------	---

ԳԼՈՒԽ 1

Լեգիտիմության հասկացությունը և հիմնական հայեցակարգային մոտեցումներն իրավունքի տեսության մեջ

1.1. Լեգիտիմության հասկացությունը և բնութագրական հատկանիշները.....	11
1.2. Լեգիտիմության մեթոդաբանական տեսանկյունները.....	29
1.3. Լեգիտիմության կատեգորիայի ժամանակակից մեկնությունները	43

ԳԼՈՒԽ 2

Լեգիտիմությունը որպես պոզիտիվ իրավունքի էության բնութագրիչ

2.1. Լեգիտիմությունը որպես պոզիտիվ իրավունքի էական հատկանիշ.....	69
2.2. Իրավունքի լեգիտիմության հիմնախնդիրը իրավահասկացության տարբեր տիպերում.....	80
2.3. Իրավունքի լեգիտիմության հիմնախնդիրը ժամանակակից սոցիումում.....	100

ԳԼՈՒԽ 3

Իրավունքի և իրավական նորմերի լեգիտիմության հիմնախնդիրը ժամանակակից հասարակությունում

3.1. Իրավունքի լեգիտիմության բնույթը.....	112
3.2. Իրավական նորմերի լեգիտիմության հիմնախնդիրը հասարակության զարգացման արդի պայմաններում.....	124
3.3. Հասարակության իրավականացումը (յուրիդիֆիկացիան) և իրավունքի լեգիտիմությունը.....	139
Ամփոփում	149
Օգտագործված գրականության ցանկ	153

Ներածություն

Հետազոտության թեմայի արդիականությունը: Իրավաբանական դոկտրինում և իրավակիրառ պրակտիկայում հատուկ սրություն է ստանում լեգիտիմության որպես իրավունքի իրական արտահայտման խնդիրը, քանի որ հենց այս ուղղությունը իրավունքի լեգիտիմության հետազոտման ոլորտում ժամանակակից իրավագիտությունում քիչ է ուսումնասիրված: Տվյալ հանգամանքները անմիջականորեն կապված են անցկացվող բարեփոխումների բնույթի հետ, որոնք արժարժեք են երկրի հասարակական կյանքի բոլոր հիմքերը, այդ թվում նաև իրավունքի բնագավառը:

Այսպիսի նշանակալից փոփոխությունների պայմաններում նոր գիտական հայացքների ձևավորման ու երկրում իրավական քաղաքականության և բարեփոխումների զարգացման կարևորագույն ուղղություն է օրինականության որպես իրավունքի իրական արտահայտման գաղափարը: Այս դրույթը հանդիսանում է գիտական, իրավական և այլ հասարակական գործընթացների կայուն զարգացման գործոն:

Հայաստանում իրավական բարեփոխումների գործընթացը չնայած շատ երկարատև չէ, սակայն փորձը ցույց տվեց, որ բարեփոխումների կյանքի կոչելը անհնար է առանց գիտականորեն հիմնավորված օրենսդրության ու դրա արդյունավետ իրացման: Այս առումով, դժվար է սահմանել, թե որն է ավելի կարևոր՝ լավ օրենսդրությունը, թե այն կյանքի կոչելու ձևակերպված համակարգը: Անհարաժեշտ են երկուսն էլ: Լավ օրենսդրությունը, երե նրան չեն հետևում, այն չի կիրառվում, անօգտակար է, ինչպես նաև անօգտակար է անիմաստ նորմատիվ-իրավական ակտերի իրականացման կառուցակարգը (մեխանիզմը):

Դրա հետ կապված՝ լեգիտիմության որպես իրավունքի էության բնութագրական հատկանիշի գիտական ուսումնասիրման անհրաժեշտությունը առավել զգալի է մեզանում իրականացված սահմանադրական բարեփոխումների արդյունքում իրականացվող լայնածավալ օրենսդրական ակտերի ընդունման և գործադրման համատեքստում:

Գտնում ենք, որ իրավունքի էության և արդյունավետ գործադրման հետ կապված

հարցերի պարզաբանման համար անհրաժեշտ է նաև իրավունքի լեգիտիմության հիմնախնդրի ուսումնասիրությունը, որն ունի նշանակալի տեսական և կիրառական նշանակություն:

Հենց վերոհիշյալով է պայմանավորված թեմայի ընտրությունը և հետազոտության արդիականությունը:

Հետազոտության թեմայի գիտական մշակվածության աստիճանը:

Լեգիտիմությունը որպես իրավունքի էության արտահայտման հատկանիշ, իրավունքի տեսության մեջ բավարար չափով հետազոտված չէ: Սակայն լեգիտիմության գաղափարը հետազոտվել է և՛ իրավագետների, և՛ քաղաքագետների, և՛ փիլիսոփաների կողմից՝ սկսած անտիկ դարաշրջանի մտածողներից (Սոկրատես, Պլատոն, Արիստոտել), միջնադարյան գլոսատորներից (կոմենտատորներից) մինչև նոր և նորագույն ժամանակաշրջանի գիտնականների՝ Մ. Վեբեր, Յու. Հաբերմաս, Հ. Քելզեն, Հ. Հարտ, Լ. Ի. Պետրաժիցկի, Վ. Ս. Ներսեսյանց, Վ. Ե. Չիրկին, Ի. Լ. Չեստնով և այլք:

Հայրենական իրավագիտության մեջ քննարկվող հարցին այս կամ այն կերպ անդրադարձել են Ն. Ա. Ապիյանը, Ռ. Գ. Պետրոսյանը, Գ. Ս. Ղազինյանը, Վ. Վ. Ստեփանյանը, Հ. Մ. Ստեփանյանը, Գ. Ս. Սաֆարյանը, Ա. Գ. Վաղարշյանը և այլք:

Հավուր պատշաճի գնահատելով վերոնշված գիտնականների հետազոտությունները, այնուամենայնիվ գտնում ենք, որ սույն հետազոտությունը լինելով քննարկվող հիմնախնդրի համակողմանի ուսումնասիրություն, կարող է մասամբ լրացնել հայրենական իրավագիտության մեջ առկա բացը և ճանապարհ հարթել հետագա հետազոտությունների համար:

Հետազոտության օբյեկտը և առարկան: Որպես ատենախոսական հետազոտության օբյեկտ հանդես է գալիս լեգիտիմությունը որպես իրավունքի բնութագրական հատկանիշ, որը հիմնվում է ժամանակակից լիբերալ-դեմոկրատական իրավահասկացման վրա:

Հետազոտության առարկան պոզիտիվ իրավունքի լեգիտիմության բնույթը, առանձնահատկությունները և պոզիտիվ իրավունքի լեգիտիմության հետ կապված խնդիրների համալիր ուսումնասիրությունն է:

Հետազոտության նպատակը և խնդիրները: Հետազոտության նպատակը կայանում է լեզվաբանության որպես իրավունքի էության հատկանիշի բովանդակության բացահայտումը, որը հիմնված է ժամանակակից լիբերալ-դեմոկրատական իրավահասկացման վրա:

Դրված նպատակին հասնելու համար սահմանվում են հետևյալ հիմնական խնդիրները.

- վերլուծել իրավագիտության մեջ կուտակված գիտելիքները և մոտեցումները իրավունքի լեզվաբանության վերաբերյալ, բացահայտել տվյալ խնդրի համարժեք լուծումները,

- բացահայտել իրավունքի լեզվաբանության՝ որպես իրավունքի էության բնութագրական հատկանիշի բովանդակությունը և առանձնահատկությունները,

- մշակել իրավունքի լեզվաբանության հասկացությունը և դրա ժամանակակից հայեցակարգային մոտեցումը,

- ձևակերպել իրավաօրինակություն հասկացության ընդհանուր տեսական բնութագրիչները,

- արժևորել իրավունքի լեզվաբանության դերն ու նշանակությունը իրավակարգի ամրապնդման և իրավակարգավորումների արդյունավետության ապահովման խնդիրներում:

Հետազոտության մեթոդաբանական հիմունքները. Լեզվաբանության, որպես իրավունքի էության հետազոտության մեթոդաբանական հիմունքներն են. համընդհանուր դիալեկտիկայի օրենքներն ու կատեգորիաները, ինչպես նաև համակարգային վերլուծության, պատմական, տրամաբանական, ձևական իրավաբանական և կառուցվածքային-ֆունկցիոնալ մեթոդները:

Հետազոտության տեսական հիմքն են կազմում Ս.Ս. Ալեքսեևի, Ն.Ա. Ապիյանի, Վ.Ս. Աֆանասևի, Մ.Ի. Վիտորուկի, Վ.Վ. Գլոշենկոյի, Գ.Ս. Ղազինյանի, Ռ.Գ. Պետրոսյանի, Լ.Ս. Մամուտի, Վ.Ս. Ներսեսյանցի, Վ.Վ. Ստեփանյանի, Հ.Մ. Ստեփանյանի, Գ.Ս. Սաֆարյանի, Վ.Գ. Վաղարշյանի, Վ.Ե. Զիրկինի, Ի.Լ. Զեստնովի և այլոց աշխատությունները:

Հետազոտության նորմատիվ-իրավական հիմքն են կազմում ՀՀ փոփոխված

Սահմանադրությունը և գործող օրենսդրությունը:

Հետազոտության գիտական նորույթն, ամենից առաջ, նրանում է, որ հեղինակը համակարգված և համալիր վերլուծության է ենթարկել իրավունքի լեգիտիմության, որպես նրա էությունը բնութագրող հատկանիշի բովանդակային առանձնահատկությունները, որպես ողջ իրավական համակարգի բնականոն գործառնության և իրավունքի սոցիալական հեղինակությունն ապահովվող միջոցի:

Ըստ հեղինակի՝ իրավունքն առանց լեգիտիմության վերաժվում է «թղթային կանոնների հավաքածուի», որի օգտակար գործողության գործակիցը իրավակարգավորումների ոլորտում հասնում է չափազանց նվազագույնի կամ առոչնչի: Հետևաբար, իրավունքի լեգիտիմությունը իրավասորինականության ապահովման և հասարակական հարաբերությունների սահմանադրականացման երաշխավորն է, ինչպես նաև ընդունվող նորմատիվ իրավական ակտերի որակական չափորոշիչն է և ողջ իրավական համակարգի արդյունավետ գործառնության նախադրյալը: Արժեքանության տեսանկյունից լեգիտիմությունն իրավունքի էական, հիմնային բնութագրիչներից է և իրավակարգավորման միջոցով սոցիալական արդարության հաստատման անհրաժեշտ գործիքակազմ է:

Գիտական նորույթի տարրեր են պարունակում նաև **պաշտպանության ներկայացվող հետևյալսյալ դրույթներում**.

1. Ընդհանրապես լեգիտիմությունը իրավունքի սուբյեկտների, իրավական համակարգի և հանրային իշխանության գործունեության որակական կողմն է, որն ապահովում է նորմատիվ իրավական ակտերի իրավազորությունը, հեղինակությունը, իրավասորինականությունը, մարդու իրավունքների երաշխավորված պաշտպանությունը, անաչառ և արդար դատաքննությունը, իրավական ակտերի որոշակիությունը, իրավակիրառ և դատական որոշումների կանխատեսելիությունը:
2. Իրավունքի լեգիտիմությունը՝ իրավունքի սուբյեկտների (անձի, սոցիալական խմբերի, հասարակության, պետության) կողմից իրավական նորմերի ինքնակամ ընդունումն է՝ որպես օրինական-արդարացի վարքագծի կանոններ, որոնք օբյեկտիվ անհրաժեշտություն են մարդու և հասարակության բնականոն կյանքն

ապահովելու համար:

3. Իրավունքի լեգիտիմությունը իրավունքի էության հիմնական հատկանիշներից է և բովանդակային առումով ապահովում է իրավունքի իրավաբանական ուժը (իրավագորությունը), անկասելի և շարունակական գործադրումը՝ սոցիալ-նորմատիվ կարգավորիչների համակարգում:
4. «Լեգիտիմություն» (իրավաօրինականություն) և «լեգալություն» (օրինականություն) եզրույթները հարակից, սակայն նույնական չեն, դրանք տարբեր իրավական կատեգորիաներ են, որոնք փոխկապված են միմյանց հետ: Աշխատանքում հիմնավորվում է հեղինակային հայեցակարգը՝ լեգիտիմության և լեգալության վերաբերյալ. լեգիտիմությունը մարմնավորում է իրավունքի իդեալական առումը (իրավական որոշակիությունը, անհակասականությունը, իրավական բացերի անթույլատրելիությունը և այլն), իսկ լեգալությունն արտահայտում է պոզիտիվ իրավունքի փաստացի իրականությունը՝ դրական և բացասական կողմերով հանդերձ, ինչպես նաև վերջինս (լեգալության) համապատասխանությունը լեգիտիմ օրինականությանը (իրավաօրինականությանը): Լեգիտիմությունը խթանում է իրավունքի համակարգում դրական փոփոխությունները (բարեփոխումները), իսկ լեգալությունը կոչված է ապահովելու պոզիտիվ (գործող) իրավունքի կայունությունը, հաստատականությունը և անփոփոխությունը: Բացի դրանից, լեգալությունը (օրինականությունը) իրավունքին լեգիտիմություն հաղորդելու եղանակներից մեկն է, այսինքն՝ իրավունքի (օրենքի) լեգիտիմացիայի միջոց է:
5. Լեգիտիմացիան իրավունքին պաշտոնական կարգավիճակի տրամադրողն է: Այն չի հանդիսանում անփոփոխ երևույթ, սոցիալական էվոլյուցիայի գործընթացում տեղի է ունենում շարժառիթների ու արժեքների աստիճանական փոփոխում, որոնք լեգիտիմացնում են դրական իրավունքը: Նախապետական կազմավորումներում սկզբնապես գերիշխում էր առասպելաբանական գիտակցությունը, ապա այն փոխարինվում է կրոնական-մետաֆիզիկականով, որին համապատասխանում են ստրկատիրական, ֆեոդալական իրավական համակարգերը ու վերջապես տեղի է ունենում իրավունքի ռացիոնալ մեկնաբանությանը և անցում է կատարվում

մողեռնի շրջանում: Բայց անգամ նախապետական վիճակում կանոններին հետևելը, որոնք հետագայում սկսել են ձևավորել իրավունքը, պայմանավորվել են ոչ միայն սանկցիաներով, այլև կրոնական հեղինակությամբ: Պետական իշխանության ստաջացումից հետո իրավունքի նորմերը երկար ժամանակ հիմնավորվում են սրբազան շարժառիթներով և միայն 17-18-րդ դդ. տեղի է ունենում կրոնական աշխարհայացքից դեպի աշխարհիկ իրավագիտության անցում ու սկսում է ձևավորվել պոզիտիվ իրավունքի լեգիտիմության ժամանակակից բանական (ռացիոնալ) տիպը, որը հիմնվում է համընդհանուր սկզբունքների և իրավադրույթների վրա:

6. Նոր և նորագույն ժամանակներում քաղաքական ինստիտուտների ձևավորման համար ժողովրդավարական սկզբունքների սահմանումը առաջացնում է ավանդական լեգիտիմության կազմաքանդում: Իրավունքի հանդեպ վերաբերմունքը նոր ժամանակներում դառնում է գիտակցված, պոզիտիվ իրավունքը գիտակցվում է որպես մարդկային սահմանումներ, այլ ոչ թե որպես անփոփոխ աստվածային կամ կրոնական կանոն: Դրա համար էլ ժամանակակից պոզիտիվ իրավունքը կարիք ունի հիմնավորման ու ճանաչման հասարակության կողմից (սոցիալական լեգիտիմություն) ու միայն հարկադրականությունը քիչ է նրա գործադրման և պահպանման համար:

7. Լեգիտիմ օրինականությունը (իրավաօրինականությունը) խթանում է իրավական համակարգում պոզիտիվացնել միայն իրավունքի օբյեկտիվ հատկանիշները (ձևական հավասարությունը, ազատությունը, արդարությունը, հումանիզմը), սկզբունքները և համապատասխանաբար ընդունել միայն իրավական բնույթի նորմատիվ իրավական ակտեր:

Լեգալությունը (օրինականությունը) կոչված է ապահովել պոզիտիվ իրավունքի (օրենքների, ենթաօրենսդրական ակտերի, դատական նախադեպերի և իրավական դիրքորոշումների, կորպորատիվ նորմերի, կարգադրագրերի) անշեղ պահպանումը և կատարումը:

8. Իրավակարգավորումների մեխանիզմում լեգիտիմ օրինականությունն ապահովում է նրա համակարգվածությունը, կազմակերպչական և գործառնական առումները,

այս իմաստով՝ լեգիտիմ օրինականությունն ապահովում է նաև իրավունքի որակական հատկանիշներից մեկը՝ վերջինիս լեգիտիմությունը, իրավազորությունը և սոցիալական հեղինակությունը:

Հետևաբար, կարելի է պնդել, որ լեգիտիմ օրինականությունը ոչ միայն իրավունքի անբաժան հատկանիշն է, այլև ողջ իրավական համակարգում հանդես է գալիս որպես համընդհանուր, համապարտադիր, իմպերատիվ սկզբունք, որն անխզելիորեն կապված է իրավունքի ծագմանմ ձևավորման, էվոլյուցիոն զարգացման հետ:

9. Պոզիտիվ իրավունքի լեգիտիմացիայի պատմական զարգացման վերլուծությունը թույլ է տալիս եզրակացնել, որ իրավունքի լեգիտիմությունը ժամանակակից հասարակության օբյեկտիվ անհրաժեշտություն է: Անհրաժեշտ է նաև հիմնավորում սկզբունքների միջոցով, որոնք կիսում և ղեկավարվում է հասարակությունը: Ժամանակակից հասարակությանը բնորոշ է հավատ իրավունքի հանդեպ, պատշաճ իրավական ընթացակարգերին հետևում, որոնք անհրաժեշտ են իրավունքի լեգիտիմության համար: Դրա համար էլ ժամանակակից իրավունքի առանձնահատկությունը կայանում է նրանում, որ իրավունքը չի կարող լեգիտիմացվել գաղափարաբանության միջոցով: Ժամանակակից իրավունքի լեգիտիմությունը ի տարբերություն ավանդական իրավունքի, կապված է իրավաբանական հավասարության ու ազատության հետ:
10. Իրավունքի տեսության մեջ և իրավակիրառ պրակտիկայում պոզիտիվ իրավունքը լեգիտիմացվում է բնական իրավունքի միջոցով, իսկ դրա հետ կապված իրավունքի էությունը պոզիտիվիզմի շրջանակներում դիտարկվում է որպես բնական ու պոզիտիվ իրավունքի միասնական ամբողջություն: Բնական իրավունքը, որով լեգիտիմացվում է գործող պոզիտիվ իրավունքը, լուսավորության դարաշրջանի մետաֆիզիկական գաղափարաբանության պոզիտիվ իրավունքի կանոնների հիմնավորում է, որոշ անփոփոխ սկզբերի մասին հիմնադրույթ է օբյեկտիվ իրականության և իրավական պահանջմունքների բավարարման համար և որոնց դիրքերից կարելի է գնահատել պոզիտիվ իրավունքի լեգիտիմությունը և արժեքային հատկանիշները:

Հետազոտության տեսական - գիտական նշանակությունը նրանում է, որ ստացված արդյունքները (տեսական դրույթները, հետևությունները, եզրահանգումները) որոշակիորեն կխորացնեն մեր գիտելիքները իրավունքի տեսության ոլորտում և կարող են հիմք հանդիսանալ հետագա ուսումնասիրողների համար:

Հետազոտության գործնական նշանակությունը նրանում է, որ ատենախոսական աշխատանքում ձևակերպված դրույթները և գործնական բնույթի առաջարկությունները կարող են օգտագործվել իրավաստեղծ և իրավակիրառ գործընթացներում, ինչպես նաև ուսումնական դասընթացներում:

Հետազոտության արդյունքների փորձաքննությունը. Սույն ատենախոսական աշխատանքը կատարվել է ՀՀ ԳԱԱ փիլիսոփայության, սոցիոլոգիայի և իրավունքի ինստիտուտի պետաիրավական հետազոտությունների բաժնում, որտեղ իրականացվել է աշխատանքի քննարկումը և գրախոսությունը:

Աշխատանքի կառուցվածքը. Սույն ատենախոսական աշխատանքը բաղկացած է ներածությունից, երեք գլխից, որոնք ներառում են ինը ենթագլուխ, ամփոփումից և օգտագործված գրականության ցանկից:

Գլուխ 1

Լեզվափոխության հասկացությունը և հիմնական հայեցակարգային մոտեցումները իրավունքի տեսության մեջ

1.1. Լեզվափոխություն հասկացությունը և բնութագրական հատկանիշները

Լեզվափոխությունը իշխանության և պոզիտիվ իրավունքի կարևորագույն բնութագրիչներից է: Լեզվափոխությունը ավանդապես սոցիոլոգիական և քաղաքագիտական գրականության մեջ մեկնաբանվում է որպես քաղաքական կամ իրավական ինստիտուտների հասարակական ճանաչում: Լեզվափոխությունը դրսևորվում է համալիր կերպով նորմերի հանդեպ վստահությամբ, իրավունքների օրենսդրական հաստատմամբ, իշխանության իրավական ենթակայությամբ, գաղափարաբանական թափանցիկությամբ, իր վրա վերցված պարտականությունների կատարմամբ: Վերջին տասնամյակներին ուսումնական և գիտական իրավաբանական գրականության մեջ հաճախ կարելի է հանդիպել տվյալ կատեգորիան, բայց չկա միասնականություն և հասկացում, ձևակերպված չէ լեզվափոխության հիմնադրույթը հենց իրավունքի հանդեպ, այլ ոչ թե պետության հանդեպ: Լեզվափոխության միասնական հասկացման բացակայությունը կապված է այն բանի հետ, որ ինչպես մատնանշում են նշված կատեգորիայի հետազոտողները.«Լեզվափոխությունը իրենից ներկայացնում է բավականին բարդ ինստիտուտ, որը ներառում է մեկնաբանությունների բազմակիություն»¹: Բայց պետք է արձանագրել ներկայումս իրավաբանական գիտության մեջ առաջացած լեզվափոխության կատեգորիայի միակողմանի հասկացումը որպես քաղաքագիտական, իշխանությունը, այլ ոչ թե իրավունքը բնութագրող հասկացություն: Դրա համար էլ իրավագետների մեծամասնության գիտակցության մեջ այն հանդես է գալիս որպես օտարոտի իրավագիտության տեսանկյունից: Իրավունքի ընդհանուր տեսությունը ակտիվորեն կիրառում է այնպիսի եզրույթներ, ինչպիսիք են լեզվափոխություն, լեզվացում

¹ Մանրամասն տե՛ս **Հարությունյան Մ.Ա.** Իշխանության լեզվափոխության ժամանակակից տեսություն: Երևան, 2016, էջ 16:

հասարակական ճանաչումը տարբեր իրավական հարցերի բնութագրման ժամանակ, բայց մինչև այժմ լեգիտիմության որպես իրավական կատեգորիայի մշակումը, չնայած խնդրի արդիականությանը, ակտիվորեն չի առաջնորդվում, հետազոտվում են ոլորտներ, որոնք կապված են իրավական քաղաքականության հետ, որոնք վերաբերում են ոչ միայն իրավունքի կատեգորիաների, այլև պետության կատեգորիաների մշակման հետ:

Լեգիտիմություն կատեգորիան այժմ շատ հայտնի է, այն կիրառվում է քաղաքական, իրավական գրականության մեջ, ինչպես նաև հիշատակվում է ԶԼՄ-ներում քաղաքական կամ իրավական բնույթի շատ երևույթների բնութագրման ժամանակ²: Եթե քաղաքագիտության մեջ իշխանության լեգիտիմության խնդիրներին նվիրված են շատ հիմնարար հետազոտություններ³, ապա ժամանակակից իրավաբանական գրականության մեջ նշված կատեգորիան գործնականում հետազոտված չէ: Լեգիտիմություն բառը իրավաբանների կողմից հասկացվում է ոչ միանշանակ կերպով, շատերի համար այն օրինականություն բառի հոմանիշն է, այլոց համար լեգիտիմությունը նույնական է լեգալության կամ լեգիտիմացիայի հետ, այսինքն իշխանությանը կամ պոզիտիվ իրավունքին օրինական ուժ հաղորդելու ընթացակարգը: Դրա համար էլ իրավունքի հանդեպ լեգիտիմության խնդիրները բացահայտելիս անհրաժեշտ է վերլուծել եղած մոտեցումները կոնկրետացնելով նրա բովանդակությունը: Ինչպես վերը նշվեց, իրավագիտության մեջ չկա տվյալ կատեգորիայի միասնական հասկացողություն ու դա կապված է այն բանի հետ, որ իրավունքի խորհրդային տեսության մեջ լեգիտիմություն հասկացությունը չի կիրառվել ու չի մշակվել, որի համար էլ այժմ կան իրավագետների կողմից վերոնշյալ եզրույթի հասկացման տարբեր մեկնաբանություններ:

Խոսելով լեգիտիմություն կատեգորիայի հասկացման ու սահմանման մասին՝ պետք է սկսել լեգալություն-օրինականություն և լեգիտիմություն (լեգիտիմ օրինականություն, իրավաօրինականություն) եզրույթների հարաբերակցության

² Տե՛ս օրինակ, **Հարությունյան Մ.Ա.** Իշխանության լեգիտիմության ժամանակակից տեսություն: Երևան, 2016, **Завершинский К.Ф.** Легитимность: генезис, становление и развитие концепта/ Полис. 2001, №2, с. 130-131.

³ Տե՛ս **Шпакова Р.П.** Легитимность и демократия (Уроки Вебера). 1994, №2, с. 6-11; **Шабо Ж.Л.** Основные типы легитимности. Полис, 1993, №5, և այլն:

հանդեպ տարբեր մոտեցումներից: Լեգիտիմությունը հանդիսանում է միարմատ բառ լեգալություն կատեգորիայի հետ, որի համար էլ հաճախ գրականության մեջ որոշ գիտնականներ նույնականացնում են դրանք: Անգամ պետության ու իշխանության հանդեպ, ուր քաղաքագիտության մեջ արդեն հարյուր տարուց ավելի այս կատեգորիաները լցված են տարբեր բովանդակությամբ, մի շարք իրավագետների աշխատանքներում նրանք կիրառում են որպես հոմանիշներ:⁴

Լեգալություն և լեգիտիմություն կատեգորիաների նույնականացումը ժամանակակից քաղաքագիտական ու իրավական գիտության մեջ չի կարելի համարել հիմնավորված, չնայած իր առաջացման ժամանակաշրջանում լեգիտիմություն կատեգորիան իրապես արևմտաեվրոպական ավանդույթում դիտարկվում էր որպես լեգալության հոմանիշ, քանի որ *legitimus* և *legalis* բառերը միարմատ են: Դիտարկվող հասկացության շրջանառության մեջ ներդնումը կապված է եղել Ֆրանսիայում 19-րդ դարի սկզբին թագավորական իշխանության կողմնակիցների կամ լեգիտիմիստների շարժման հետ: Լեգիտիմիստները հիմնավորել են միապետության օրինականությունը, որի համար էլ լեգիտիմությունը կիրառվում էր ֆորմալ-իրավաբանական իմաստով, որպես լեգալության, այսինքն օրինականության հոմանիշ: Բայց հետագայում, սկսված 19-րդ դարի վերջից, Վեբերի աշխատանքներից մինչև այժմ հասարակական գիտություններում հաստատվում է մոտեցում, որը տարբերում է լեգալությունը և լեգիտիմությունը: Մ. Վեբերի աշխատանքներում լեգիտիմությունը սկսում է հասկացվել որպես քաղաքական կամ իրավական ինստիտուտների հասարակական ճանաչում: Գերմանացի հետազոտողը գրում է, որ լեգիտիմությունը հանդիսանում է ավելի լայն հասկացություն, քանի որ առաջինը բնութագրում է հավատը իրավակարգի նշանակության հանդեպ ու աջակցում է նրա ինստիտուտներին, իսկ լեգալությունը լեգիտիմության տիպերից մեկն է:⁵ Լեգալ օրինականության դեպքում մարդիկ ենթարկվում են օրինականորեն հաստատված օբյեկտիվ չանձնավորված կարգին նրա կարգադրությունների ֆորմալ օրինականության ուժով ու նրա շրջանակներում: Մ. Վեբերը հայտնի է որպես իշխանության լեգիտիմության հիմնադրույթի հեղինակ, որը

⁴ Տե՛ս **Чиркин В.Е.** Легализация и легитимация государственной власти// Государство и право. 1995, №8, с. 66-67.

⁵ Տե՛ս **Вебер М.** Избранные произведения / пер. с нем. М., 1990, с. 646-647.

մինչև վերջերս հանդիսանում է որպես ակտիվ գիտական բանավեճերի օբյեկտ: Իշխանության լեգիտիմությունը նա դասակարգում էր երեք տիպերի ավանդական, խարիզմատիկ կամ լեգալ: Առաջին տիպը մշտական երեկվա հեղինակություն է, իրավունքների հեղինակություն, որոնք լուսավորվում են նրանց հետևելու հանդեպ կողմնորոշման մաքուր նշանակությամբ և սովորությամբ, ինչպես այն իրականացնում էին հայրիշխանը և հին տիպի հայրիշխանական իշխանը: Անձական տաղանդի հեղինակությունը, ամբողջական նվիրվածությունը ու անձնական վստահությունը առաջանում են առաջնորդի որակների առկայության դեպքում, դրանք կարող են լինել խարիզմատիկ բնույթի, ինչպես մարգարեների դեպքում, և պլեբիսցիտար բնույթի՝ առաջատար դեմագոգ, կուսակցական քաղաքական առաջնորդ: Վերջապես լեգալության, լեգալ սահմանման ու գործնական իրավասության հանդեպ հավատի ուժով գերիշխանությունը հիմնվում է բնականորեն ստեղծված կանոնների վրա, այսինքն սահմանված կանոններին ենթարկվելու կողմնորոշման վրա, ներառյալ գերակայությունը, որում այն իրականացնում են ժամանակակից պետական ծառայողը և իշխանության բոլոր կրողները, որոնք նման են նրան այդ առումով: Իշխանության լեգիտիմության տեսությունը ոչ մեկ անգամ վերաիմաստավորվեց 20-րդ դարում: Այսպես 20-րդ դարի երկրորդ կեսին այս հիմնադրույթը հետաքրքիր գաղափարներով հարստացրեցին Սթիվմանը, Բիտեմը: Փիթեր Սթիվմանը դիտարկում է լեգիտիմությունը որպես կառավարման բնութագիր, որում նրա գործունեության արդյունքները համատեղվում են հասարակության որոշակի արժեքային մոդելի հետ, որը ներառում է որոշակի հիմնական արժեքների աստիճանակարգային ու յուրահատուկ հավաքածու:⁶ Մոդելի արժեքների կոնֆիգուրացիան կարող է տատանվել, բայց այն պետք է լինի բավականին կայուն իր կենտրոնական մասում, այն չի կարելի կիրառել որպես կառավարման արդյունքների գնահատման չափանիշ: Որպես կառավարման արդյունքներ Պ. Սթիվմանը հասկանում է ոչ միայն պետության կողմից ընդունված օրենքները, այլ նաև կառավարության գործողությունները, որոնք ունեն որոշակի նշանակություն հասարակության համար, օրինակ պատերազմի հայտարարումը, ապստամբության ճնշումը և այլն: Լեգիտիմությունը, ըստ Պ. Սթիվմանի, սահմանում է

⁶ St'v **Stilman P.** The Concept of Legitimacy// Polity. 1974. Vol. 7, №1, էջ 39.

կառավարության գործողությունների համապատասխանությունը հասարակության արժեքային մոդելին: Ռ. Ապրեսյանը մատնանշում է այսպիսի մոտեցման առավելությունը.⁷ այսպիսով լեգիտիմության ֆենոմենը ազատվում է սուբյեկտիվ գործոնների ազդեցությունից, ինչպիսիք են մարդկանց համոզմունքները և կարծիքները կամ հասարակական կարծիքը: Պետք է հաշվի առնել, որ այն չափով, որով հասարակության մեջ կարող են գոյություն ունենալ տարբեր արժեքային մոդելներ, որոնք կոռելյատիվ են այս կամ այն սոցիալական համակարգերին, ըստ այդմ էլ իշխանությունը կարող է լինել լեգիտիմ որոշ մարդկանց համար, և լինել ոչ լեգիտիմ մեկ այլ խումբ մարդկանց համար: Մեկ այլ գիտնական Դեվիդ Բիթեմը որպես Մ.Վերբերի լեգիտիմության մասին տեսության գաղափարին այլընտրանք նպատակ դրեց սահմանել լեգիտիմության օբյեկտիվ չափանիշ, որը կախված չէ հասարակական կարծիքից: Իշխանությունը, գրում է Դ. Բիթեմը, կարելի է համարել լեգիտիմ, եթե այն համապատասխանում է սահմանված նորմերին, եթե այդ նորմերը կարող են հիմնավորված լինել համոզմունքների հիման վրա, որոնց համաձայն են կառավարիչները և հպատակ-քաղաքացիները, և եթե ակնառու է քաղաքացիների (հպատակների) համաձայնությունը կառավարման առկա ռեժիմին: Ըստ Բիթեմի իշխանությունը և ժողովուրդը իրենցից ներկայացնում են փոխադարձ կողմնորոշված և համագործակցող գործակիցներ: Աջակցելով հասարակական կարգապահությանը և համագործակցությանը՝ լեգիտիմությունը օգնում է հասարակությունում կարգի ամրակայմանը և կայունությանը:⁸

Վերբերի համար իշխանական հարաբերությունների վերլուծության առաջնային տարրը սոցիալական գործողությունն է, որի կառուցվածքի մեջ գիտակցության «ներքին վիճակը» և «արտաքին հարաբերությունը» անբաժան միասնություն են: Ըստ Վերբերի, իշխանական հարաբերության ցանկացած տեսակ սոցիալական գործողություն է, որը բացատրելու համար պահանջվում է նախևառաջ հասկանալ այն իմաստը, որ գործող անհատը ներդնում է իր արարքների մեջ:

Եթե լեգիտիմության հիմնական սկզբունքը՝ իշխանությանը կամավոր ենթարկվելն

⁷ Տե՛ս **Апресян Р.Г.** Нравственность и легитимность// Мир человека:нормативное измерение-3. Рациональность и легитимность: сборник трудов Международной научной конференции. Саратов, 2013, с. 169.

⁸ Տե՛ս **Beethem D.** The Legitimation of Power. Atlantic Highlands. N.Y. 1994, էջ 35.

է, կամ, որ նույնն է, իշխանության ճանաչումն է, ապա ինչի՞ շնորհիվ է տեղի ունենում իշխանության այդ ճանաչումը հասարակության մեջ:⁹ Մ. Վեբերն է առաջադրել այդ հարցը և հստակ ձևակերպել նրա պատասխանը: Նա ասել է, որ ցանկացած կամավոր ենթարկումը կամ ենթարկվելը իշխանությանը պայմանավորված է հեղինակությամբ, որով օժտված է իշխանության սուբյեկտը այն մարդկանց աչքերում, ովքեր պատրաստ են նրան ենթարկվել: Վեբերն առանձնացրել է այդպիսի հեղինակության երեք տեսակ:

«Նախ և առաջ, - գրում է նա, - դա «մշտական անցյալի» հեղինակությունն է՝ քարքերի հեղինակությունը, «ավանդական» իշխանությունը: Հաջորդիվ, ոչ սովորական անձնական շնորհվածության (քարիզմայի) հեղինակությունն է՝ քարիզմատիկ հեղինակությունը, ինչպես որ այն իրականացնում է մարգարեն կամ քաղաքական ասպարեզում՝ ընտրված գերագույն հրամանատարը, ամբոխավարը կամ քաղաքական առաջնորդը: Եվ, վերջապես, «լեգալության» հիմքի վրա կառուցված իշխանությունը՝ որպես լեգալ կարգերի հաստատման ու գործնական «իրավասության» անհրաժեշտություն, այսինքն՝ սահմանված կարգերի իրականացմանը կողմնորոշված իշխանությունը, որն իրականացնում են ժամանակակից «պետական ծառայողներն» ու իշխանության բոլոր կրողները»¹⁰ Պարզեցնելով իր մտքերը, Վեբերը առանձնացրել է լեգիտիմության հետևյալ տիպերը.

1. Նա պետք է իշխի, քանի որ այդպիսին են մեր ավանդույթները (կամ՝ այդպես է հաստատված մեր նախնիների կողմից):

2. Նա պետք է իշխի, քանի որ նա մյուսներից դրան ավելի է արժանի:

3. Նա պետք է իշխի, քանի որ զբաղեցրել է այդ տեղը՝ սահմանված ռացիոնալ օրենքներին համապատասխան:

Լեգիտիմության առաջին տիպը Վեբերը անվանում է «ավանդական», երկրորդը՝ «քարիզմատիկ», երրորդը՝ «լեգալ»:

Իշխանության կամ տիրապետման ավանդական տեսակի հենակետը՝ գործողությունն է, որը համապատասխանում է ավանդույթներին, իսկ ենթակայության, ենթարկվելու շարժառիթները կազմում են սովորությունները, սովորույթները, գոյություն

⁹ Այդ մասին ավելի հանգամանորեն տե՛ս **Վեբեր Մ.**, Սոցիալական գործողության ըմբռնումը.- Եր., Զանգակ-97, 2005:

¹⁰ Տե՛ս **Вебер М.**, Избранные произведения. - М., 1990, с. 646-647.

ունեցող ավանդական կարգերի և իշխանության սրբազործվածության նկատմամբ մարդկանց զանգվածային հավատը:

Մի շարք երկրների պատմական փորձն ընդհանրացնելու հիման վրա Վեբերն առանձնացնում է ավանդական տիրապետման նահապետական և դասա-խավային ձևերը: Ավանդական իշխանության կազմակերպման նահապետական ձևը, Վեբերի կարծիքով, գոյություն է ունեցել Բյուզանդիայում: Դրան ներհատուկ են անձնական կախվածության հարաբերությունները պետական կառավարման ապարատում: Թեև բավական բարձր պաշտոններ կարող են զբաղեցնել ինչպես ստորին խավերից սերվածները՝ ներառյալ երեկվա ստրուկները, այնպես էլ իրեն կայսեր մերձավոր ազգականները՝ բոլոր նրանք հանդիսանում են կայսեր իրավազուրկ ծառաները: Դասա-խավային ձևի օրինակները, ըստ Վեբերի, կարելի է հայտնաբերել Արևմտյան Եվրոպայի ավատատիրական պետություններում: Այստեղ իշխանության մեխանիզմը ավելի դիմազրկված է: Իշխանական աստիճանակարգի ստորադաս օղակները օժտված են մեծ ինքնավարությամբ, իսկ բուն աստիճանակարգի հիմքում ընկած են դասային պատկանելության և դասային արժանապատվության սկզբունքները: Ավանդական տիրապետման այսպիսի ձևը պայմաններ է ստեղծում բարձր տոհմիկ ազնվականության (արիստոկրատիայի) կազմավորման համար, որն ինչ-որ չափով սահմանափակում է միապետի իշխանությունը:

Վեբերն առանձնացրել է նաև ավանդական տիրապետության այն ձևը, որն ինքն անվանել է պատրիմոնիալիզմ, որը նույնպես ավանդական տիրապետման ձևերից մեկն է (նահապետական տիրապետման և ավատատիրության հետ մեկտեղ): Այն ենթադրում է միակ տիրակալի տիրապետությունը: Ի տարբերություն նահապետական տիրապետման, տիրակալն օժտված է գործողությունների ավելի մեծ ազատությամբ: Վեբերը պատրիմոնիալիզմն անվանում է վարչական կառավարման այնպիսի համակարգը, որտեղ հպատակները ենթարկվում են տիրոջ հրամաններին և հնուց ժառանգորդված ավանդույթներին: Այդ հասկացությունը ծագումնաբանորեն գալիս է Հռոմեական կայսրության ժամանակներից: Օգոստինոս կայսեր կառավարման օրոք *patrimonium* եզրույթը նշանակում էր ընդամենը կայսեր մասնավոր գանձարան, որը նա ազատ, ինքնակամ տնօրինում էր՝ հաշվի չնստելով ծերակույտի (սենատի) հետ:

Վեբերի քաղաքական սոցիոլոգիայում պատրիմոնիալիզմը հանդես է գալիս որպես ավանդական տիրապետության տեսակ, որն ածանցյալ է, այսպես կոչված, «սկզբնական» նահապետականությունից: Ըստ Վեբերի՝ պատրիմոնիալիզմի առանձնահատուկ հատկանիշը կառավարման հատուկ ապարատն է, որն ամբողջովին գտնվում է տիրոջ տնօրինության տակ:¹¹ Եթե նահապետական տիրապետությունը մշտապես հետևում է ավանդույթներին, ապա պատրիմոնիալիզմի օրոք կառավարչական ապարատը և զինվորական կազմավորումները տիրոջը թույլ են տալիս, որոշ դեպքերում, անտեսելու հնուց ժառանգված ավանդույթները: Բոլորն էլ տիրոջ անձնական իշխանության գործիքներ են: Ի տարբերություն ավատատիրության, որն իր առավել զուտ, դասական ձևով զարգացել է միայն Արևմտյան Եվրոպայում, պատրիմոնիալ բնույթի իշխանական կառուցվածքներն, ըստ Վեբերի, գոյություն են ունեցել ամենուրեք և բոլոր պատմական դարաշրջաններում: Միաժամանակ, ավատատիրությունը Վեբերի կողմից բնութագրվել է որպես պատրիմոնիալ տիրապետության մասնավոր դեպք: Լեգիտիմ տիրապետության ավանդական տիպի պայմաններում ֆորմալ իրավունքի դերն աննշան է և, հետևաբար, հնարավորություն չկա գործելու «առանց անձը հաշվի առնելու»: Անձնական նվիրվածությունը և հավատարմությունը կառավարչի համար ավելի մեծ նշանակություն ունեն, քան գիտելիքներն ու մասնագիտական բանիմացությունը: Այդ իսկ պատճառով անձնական հավատարմությունը հանդիսանում է ծառայողական աստիճաններով առաջխաղացման կարևոր պայմանը:

Լեգիտիմ տիրապետության երկրորդ տեսակը քարիզմատիկն է: Ըստ Վեբերի, քարիզման բնութագրում է բացառիկ անհատների, մասնավորապես առաջնորդների արտասովոր, պատկերավոր կերպով ասած, ի վերուստ տրված շնորհները և ունակությունները, որոնք դրանց կրողներին առանձնացնում են մյուս բոլոր մահկանացուներից: Խոսքն արտակարգ ունակությունների, մարգարեական շնորհների, ոգու և խոսքի գերբնական զորության և այլնի մասին է: Վեբերի կարծիքով, քարիզմայով օժտված են հերոսները, զորապետերը, մոգերը, մարգարեները և գուշակները, հանճարեղ նկարիչները, ականավոր քաղաքական գործիչները և,

¹¹ Տե՛ս **Վեբեր Մ.**, Սոցիալական գործողության ըմբռնումը.- Եր., Զանգակ-97,2005, էջ 34-35:

վերջապես, համաշխարհային կրոնների հիմնադիրները (օրինակ, Բուդդան, Քրիստոսը, Մուհամեդը): Լեգիտիմ տիրապետության քարիզմատիկ տիպին բնորոշ է ենթակայության միանգամայն այլ մոտիվացիա, քան ավանդականին: Եթե ավանդական լեգիտիմության դեպքում մոտիվացիան հենվում է մեկընդմիջ տրված սովորույթներին հավատարմության վրա, ապա քարիզմատիկ լեգիտիմության դեպքում այն խարսխված է մարդկանց գիտակցության և հոգեկանի վրա ուժգին ներգործության, անձնական նվիրվածության վրա: Քարիզմատիկ առաջնորդի կամ թագավորի նկատմամբ խոր նվիրվածության աղբյուրը ոչ թե ավանդույթներն են կամ ձևական իրավունքի նորմերը, որոնք ճանաչում են նրանց բարձրագույն դիրքը, այլ նախևառաջ առաջնորդի կամ թագավորի անձնական քարիզմայի, աստվածաընտրյալ առաքելության նկատմամբ հպատակների հուզականորեն երանգավորված խոր հավատը: Այդ իսկ պատճառով, ինչպես գտնում էր Վեբերը, քարիզմատիկ առաջնորդը պետք է մշտապես հոգ տանի իր քարիզմայի ամրապնդման մասին և հետևողականորեն ամենօրյա կյանքում հաստատի-ապացուցի նրա առկայությունը: Նվիրվածությունը մարգարեին կամ առաջնորդին նշանակում է, որ հենց արտասովոր, գերբնական շնորհներով օժտված մարդը պետք է կառավարի հասարակությունը, քանի որ ժողովուրդը նրա հետ է կապում իր բոլոր նվիրական իղձերի իրականացումը:¹²

Ըստ Վեբերի, լեգիտիմ տիրապետության հաջորդ տիպը լեգալությունն է, որի դեպքում լեգիտիմությունն ու ֆորմալ օրինականությունը համընկնում են: Իշխանությանը ենթարկվելու գլխավոր շարժառիթը այստեղ շահն է, իսկ նրա հիմքում ընկած է նպատակաուղղված ռացիոնալ սոցիալական գործողությունը: Տիրապետման կամ իշխանության այս տեսակը բնորոշ է լեգալ տիրապետության վրա հիմնված եվրոպական վարչակարգերի համար, որոնցում քաղաքացիները ենթարկվում են ոչ թե կոնկրետ անձանց, այլ հստակ սահմանված, որոշ իմաստով, անդեմ օրենքներին և դրանց իրականացման իրավական մեխանիզմներին և ընթացակարգերին: Այլ խոսքերով, քաղաքական համակարգում, որը կառուցված է լեգիտիմ իշխանության լեգալ տիպի վրա, ենթարկվում են ոչ թե ինչ-որ կոնկրետ անձնավորության, այլ սահմանված օրենքներին, ընդ որում ենթարկվում են այդ օրենքներին ոչ միայն

¹² Տե՛ս Վեբեր Մ. Սոցիալական գործողության ըմբռնումը. Եր., Զանգակ-97, 2005, էջ 36-37:

քաղաքացիները, որոնց կառավարում են, այլ նաև նրանք, ովքեր կոչված են կառավարելու (կառավարող ընտրանին, բյուրոկրատական ապարատը, որը կազմված է հատուկ կրթություն ստացած չինովնիկներից): Այստեղ վճռորոշ նշանակություն ունի ձևական-իրավական հիմքը:¹³ Այնքան ժամանակ, քանի դեռ ամեն ինչ իրականացվում է օրենքի հիման վրա, համակարգը լիովին պահպանում է իր լեգիտիմությունը:

Բացի իշխանության լեգիտիմության հիմնադրույթից՝ Վեբերը մշակել է նաև իրավական մտածողության կատարյալ տիպերի դասակարգում, որոնք պայմանավորում են իրավունքի լեգիտիմության առանձնահատկությունը տարբեր հասարակություններում: Ի տարբերություն Մարքսի Վեբերը կարծում էր, որ ոչ թե տնտեսությունն է առաջացնում հասարակության ու պետության զարգացում, այլ կրոնը և մշակույթը:¹⁴ Վեբերի տիպոլոգիան հիմնվում է հետևյալ չափանիշների վրա, առաջին հերթին բոլոր իրավական համակարգերը տարբերվում են ֆորմալության աստիճանով: Ֆորմալ իրավական համակարգը բնութագրվում է կանոնների ու ընթացակարգերի ինքնաբավությամբ, որոնք ձևավորվում են համակարգի ներսում: Ֆորմալ համակարգին հակադարձ նյութական համակարգում որոշումների ընդունման համար կիրառվում են չափանիշներ, որոնք արտաքին են իրավունքի հանդեպ: Օրինակ, կրոնական, էթիկական կամ քաղաքական արժեքները: Իրավական մտածողությունը տարբերվում է ռացիոնալության աստիճանով: Ըստ այս չափանիշի առաձնանում են ռացիոնալ ու իռացիոնալ համակարգերը: Ռացիոնալները նրանք են, որոնցում որոշումների ընդունումը վերահսկվում է բանականությամբ ու կապված է ընդհանուր կանոնների ու սկզբունքների հետ: Իռացիոնալ իրավական համակարգերը կապված են միջոցների կիրառման հետ, որոնք չեն վերահսկվում բանականության կողմից: Անցյալ ու ներկա բոլոր իրավական համակարգերը նա դասակարգել է ըստ իրավական մտածողության տիպերի ֆորմալ իռացիոնալ իրավունք, նյութական իռացիոնալ իրավունք, նյութական ռացիոնալ իրավունք, ֆորմալ ռացիոնալ իրավունք: Ֆորմալ իռացիոնալ իրավունքը պարզագույն հանրույթների իրավունք է, երբ դիմում են մարգարե-քրմերին կամ միջնադարյան ժամանակաշրջանը, երբ կիրառվում էր

¹³ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 39-40:

¹⁴ Տե՛ս **Вебер М.** «Объективность» социально - научного и социально – политического познания// **Вебер М.** Избранные произведения. М., 1994, с. 389.

օրդալիայի Աստծո դատաստանը: Որոշումների ընդունումը չի վերահսկվում բանականությամբ, որի համար համակարգը Վեբերի կողմից կոչվում է իռացիոնալ, բայց միևնույն ժամանակ ընթացակարգը խստորեն ֆորմալիզացված է, պահանջում է դետալներին հետևում, օրինակ քրմին դիմելու ընթացակարգը և երդումներին հետևելը: Անգամ փոքր հեռացումը ընթացակարգից առաջացնում է գործի անհաջող ընթացք: Չնայած գործընթացի ֆորմալությանը անհնար է կանխատեսել գործի արդյունքը: Նյութական իռացիոնալ իրավունքը բնութագրում է այնպիսի համակարգեր, ուր որոշումները ընդունվում են անհատական հիմքով ու յուրաքանչյուր կոնկրետ դեպքում դիտարկվում են կոնկրետ իրավիճակների կոնկրետ էթիկական, գործնական քաղաքական գործոնների լույսի ներքո: Վեբերը այսպիսի իրավիճակը անվանում է կվադի արդարադատության ընթացակարգ:¹⁵ Երբ որոշումը ընդունվում է ոչ թե ընդհանուր սկզբունքների հիման վրա, այլ յուրաքանչյուր դեպքում տարակերպորեն՝ ելնելով կոնկրետ դատողություններից: Այս համակարգում չկան տարբերություններ իրավական և այլ հիմքերի միջև որոշումների ընդունման համար: Ինչպես նախկին, այնպես էլ այս իրավական համակարգում իրավունքը անկանխատեսելի է: Երրորդ տիպը մտածողության նյութական-ռացիոնալ տիպն է, այս համակարգի շրջանակներում կիրառվում են ընդհանուր կանոններ, չափանիշներ, սակայն այս չափանիշները արտաքին են իրավունքի հանդեպ, օրինակ կրոնական կամ բարոյական: Որպես օրինակներ Վեբերը բերում է թեոկրատական իրավական համակարգերը ի նկատի ունենալով կառավարչի օրինաստեղծում, որն ուղղված է բարեկեցության քաղաքականության իրականացմանը: Այս համակարգը ավելի կանխատեսելի, քան վերոնշյալները, բայց քանի որ այն ծառայում է քաղաքական կամ բարոյական նպատակներին, ապա կախված է կառավարչի կամքից: Առավել կանխատեսելի էր Վեբերը համարում իրավունքի չորրորդ տիպը ֆորմալ ռացիոնալ իրավունքը, որի օրինակն է նա համարում 19-րդ դարի վերջի գերմանական իրավական համակարգը: Իրավական միտքը բանական է այն աստիճանով, որով այն հենվում է ընդհանուր կանոնների վրա՝ հետևելով հետևյալ սկզբունքին՝ Կիրառել որոշման միևնույն չափանիշը բոլոր նման դեպքերում: Գերմանացի գիտնականի

¹⁵ St' u **Вебер М.** Хозяйственная этика мировых религии// **Вебер М.** Избранные произведения, с. 66.

կարծիքով իրավունքի ոչ մի այլ տեսակ, բացի ֆորմալ բանականից, չի կարող լինել լեգալ իշխանության լեգիտիմության հիմք: Լեգալ իշխանության բոլոր ձևերը հիմնվում են նորմերի հանդեպ կոչի վրա, որոնք գիտակցաբար սահմանված են և որոնց պարտադիր ուժը ծնվում է նրանց ներմուծման փաստով՝ համաձայն սահմանված ընթացակարգի: Ավանդական հասարակություններում գիտակցաբար ներմուծված օրենքի գաղափարը օտարոտի է, քանի որ մարդիկ ենթարկվում են մշտական անփոփոխ կանոններին: Խարիզմատիկ իշխանության կապակցությամբ Վեբերը մատնանշում է, որ բյուրոկրատական իշխանությունը կամ լեգալ իշխանությունը յուրահատկորեն ռացիոնալ է այն իմաստով, որ այն կապված է կանոններով, որոնք ենթակա են ինտելեկտուալ վերլուծության, այն դեպքում երբ խարիզմատիկ իշխանությունը իռացիոնալ է այն իմաստով, որ այն օտարոտի է բոլոր կանոններին: Իրավունքի լեգիտիմությունը պայմանավորված է, ըստ Վեբերի, որոշակի իրավական մտածողությամբ, և ժամանակակից պատմական փուլում իրավունքը հանդիսանում է հասարակության կարգավորման հիմնական նորմատիվ տարրը:¹⁶ Այստեղ որոշակի դեր է խաղում իրավական մտածողության հատուկ բանական տիպը, որը պայմանավորում է իշխանության լեգիտիմության լեգալ տիպը: Ներկայումս հարկադրանքը անխուսափելիորեն ստանում է իրավական տեսք, քանի որ շուկան կազմալուծում է վարքագծի կառավարման այլ ձևերի ավանդույթների ու պայմանականությունների մշակութային ու սոցիալական հենքը: Իրավունքը պետք է ունենա կանխատեսելիության մեծ աստիճան: Վեբերի հայացքները մեծ ազդեցություն ունեցան լեգիտիմության խնդրի հետագա մշակումների վրա, քանի որ ներկա դարաշրջանի ազդեցիկ սոցիոլոգներից մեկը՝ Պ. Բուրդյեն, գրում է, որ արևմտյան մարդու ամբողջ կյանքը հիմնվում է ֆորմալ-իրավական սահմանումների հանդեպ հավատի վրա:¹⁷ Իշխանության ինստիտուտների հանդեպ արևմտյան դեմոկրատիաների քաղաքացիների վստահության հիմքում ընկած է միտամիտ հավատը քաղաքականության հանդեպ հավասարության նկատմամբ, որը ենթադրում է դիրքերի հնազանդ փոխանցում ու ապահովում է անսահման հնարավորություններ կուսակցությունների և չինովնիկների համար:

¹⁶ Տե՛ս **Weber M.** Economy and Society. Berkley, Calif., 1978, vol. էջ 656.

¹⁷ Տե՛ս **Бурдые П.** Социология политики. М., 1993, с. 114.

Վերերից հետո լեգիտիմության խեղիրները, որպես հասարակության կողմից օրենքի ճանաչում, վերջին հարյուրամյակի ընթացքում եղել են մի շարք իրավագետների ուսումնասիրության առարկան: 100 տարի առաջ ճանաչման, պոզիտիվ իրավունքին ենթարկվելու խեղիրները սկսեցին բարձրանալ, երբ պարզ դարձավ, որ իրավական համակարգի լիբերալիզացիան ու կատարելագործումը դեռևս իրավակարգի կայունության երաշխիք չէ: Այնպիսի մտածողներ, ինչպիսիք են Գ.Ելինեկը, Կ. Շմիտը, Լ.Ի. Պետրաժիցկին, վերլուծում էին իրավունքում հակասությունների ու ճգնաժամերի առաջացման խնդիրները, իրավունքի կայունության սոցիալ-հոգեբանական հիմքերը: Նախ և առաջ անհրաժեշտ է հիշատակել Ելինեկի հայացքների մասին, ով բացատրում էր նոր ու հին իրավակարգի բախման իրավունքի ճգնաժամը: Դա կարող է տեղի ունենալ մի քանի տարբերակներով. նախ և առաջ անիրավական ուժի բախումը անուժ իրավունքի հետ, երկրորդ, նոր իրավական գաղափարների բախումը գործող պոզիտիվ իրավունքի հետ, երրորդ, երկու իրավակարգերի բախումը մեկ պետությունում: Մեկ իրավահամակարգում երկու իրավակարգերի հակասությունը անխուսափելի է, երբ նրանք հիմնվում են հակադիր սկզբունքների վրա:¹⁸ Ընդհանուր կանոնների թվացյալ ենթակայության պայմաններում իրականում կողմերը ունեն իրենց ուրույն գաղափարները և չեն ճանաչում ընդիմախոսների ճշմարտացիությունը, կարծես թե խոսում են տարբեր լեզուներով, չեն հասկանում իրար ու չեն կարող հասկանալ: Այսպիսի կոնֆլիկտը Ելինեկը համարում է հին ու նոր իրավունքների պայքար նշելով, որ այն կարող է լուծվել՝ միայն ելնելով իրավունքի փոփոխության դարաշրջանի ու հեռանկարների հասկացումից: Պատմության մեջ լուծում էր եկեղեցական ու ազնվական իրավունքի, բացարձակության ու սահմանադրականության միջև կոնֆլիկտը: Համաձայն նրա, թե բախվող իրավակարգերից որ մեկն է ճանաչվում հասարակության կողմից որպես հեռանկարային, լուծվում է այն մասին հարցը, թե որ իրավակարգը կգերիշխի, իսկ որը լավագույն դեպքում կպահպանվի որպես իրավական մնացուկ, այսպես է լուծվում հիմնական իրավական ակտերի լեգալության ու լեգիտիմության հարաբերակցության

¹⁸ См. у **Еллинек Г.** Общее учение о государстве. СПб., 2004, с. 54.

խնդիրը:¹⁹ Ելինեկի հաջողությունը կայանում է նրանում, որ նա սկսեց դիտարկել քաղաքական ու սոցիալական գործոնները, որոնք սահմանում են հին ու նոր իրավունքների կոնֆլիկտը: Բայց իրավակարգի պատճառները, հաղթանակները հետազոտվել են այլ գիտնականների կողմից, որոնք կիրառում էին իրավունքի հանդեպ սոցիոլոգիական մոտեցումը: Առաջին անգամ պոզիտիվիստական մոտեցումից հեռացումը բնորոշ է Պետրաժիցկու աշխատանքներին, ով գրում էր պոզիտիվ ու ինտուիտիվ իրավունքների համապատասխանության մասին և ինտուիտիվ իրավունքում նոր պոզիտիվ իրավունքի ձևավորման մասին: Ինտուիտիվ իրավունքում ձևավորվում են արդարության մասին հասկացումներ, որոնք ամրապնդվում են նոր պոզիտիվ իրավունքում: Լ. Ի. Պետրաժիցկին ի տարբերություն այլ իրավաբան- ժամանակակիցների, գրում էր, որ իրավունքը երկարատև հասարակական փորձի արդյունք է, այլ ոչ թե օրենսդրի կառուցվածք:²⁰ Իրավական համակարգի ճգնաժամը առաջանում է ինտուիտիվ ու պոզիտիվ իրավունքների անջրպետի դեպքում. տարածայնությունների հայտնի սահմաններից անցման ժամանակ անխուսափելի է համապատասխան պոզիտիվ իրավունքի կամ զաքանդումը: Բայց ավելի մանրամասն է հետազոտում իրավունքի հասարակական ճանաչման, այսինքն լեգիտիմության խնդիրները: Լեգիտիմությունը, գրում է Շմիտը, ավելի ընդարձակ է, քան օրինականությունը, չնայած վերջինս նոր ժամանակներում դառնում է ժողովրդավար երկրներում լեգիտիմության կարևորագույն միջոց: Լեգիտիմությունը իր մեջ ներառում է սոցիալ-հոգեբանական պատկերացումների մեծ շերտ, որոնք կապված են պատմության, ավանդույթների, ապագայի մասին պատկերացումների հետ: Արտասահմանյան քաղաքական ու իրավական գիտական գրականության մեջ լեգիտիմություն կատեգորիան հայտնի է ու, սկսված Վեբերից, հեղինակների մեծամասնության աշխատանքներում մեկնաբանվում է որպես ավելի լայն կատեգորիա, քան լեգալությունը: Լեգիտիմությունը պետական կամ իրավական իշխանության որակ է, բնորոշում է քաղաքական ու իրավական ինստիտուտների ճանաչումը:

¹⁹ См'у **Еллинек Г.** Борьба старого права с новым. М., 1908, с. 122.

²⁰ См'у Петражинский Л.И. Теория права и государства в связи с теорией нравственности. СПб ., 2000, с. 428.

Ժամանակակից քաղաքագիտության մեջ դիտարկվող կատեգորիան կարևոր տեղ է գրավում դասագրքերում, որպես կանոն, լեգիտիմության վերլուծության համար առանձնացվում է մի ամբողջ գլուխ կամ բաժին ու մեկնաբանվում է որպես կատեգորիա, որը տարբերվում է լեգալությունից: Իրավական գիտության մեջ իրավիճակն այլ է. Կարելի է արձանագրել, որ լեգիտիմության խնդիրները իրավունքի կապակցությամբ դեռևս չեն ենթարկվել բավարար վերլուծության: Լեգիտիմություն կատեգորիան հետազոտվում է վերջին տարիների մի շարք տպագրություններում, առաջին պետք է հիշատակել Մամուտի աշխատանքները,²¹ ով գրում է, որ չնայած կապերին, որոնք կան լեգիտիմացիայի ու լեգալիզացիայի միջև, ամեն դեպքում հնարավոր չէ ճանաչել նրանց իդենտիֆիկացիան: Վերոնշյալ հեղինակը հաջորդաբար շեշտադրում է օրենքի լեգիտիմության ու լեգալության միջև տարբերությունները: Լեգիտիմությունը որպես կատեգորիա, որը չի համընկնում օրինականության հետ, հետազոտվել է Վոպլենկոյի կողմից կապված օրինականության ու իրավակարգի հետ: Նա արդարացիորեն նշում է, որ եթե դրվի այն մասին հարցը, թե արդյոք իրավունքին խիստ հետևելու պահանջը միշտ է լեգիտիմ համարվել, ապա պարզ կլինի, որ նրա պատասխանը բացասական կլինի: Իրավաբանական պրակտիկան իր բազմազանության մեջ վկայում է, որ շատ հաճախ իրավական նորմերին խիստ հետևելու ֆորմալ- իրավաբանական ռեժիմը հակասում է հասարակական կարծիքին, ազատության, դեմոկրատիայի, բարոյական ու արդարացիության իդեալներին:²² Վոպլենկոն առաջարկում է իրավաօրինականություն կատեգորիայի փոխարեն ներմուծել լեգիտիմ օրինականություն կատեգորիան, որպես իրավական նորմերին խստորեն հետևելու պահանջների հունամիտար ու բարոյական հիմնադրման ավելի ճիշտ ու իրավաբանորեն կոռեկտ արտահայտող գաղափար. Ի.Ա. Իսաևը, սահմանադրական գործընթացի հետ կապված, հետազոտում է լեգիտիմություն և լեգալություն կատեգորիաները, որպես տարաբովանդակ հասկացություններ:²³ Եթե լեգիտիմությունը ուղղվածություն ունի հղում կատարել արդարության սկզբունքներին,

²¹ (к постановке проблемы)// Право и политика. 2009, №1, с. 18-23, Նույնի, Легитимация государства// Право и общество в эпоху перемен. М., 2008, Легитимация закона// Право человека и современное государство-правовое развитие. М., 2007.

²² См'у **Вопленко Н.Н.** Законность и легитимность// Новая правовая мысль. 2003, №1, с. 12-13.

²³ См'у **Исаев И.А.** Легитимность и легальность в конституционном процессе// История государства и права. М., 1994, с. 66.

ապա լեգալությունը նույնականացվում է օրինականության հետ: Լեգիտիմությունը ձևավորում է առասպելներ, լեգալությունը ստեղծում է նորմեր ու վերահսկում է նրանց հետևելու գործընթացը: Ամենագլխավոր չափանիշներից մեկը, որը կիրառվում է այդ դեպքում, հանդիսանում է համապատասխանությունը: Լեգիտիմությունը կառուցվում է իդեալի հիման վրա, իսկ լեգալությունն իրական հակադրությունների հիման վրա. բոլոր իրավաբանորեն նշանակալից գործողությունները ու բոլոր նորմերը պետք է համապատասխանեն սահմանված կանոններին ու օրինակներին: Լեգիտիմությունը իդեալիստական է, լեգալությունը իրատեսական, լեգիտիմությունը դրդապատճառավորում է փոփոխությունները իրավագործընթացում. Լեգալությունը մտածում է նրա կայունության ու անփոփոխության մասին: Պետության ու իրավունքի լեգիտիմության խնդիրներին ոչ մեկ անգամ անդրադարձել է Ի. Լ. Չեստնովը, ով լեգիտիմությունը ներառում է իրավունքի նշաններից մեկի՝ նորմատիվության մեջ: Իրավագետների գիտական ու ուսումնական աշխատանքների մեծամասնության մեջ լեգիտիմությունը չի հետազոտվում կամ չի հասկացվում որպես կատեգորիա, որը բնորոշում է միայն որպես իշխանություն և պետություն:²⁴

Պատճառը, որով մի շարք իրավագետներ նույնականացնում են լեգիտիմության ու լեգալություն եզրույթները, տեսնում են այն բանում, որ այս հետազոտողները չեն տարբերակում գործընթացը և որակները, այսինքն լեգիտիմացիան ու լեգիտիմությունը:²⁵ Պետք է համաձայնվել Չիրկինի հետ, ով գրում է, որ լեգիտիմացիան գործընթացներ ու երևույթներ է, որոնց միջոցով որոշակի սոցիալական սահմանումը ստանում է լեգիտիմության որակ: Նույն գիտնականները, որոնց համար լեգիտիմությունը և լեգալությունը միևնույնն են, խառնում են լեգիտիմության միջոցներից մեկը լեգիտիմացիայի հետ, իսկ դա հենց լեգալության միջոցն է: Սա լեգիտիմացիայի միակ միջոցը չէ, որը մատնանշում են շատ գիտնականներ: Օրինակ Լ.Ս. Մամուտը գրում է. լեգիտիմացիայի ու լեգիտիմության ժամանակակից հասկացման մեջ չկա նրանց պայմանականության լեգալիզացիայով ու

²⁴ Տե՛ս **Честнов И.Л.** Постклассическая теория права. ЦПб., 2012, с. 316.

²⁵ Տե՛ս **Денисенко В.В.** Теория правовой легитимности как актуальное научное направление коммуникативной теории права// Коммуникативная теория права и современные проблемы юриспруденции. К 60- летию Андрея Васильевича Полякова. Коллективная монография. Том 1. СПб, 2014, с. 271-272.

լեգալությամբ նախադետերմինացվածության մասին գաղափար: Տարբերակվում են լեգիտիմացնող իլլեգալություն և դելեգիտիմացնող օրինականություն կամ լեգալություն կատեգորիաները:²⁶

Այսպիսով, կարելի է կատարել հետևյալ եզրակացությունները. առաջին հերթին լեգիտիմություն եզրույթը իր լայն հասկացմամբ, որը տարբերվում է լեգալությունից, ունի հին, խորը ավանդույթ իրավական գիտության մեջ: Երկրորդ, լեգիտիմություն և լեգալություն եզրույթները նույնական չեն: Լեգիտիմությունը կատեգորիա է, որն ունի այլ եզրույթներից անկախ բովանդակություն, ի տարբերություն օրինականության, այն բնորոշում է ոչ թե օբյեկտիվ, այլ սուբյեկտիվ ոլորտները, սուբյեկտի կողմից իրավունքի ու պետության ճանաչումը: Երրորդ, լեգիտիմությունը պետք է տարբերել իրավունքի լեգիտիմացիայից: Լեգիտիմացիան պոզիտիվ իրավունքին օրինական ուժի տրամադրումն է: Լեգիտիմացիան կախված է պատմական դարաշրջանից, քաղաքական ռեժիմից, կարող է լինել կրոնական, խարիզմատիկ, ֆորմալ-իրավաբանական: Լեգիտիմություն կատեգորիան կարելի է համարել նույնական միայն հասարակական նշանակություն եզրույթի հետ: Չորրորդ, լեգալությունն օրենքներին լեգիտիմություն տրամադրելու միջոցներից մեկն է, այսինքն այն օրենքի լեգիտիմացիայի միջոցներից մեկն է: Վերլուծելով դիտարկվող եզրույթի ծագումը և էվոլյուցիան կարելի է տալ իրավունքի հետևյալ սահմանումը. պոզիտիվ իրավունքի լեգիտիմությունը իրավունքի սուբյեկտների կողմից պոզիտիվ իրավունքի ճանաչումն է որպես անձի, հասարակության, սոցիալական խմբերի համար ընդունելի վարքագծի կանոններ:

Եթե իշխանության հանդեպ Մ. Վեբերը առանձնացնում էր ավանդական, խարիզմատիկ ու լեգալ լեգիտիմությունը, ապա իրավունքի հանդեպ կարելի է առաջարկել նաև պոզիտիվ իրավունքի լեգիտիմության տեսակների դասակարգումը՝ նրա լեգիտիմացիայի առանձնահատկությունների հաշվառմամբ: Չնայած պետք է հիշել, որ դեռ Վեբերը խոսում էր պայմանականության մասին իրավական մտածողության ու լեգիտիմության իդեալական տիպերը առաձնացնելիս, քանի որ կյանքում մաքուր տեսքով կարող է չհանդիպել: Այսպիսով, պետք է առանձնացնել պոզիտիվ իրավունքի

²⁶ См. u **Мамут Л.С.** Легитимация права и его отрицание, с. 19-20.

լեգիտիմության ավանդական ու ռացիոնալ մոդելները: Ավանդական լեգիտիմությանը բնորոշ է օրենքների լեգիտիմացիա գաղափարաբանության միջոցով, ներշնչման ուղիով: Այսպիսի գաղափարաբանական լեգիտիմությունը բնորոշում է, առաջին հերթին փակ հասարակությանը: Օրենքների լեգիտիմությունը նրանցում տեղի է ունենում կամ ավանդույթների ու կրոնի միջոցով, կամ էլ քաղաքական առաջնորդի խարիզմատիկ ֆիգուրի հետ նույնականացման ուղիով: Սա վերաբերում է ավանդական հասարակություններին, ուր իրավունքը դեռևս դուրս չի եկել հասարակական գիտակցության մեջ սրբազան ոլորտից: Իրավունքի լեգիտիմության ռացիոնալ տիպը բնորոշ է մոդեռնի հասարակությանը, այն կապված է ազատական աշխարհայացքի, քաղաքացիների ֆորմալ հավասարության գաղափարի հետ: Հավասարությունը կապված է մարդուն առաջնային ու գերակա արժեք ճանաչելու հետ, որը հանդիսանում է հասարակության պատմական զարգացման, համայնքից դեպի հասարակություն, այսինքն ավանդական հասարակությունից դեպի ժամանակակից հասարակություն անցման արդյունքում:

Իրավագիտությունում տվյալ կատեգորիայի խորը մշակումների բացակայությունը բացատրվում է նրանով, որ հասարակության կողմից իրավունքի ճանաչման սոցիալական, հոգեբանական գործոնները հնարավոր է հետազոտել իրավունքի հանդեպ սոցիոլոգիական մոտեցման կիրառման դեպքում, որը ձևավորվել է 20-րդ դարում, այն դեպքում, երբ խորհրդային իրավագիտության մեջ հաստատվեց, այսպես կոչված, նեղ նորմատիվ մոտեցումը, որը բացառում էր իրավական իրականության ուսումնասիրությունը հատկապես քաղաքական գաղափարաբանության պայմաններում, որը հռչակում է կառավարարող իշխանության ու ժողովրդի միասնությունը: Հենց այս հանգամանքը ծառայեց որպես արգելք գիտության մեջ լեգիտիմություն կատեգորիայի ուսումնասիրության համար: Դրա համար էլ այժմ լեգիտիմության խնդիրների որպես պոզիտիվ իրավունքի, լեգիտիմացիայի սուբյեկտների կողմից ճանաչման խնդիրների հետազոտությունը, այսինքն իրավական կարգադրագրերին, լեգիտիմության ճգնաժամի պատճառներին պարտադիր ուժ տալը ժամանակակից պայմաններում համարվում է արդիական գիտության մեջ:

1.2. Լեգիտիմության մեթոդաբանական տեսանկյունները

Հետազոտելով պոզիտիվ իրավունքի լեգիտիմության խնդիրները, դիտարկելով լեգիտիմությունը որպես նրա բնութագրական հատկանիշ, անհրաժեշտ է անդրադառնալ մեթոդաբանական խնդիրներին: Իրավաբանական հետազոտությունների մեթոդաբանական հիմքը մինչև վերջերս հանդիսանում էր մատերիալիստական դիալեկտիկան, խորհրդային իրավագիտության մեջ իրավագետները իրենց հետազոտություններում ելնում էին մատերիալիստական դիալեկտիկայից՝ մատնանշելով բնականի ու արհեստականի, օբյեկտիվի ու սուբյեկտիվի միջև հակասությունները, կամ էլ ուղղակիորեն չմատնանշելով մեթոդոլոգիական հիմնավորումը, կառուցում էին իրենց աշխատանքները 19-րդ դարի սոցիոլոգիական դասականության պարադիգմայի վրա: Ժամանակակից իրավագիտության մեջ մատերիալիստական փիլիսոփայական հիմնադրույթը նույնպես ունի իր կողմնակիցները, որի մասին վկայում է դիալեկտիկայի որպես պետության ու իրավունքի տեսության մեթոդը ուսումնական գրականության մեծամասնության մեջ, ինչպես նաև գիտական հոդվածներում օրինաչափությունների մասին հիշատակումը, որոնք բնորոշ են պետությանը և իրավունքին: Դրա համար էլ իրավունքի, իրավագոյացման, իրավունքի գործողության խնդրի էության հետազոտման ժամանակ, չնայած մեթոդոլոգիական պլյուրալիզմին, շատ իրավագետներ ելնում են մեթոդոլոգիական հիմքերից, որոնք գերիշխում էին խորհրդային դարաշրջանում: Իրավագիտության մեջ երկար ժամանակ գերիշխող մեթոդոլոգիական մոնիզմը իրավունքի և սոցիալական իրականության հասկացման մեջ, որում իրավունքը ծնվում ու զարգանում է մինչև վերացում, առաջացրեց այն, որ այժմ իրավաբանները հետ են մնացել ընդհանուր մեթոդոլոգիական շարժումից, որի մեջ ներգրավվել է համաշխարհային սոցիալ-քաղաքական և փիլիսոփայական միտքը 20-րդ դարում: Առաջացավ մեթոդոլոգիական մոնոպոլիզմի ու կոշտ գաղափարաբանական վերահսկողության, միայն մեկ մեթոդոլոգիայի ճշմարտացիության մեջ համոզվածության էֆեկտ:

Իրավագիտության դեպքում անհրաժեշտ է նոր փիլիսոփայական պարադիգմ

պողիտիվ իրավունքի բնույթի, գոյաբանական էության հասկացման համար:²⁷ Պարադիգմ հասկացությունը ներմուծվել է գիտության մեջ Կունի կողմից, ով մատնանշում էր, որ այն իրենից ներկայացնում է խնդիրների լուծման ու առաջադրման մոդելների և ճանաչման միջոցների հավաքածու: Գիտության պատմությունը իրենից ներկայացնում է, ըստ Կունի, պարադիգմերի էվոլյուցիոն զարգացման ու հեղափոխական փոփոխության գործընթաց, որն առաջարկում է գիտնականներից մասնագիտական գործունեության ստանդարտներից հրաժարում: Պարադիգմ փոփոխության ու այս թեմայով տարբեր քննարկումների մասին հայրենական իրավագիտության մեջ կան տարբեր մոտեցումներ: Պարադիգմ ասելով՝ իրավունքի տեսության մեջ հասկանում են իրավահասկացման տիպերը, այսպիսի մոտեցում ունի Վառլամովը: Պարադիգմայի մասին ավելի լայն հասկացողություն ունի կապված իրավունքի հետ, Գ.Վ.Մալցեվը, ով մատնանշում է, որ «Պարադիգմ եզրույթը կիրառում ենք տարածական գիտական իմաստով. դրանք որոշակի ժամանակում ու տարածքում համընդհանուր գիտական խնդիրների լուծման ու առաջադրման օրինակներ են, գիտության տեսական ու մեթոդոլոգիական կոորդինատներ: Նրանք հազվադեպ են փոփոխվում, քան գիտական գաղափարների, տեսությունների, կառույցների հիմնական հատվածը, իրենցից ներկայացնում են հարյուրամյակի ու մեծ դարաշրջանների ընթացքում գիտության զարգացման կայուն շրջանակներ»:²⁸ Մալցեվը առանձնացնում է մի շարք հիմնական պարադիգմեր, որոնք լայն տարածում են ստացել իրավաբանական տեսության ու մեթոդոլոգիայի, օբյեկտիվության պարադիգմայի, կայունության պարադիգմայի, օրինաչափության պարադիգմայի, դետերմինիստական պարադիգմայի, ճշմարտության պարադիգմայի, որոշակիության ու ճշգրտության պարադիգմայի տեսանկյունից: Սույն աշխատանքում պարադիգմ կատեգորիան կդիտարկվի որպես փիլիսոփայական պարադիգմ, որը ծառայում է որպես մեթոդոլոգիական հիմք գիտական հետազոտությունների համար:

Խոսելով ժամանակակից փիլիսոփայական պարադիգմի մասին՝, պետք է միանգամից նշել, որ ժամանակակից հետդասական սոցիալական փիլիսոփայությունը անմիատարր է ըստ տեսությունների և մեթոդոլոգիայի, բայց միևնույն ժամանակ

²⁷ Տե՛ս **Ստեփանյան Հովհաննես**, Իրավունքի գոյաբանություն: Երևան, 2012, էջ 60-110:

²⁸ Տե՛ս **Мальцев Г.В.** Социальные основания права. М., 2007, с. 8-9.

անհնար է իրավական տեսության մեջ օրինակ Մարքսի դասական քաղաքական տնտեսության մեթոդների կիրառությունը, քանի որ նրանք արտացոլում են այլ հասարակության կամ դարաշրջանի գործընթացներ: Մատերիալիստական դիալեկտիկայի, որպես իրավական հետազոտությունների մեթոդոլոգիական հիմքերի, հիմնական խնդիրը կայանում էր իրավունքի ու նրա բնութագրիչների հետազոտության մեջ 19-րդ դարի սոցիոլոգիայի, իսկ 20-րդ դարի վերջի ու 21-րդ դարի սկզբի սոցիոլոգիայի ձեռքբերումները պահանջում են համարժեք մեթոդաբանության հիմունքների կիրառում: Պատճառը, ըստ որի պետք է հրաժարվել դասական սոցիոլոգիական հայացքներից, կապված է 20-րդ դարի վերջում հասարակությունում փոփոխությունների հետ: Բանը նրանում է, որ 19-րդ դարի բոլոր երեք դասական տեսությունները Մարքս, Դյուրկեյմ, Վեբեր, նկարագրում էին իրենց ժամանակի արևմտյան արդյունաբերական հասարակությունը: Այս մոտեցումների բազիսային տեսական մոդելը կամ դասականության պարադիգմը հանդիսանում է աշխատանքային հասարակության մոդելը: Աշխատանքը և նրա բաժանումը դիտարկվում էին որպես հիմնարար սկզբունք, որը ստեղծում է հասարակությունը, սահմանում է նրա գործարկումը, կառուցվածքը, որի համար էլ դասական սոցիոլոգիան տվյալ դարաշրջանի աշխատանքային, ինդուստրիալ հասարակության սոցիոլոգիա էր: Չնայած առանձին տեսությունների տարբերություններին՝ նրանցում միասնականը եղել է հասարակության ու անհատի, սոցիալական համագործակցության հասկացումը, այսինքն հիմքում ընկած է եղել ընդհանուր պարադիգման: Սոցիալական իրականության հասկացման մեջ ընդհանուրը հանդիսանում է անհատի ռացիոնալ գործունեությունը, որ կապված է փոխանակության գործընթացի, սոցիալական հարաբերություններում աշխատանքի բաշխման հետ: Ուտիլիտար անհատի նշված գաղափարները, որոնք մշակվել են քաղաքական տնտեսագիտության ու Մ. Վեբերի կողմից, 20-րդ դարի 80-ական թթ. ենթարկվել են արմատական իմաստավորման: Արևմտյան սոցիոլոգիայի ընդհանուր գաղափարը այս շրջանում կայանում էր դասական սոցիոլոգիայի տեսանկյունից արմատական սոցիալական փոփոխությունների ուժով ժամանակակից հասարակական գործընթացները բացահայտելու անհնարինության մեջ: Այս շրջանում աշխատանքային, ինդուստրիալ հասարակության փոփոխությանը փոխարինում է հետաշխատանքային,

տեղեկատվական հասարակությունը: Պատմական զարգացման այս շրջանը անվանում են հետմոդեռնի կամ պոստմոդեռնի հասարակություն: Այսպիսի հասարակությունը դիտարկվում է որպես սոցիալ- տնտեսական զարգացման սկզբունքայնորեն նոր փուլ, քանի որ փոխում է աշխատանքի բնույթը և արտադրության համակարգը: Ինչպես մատնանշում էր ժ.- Ֆ. Լիոտարը 1979թ., հղում կատարելով սոցիոլոգիական հետազոտություններին. «հայտնի է, որ վերջին տասնամյակներին գիտելիքը դարձել է հիմնական արտադրական ուժ, որը փոփոխել է ակտիվ բնակչության կազմը առավել զարգացած երկրներում»:²⁹ Այս նոր հասարակությունում որպես գլխավոր գործոն հանդես է գալիս տեղեկատվությունը, այլ ոչ թե աշխատանքը:

Առաջանում են այլ մոտիվացիաներ ու արժեքներ, որոնք չեն հիմնվում արտադրության ու ուտիլիտար էթիկայի վրա:

Այս ամենը կապված է հեռահաղորդակցության հեղափոխության հետ, որը կապված է հետինդուստրիալիստական հասարակության բոլոր ոլորտների հետ, ինչպես նաև սոցիալական կազմակերպման սկզբունքների փոփոխության, որը կոչվում է նեոկոնսերվատիվ շրջադարձ, որը դրսևորվել է իշխանության կենտրոնական կառուցվածքներից դեպի լոկալ ինքնավար կառուցվածքներ անցման դեպքում, որոնց մակարդակում ընդունվում են սոցիալ-տնտեսական ու քաղաքական որոշումներ, որի համար դասական տեսական սոցիոլոգիական տեսությունները չեն համապատասխանում իրական հարաբերություններին ժամանակակից տեղեկատվական հասարակությունում: Կապված հասկացությունների բնության փոփոխության հետ, որոնք ազդում են իրավունքի վրա, բարձանում է նրանց հետազոտության մեթոդոլոգիայի մասին հարցը: Իրավունքի գիտական վերլուծության համար, ինչպես նշել ենք, ավանդական պետության ու իրավունքի տեսությունը կիրառում էր մատերալիստական դիալեկտիկական ու նրա օրենքները: Ժամանակակից հասարակության իրավական ոլորտի ուսումնասիրության համար անհրաժեշտ է այլ մեթոդոլոգիա, ոչ միայն նրա համար, որ հասարակությունում ոչ բոլոր հակասություններն են կրում տնտեսական բնույթ, այլ նաև նրա համար, որ մակտերիալիստական դիալեկտիկական չի կարող դիտարկվել որպես միակ ճշմարիտ գիտական մեթոդ, որը կարող է օգնել հասարակության ու իրավական

²⁹ См'у Лиотар Ж.-Ф. Состояние постмодерна. СПб., 1998, с. 18-20.

համակարգի հետազոտմանը:

Գ.Վ. Մալցևը իր «Իրավունքի սոցիալական հիմքերը» աշխատության մեջ տվյալ իրավիճակը իրավագիտության մեջ նշանակել է «Իրավունքը և կողմնորոշիչների փոփոխությունը գիտական մեթոդոլոգիայում» անվամբ:³⁰ Այժմ առկա են տարբեր մոտեցումներ անցկացման փիլիսոփայական ու մեթոդոլոգիական հիմունքների հանդեպ, որը մանրամասն բնութագրել է Օ.Վ. Մարտիշինը մեթոդոլոգիական փխրություն տերմինով:³¹ Մարքսիզմի հետ համատեղ, որպես անցկացման մեթոդոլոգիական հիմք, առաջարկվում են ֆենոմենոլոգիան³² ու անտրոպոլոգիան³³, սիներգետիկ պարադիգմայի ու հերմենեվտիկայի գաղափարները:³⁴ Ժամանակակից իրավագիտության մեջ կա տեսանկյուն, որի համաձայն մեթոդոլոգիական պլյուրալիզմը կապված է ժամանակակից հասարակության ու պետության առանձնահատկության հետ: Ինչպես գրում է ժամանակակից պետության և տեսության հետազոտողներից մեկը՝ Ի.Լ. Չեստնովը, պոստմոդեռնի բնույթը կայանում է նրանում, որ «ոչ մի գիտական տեսություն չի կարող ուղղորդվել դեպի բացարձակ ճշմարտություն»:³⁵ Յուրաքանչյուր տեսություն լոկ հարաբերականորեն նկարագրում է օբյեկտիվ իրականությունը, և որքան նրանք շատ են, այնքան ավելի լավ: Ճշմարտության չափանիշը աստիճանաբար փոխարինվում է գործիքային օգտակարության չափանիշով: Դրա համար էլ այսօր չկա աշխարհի պատկերի ու նրա ճանաչման մասին կոսմոսենսուս: Պոստմոդեռնը մոդեռնի դարաշրջանի լոգոցենտրիզմի բացառում է: Վերջինս հիմնվում է արժեքային կառուցվածքի գոյության հանդեպ հավատի վրա, որը ներկայանում է բինարային ընդդիմությունների միասնականությամբ: Դեկոնստրուկցիայի մեթոդը, որը քարոզվում է պոստմոդեռնիստների կողմից, ուղղված է այս ընդդիմությունների կազմաքանդմանը, նրանց պայմանականության, փոփոխականության, ամբիվալենտության

³⁰ Տե՛ս **Мальцев Г.В.**, Նշվ. աշխ., էջ 67:

³¹ Տե՛ս **Мартышин О.В.** Нравственные основы теории государства и права// Государства и право. 2003, №1, с. 5-6.

³² Տե՛ս **Ստեփանյան Հովհաննես**, Իրավունքի տեսության հիմնահարցերը. Ֆենոմենոլոգիական մոտեցում: Երևան, 2006, էջ 41-42:

³³ Տե՛ս **Пучков О.А.** Юридическая антропология: дис. д-ра юрид. наук. Екатеринбург, 2001.

³⁴ Տե՛ս **Шундигов К.В.** Синергетический подход в правоведении. Проблемы методологии и опыт теоретического применения. М., 2013.

³⁵ Տե՛ս **Честнов И.Л.** Актуальные проблемы теории государства и права. Эпистемология государства и права. СПб., 2017, с. 38-39.

ցուցադրությանը:

Համաձայնվելով պոստմոդեռնիզմի փիլիսոփայության շատ արժեքավոր ժամանակակից դարաշրջանի հանդեպ մոտեցման կողմնակիցներից մեկը, որը չի հակադրվում, այլ հանդիսանում է մոդեռնի դարաշարջանի շարունակությունը: Դրա համար անհրաժեշտ է սահմանել առավել արժեքավոր ուղղությունները ժամանակակից սոցիալական փիլիսոփայության մեջ, որոնք կարող են ծառայել որպես մեթոդոլոգիական հիմք իրավական գիտական հետազոտությունների ժամանակ: Ստորև կդիտարկվեն որոշակի առավել հեռանկարային մոտեցումներ: Իրավունքը պետք է հասկանալ որպես նորմատիվ սոցիալական համակարգ, որը չի կարելի ուղղորդել դեպի իրավունքի ֆորմալ աղբյուր: Նրա համար, որպեսզի լիարժեքորեն բացահայտվեն զործոնթացները, որոնք տեղի են ունենում իրավունքի, որպես սոցիալական համակարգի, ոլորտում, անհրաժեշտ է կիրառել տեսություն որպես փիլիսոփայական մեթոդոլոգիական հիմք, որն օգտագործում է հասարակության հանդեպ և հասկացող, և օբյեկտիվ մոտեցումներ: Միայն այս դեպքում մի կողմից կարելի է խուսափել սուբյեկտիվիզմից, հաշվի առնելով օբյեկտիվ գործոնները, որոնք ազդում են պոզիտիվ իրավունքի վրա և մյուս կողմից չանցնել դեպի ստրուկտուրալիզմ, երբ հաշվի չի առնվում անհատի դերը և նրանց հաղորդակցումները: Այս մեթոդոլոգիական մոտեցումների միակցումը հասարակության ու իրավունքի վերլուծության ժամանակ բնորոշ է խոշորագույն արտասահմանյան գիտնականների աշխատանքների համար՝ Յու. Հաբերմաս, Պ.Բուրդյե, այս երկու տարբեր տեսությունների համար ընդհանուրը իրենց կառուցվածքներում հասարակական պրակտիկայի կիրառությունը և ուսումնասիրությունն է, որը թույլ է տալիս կիրառել այս մոտեցումները որպես իրավական հետազոտությունների փիլիսոփայական մեթոդոլոգիական հիմքեր: Բացի իրավական գիտելիքի ռացիոնալ ու ապրիորային բնույթի մասին փորձից՝ վկայում է նաև պրակտիկան: Աքսիոլոգիական հասկացություններ, որոնց կիրառությունը թույլ է տալիս հասկանալ, որ իրավական գիտելիքը օրենքի, որպես ինքնուրույն տեսական գիտելիքի մասին, ծնվում է սոցիալական փորձից ու հաստատվում է սոցիալական պրակտիկայով:

Դրա հետ կապված արդիական է իրավագետների համար ֆրանսիացի սոցիոլոգ Պ. Բուրդյեի ժառանգության ուսումնասիրությունը, ով մի կողմից դիտարկում է

իշխանությունը և իրավունքը առանց սոցիալական իրականությունից անջատ, իսկ մյուս կողմից համապատասխանում է հասարակական զարգացման ժամանակակից իրականությանը: Պ. Բուրդյեի աշխատանքներում վերլուծվում են այնպիսի ժամանակակից տենդենցներ, ինչպիսիք են հետմոդեռնի հասարակությունը ու հասարակական գործընթացները, որոնք չեն ուղղորդում դեպի տոնեսական գործոններ:³⁶ Պ. Բուրդյեն գրում էր մատերիալիստական մեթոդոլոգիայի անբավարարության մասին, ըստ նրա չի կարելի կապել սոցիալական աշխարհը միայն տնտեսական աշխարհի հետ, իրենց միակցելով միաջափ սոցիալական աշխարհին, որը կազմակերպված է երկու բլոկերի միջև հակասության շուրջ:³⁷ Իրականությունում նշում է Բուրդյեն, սոցիալական ու քաղաքական տարածությունը ինքնավար դաշտերի հանդեպ բազմաջափ փոխազդեցություն է, այսինքն այս կամ այն չափով ենթակա են իրենց գործարկման ու փոփոխության մեջ տնտեսական տարածության դաշտին, յուրաքանչյուրի տարածության ներսում նրանք, որոնք զբաղեցնում են գերակա դիրք, ու նրանք, որոնք ոնեն ենթակա դիրք, ներգրավված են տարբեր կոնֆլիկտների մեջ: Կարելի է եզրակացնել, որ տնտեսությունը գերակա գործոն չէ, որն ազդում է հասարակության մեջ ու իրավական կարգավորման մեջ փոփոխությունների վրա: Իրավունքի, որպես հասարակական հարաբերությունների կարգավորիչի մասին գիտությունը պետք է հիմնվի ժամանակակից մեթոդոլոգիայի վրա, որ կարող է բազմակողմանիորեն վերլուծել հասարակությունը, քանի որ իրավական համակարգը ըստ ծագման, ըստ ձևավորման միջոցի ու ըստ հարազատության բնույթի, ունի հասարակական բնույթ, իրավունքը բխում է հասարակության միջուկից, նրա պահանջմունքներից:³⁸

Պ. Բուրդյեի տեսության յուրահատկությունը կայանում է նրանում, որ նրա կողմից ներմուծվել է գաբիտուա հասկացությունը, որը թույլ տվեց նրան հաղթահարել կառուցվածքային մոտեցման սահմանափակությունը և մակերեսայնությունը... գաբիտուալ դիսպոզիցիաների համակարգ է, որը ծնում ու կառուցում է գործակալի պրակտիկան ու նրա պատկերացումները: Բացահայտելով տվյալ հասկացությունը իր

³⁶ Տե՛ս **Бурдые П.** Социология политики. М., 1993, с. 12.

³⁷ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 188-189.

³⁸ Տե՛ս **Бурдые П.** Дух государства: генезис и структура бюрократического поля// Поэтика и политика: сборник статей. СПб., 1999, с. 146.

տեսության մեջ նա լուծում է երկու մրցակից մոտեցումների հակասությունը փոխոսկայության մեջ ու սոցիոլոգիայում: Առաջինը օբյեկտիվիզմն է, ուր մարդը ոչ մի բան չի որոշում, այն ձևավորում է հասարակությունը, իսկ երկրորդը սուբյեկտիվիզմն է, ուր անձը ձևավորում է աշխարհը: Բուրդյեն դիտարկում է նրանց որպես սուբստանցիոն ու ռելյացիոն դիրքեր սոցիալական տարածության հանդեպ: Նա այս մոտեցումների միջև գտնում է փոխզիջում գաբիտուս հասկացության միջոցով: Այս հասկացությունը իրենից ներկայացնում է երկակի կոնցեպտ, նա հասարակության ստրուկտուրացիայի ակտիվ սկիզբ, այսինքն գործակալ է, հանդիսանում է սոցիալական իրականության վրա ազդեցության աղբյուր ու դրա հետևանքով կազմակերպում է սոցիալական տարածություն ու ազդեցության պասիվ օբյեկտ հասարակության կողմից, որոնք պայմանավորված են իշխանության կառուցվածքով:

Եվս մեկ հասկացություն, որն իր տեսության մեջ ներդրել է Պ. Բուրդյեն, դաշտ հասկացությունն է, որը հասկացվում է որպես սոցիալական տարածությունում տարբեր դիրքորոշումների միջև որոշակի հարաբերություններ: Սոցիալական տարածությունը իր մեջ ներգրավում է այնպիսի դաշտեր, ինչպիսիք են տնտեսությունը, իրավունքը, քաղաքականությունը և այլն: Սոցիալական դիրքը, որը զբաղեցվում է գործակալի կողմից, հարկադրում է գործել նրան այս կամ այն կերպ: Դաշտը այստեղ պայքարի թատերաբեմ է: Յուրաքանչյուր գործակալ, փորձելով փոխել կամ ամրակցել իր դիրքը, կիրառում է կապիտալի համապատասխան ձև: Առանձնացնելով կապիտալի երեք ձևեր՝ տնտեսական, մշակութային, սոցիալական, նա խոսում է նրա խորհրդանշանային կապիտալի, որպես սոցիալական հեղինակության ցուցանիշի մասին: Այստեղ որպես խորհրդանշանային կապիտալի հատուկ ձևի մասին Բուրդյեն մատնաշում է իրավաբանական կապիտալը: Իրավաբանական կապիտալի կենտրոնացման գործընթացը ուղեկցվում է դիֆերենցիացիայի գործընթացով, որն ավարտվում է ինքնավար իրավաբանական դաշտի ձևավորմամբ: Պետք է գտնել հեղինակների տեղը իրավաբանական դաշտում, ինչպես նաև ավելի լայն տարածությունում, քանի որ նրանց դիրքերը այլ իրավաբանների ու կենտրոնական իշխանության հանդեպ կարող է ընկած լինել նրանց տեսական կոնստրուկցիայի հիմքում:

Խոսելով իրավաբանական դաշտի մասին Պ. Բուրդյեն քննադատում է նրա

վերլուծության հանդեպ երկու հակադիր մոտեցումները՝ ֆորմալիզմը և ինստրումենտալիզմը: Իրավունքը ֆորմալիզմի տեսանկյունից փակ համակարգ է, որը ունի սեփական ներքին դինամիկան և ամբողջովին ազատ է արտաքին ազդեցություններից: Ինստրումենտալ մոտեցման շրջանակներում իրավունքը դիտարկվում է որպես իշխող դասի գերակայության միջոց: Բուրդյեն խոսում է այն մասին, որ իրավաբանական դաշտի հասկացությունը թույլ է տալիս հաղթահարել ֆորմալիստական ու ինստրումենտալիստական մոտեցումների հակադրականությունը: Երկու հիմնական գործոնները, որոնք ազդում են իրավաբանական դաշտի բնականոն գործարկման վրա, ըստ Բուրդյեի, համարվում են իշխանության հարաբերությունները, որոնք սահմանում են դաշտի կառուցվածքը ու իրավունքի զարգացման ներքին տրամաբանությունը: Սա նաև պայքարի թատերաբեմ է, բայց օրենքի մեկնաբանության մենաշնորհի համար: Այս պայքարը կատարվում է գործակալների միջև, որոնք ունեն մասնագիտական բարձր մակարդակ, որը կայանում է տեքստերի կորպուսի մեկնաբանության հասարկայնորեն ճանաչված կարողության մեջ: Իրավաբանական դաշտում ձևավորվում է աշխատանքի բաժանում, կա տարբերություն տեսաբանների միջև, որոնք զբաղված են իրավական դոկտրինի մշակմամբ ու պրակտիկների միջև, որոնք կողմնորոշված են դեպի իրավական նորմերի անմիջական կիրառում:

Իրավաբանական կապիտալի տարբեր ձևերի տիրապետողները լրացնում են իրար, չնայած նաև մրցակցում են:

Վերոնշյալի հանրագումարը կատարելով կարելի է ասել, որ տվյալ հետազոտությունների ինտեգրացիան գիտության մեջ պահանջում է ժամանակակից սոցիոլոգիական մոտեցումների իմաստավորում իրավագիտության ուսումնասիրության հանդեպ: Բուրդյեի հետազոտությունները արդիական են, քանի որ նա դուրս է գալիս դասական մարքսիստական մեթոդոլոգիայից, որը չի բացատրում բոլոր գործընթացները, որոնք տեղի են ունենում հասարակության մեջ, բայց ունի բազմաթիվ կողմնակիցներ իրավագիտության մեջ: Բուրդյեն ի տարբերություն մարքսիզմի հետևորդների չի կիսում այն բանի մեջ վստահությունը, որ կապիտալիստական հասարակության պայմաններում ամբողջ իրավական համակարգը գործում է կառավարող դասի շահերից: Այն մատնանշում է դասական աստիճանակարգի շերտի

մերձավորությունը կառավարող խմբերին: Կարելի է կատարել եզրակացություն, որ Բուրդյեն իր հետազոտության մեջ մատնանշում է, որ իրավական համակարգը ամբողջովին ավտոնոմ չէ: Արտաքին փոփոխությունները ավելի անմիջականորեն արտացոլվում են իրավաբանական դաշտում, իսկ ներքին կոնֆլիկտները այդ դաշտում սահմանվում են արտաքին ուժերի ազդեցության տակ: Այս ամենը հնարավոր ու անգամ անհրաժեշտ է դարձնում Բուրդյեի տեսական մոդելների կիրառությունը իրավագիտության մեջ հետագա հետազոտությունների համար:

Սոցիալ-փիլիսոփայական մեթոդոլոգիայի երկրորդ հեռանկարը կարող է լինել կոմունիկատիվ ազդեցության տեսությունը, որը մշակվել է Յուրգեն Հաբերմասի կողմից: Փիլիսոփայության զարգացման մեջ, ինչպես գրում է Հաբերմասը³⁹, կարելի է առանձնացնել երեք պարադիգմեր՝ կեցության փիլիսոփայությունը, գիտակցության պարադիգմը ու լեզվի պարադիգմը: 20-րդ դարի երկրորդ կեսին նոր փիլիսոփայական պարադիգման է ձևավորվում լինգվիստական պարադիգման: Բառը այլևս չի հասկացվում որպես մտածողության արդյունքների արտահայտման միջոց, մտածողությունը և լեզվի կիրառությունը սկսել են հասկացվել որպես համընկնող գործընթացներ: Դրա համար էլ տեղի է ունենում սուբյեկտի պարադիգմի շրջափոխում ինտերսուբյեկտիվության փիլիսոփայությամբ: Հերմենեվտիկայի ներկայացիչները, օրինակ Գադամերը, հիմնավորում են բանականության մշակութային ու պատմական պայմանավորվածությունը: Լեզվաբանական պարադիգմի հիմքը դրել են Զ.Ռ. Օստինի և Զ. Լ. Սերլայի հետազոտությունները: Ջոն Օստինը իր «Խոսքը որպես գործողություն» աշխատության մեջ առաջին անգամ փիլիսոփայության մեջ դիտարկում է խոսքը ոչ թե որպես տեղեկատվության փոխանցման միջոց, այլ որպես գործողություն, որը փոխում է արտաքին աշխարհի վիճակը: Խոսքը որպես գործողություն փոխում է ոչ թե ֆիզիկական, այլ սոցիալական աշխարհը: Լեզուն ազդում է սոցիալական միջանձնային հարաբերությունների վրա փոփոխելով սոցիալական, այդ թվում իրավաբանական փաստերը: Մինչև Օստինը փիլիսոփաները համարում էին, որ մարդու խոսքը ծառայում է երևույթների, գործողությունների նկարագրության համար: Կան արտահայտություններ, որոնք չեն նկարագրում իրադարձությունները, այլ իրականացնում էին գործողություններ:

³⁹ Տե՛ս **Habermas J.** Technology and Science as «Ideology». London, 1971. էջ 91-93.

Այսպիսի արտահայտությունները Ջ. Օստինը անվանում է պերֆորմատիվ, նրանք կարող են բնութագրվել որպես հաջողակ կամ անհաջող: Բայց եթե հետազոտվի ոչ թե նախադասությունների կառուցվածքը, այլ հաղորդակցման իրավիճակները, ապա բառերը հանդիսանում են գործողություններ: Խոսուքային գործողությունների տեսությունը դրվեց հաղորդակցական գործողության տեսության հիմքում, որը մշակվել է Յուրգեն Հաբերմասի և Կառլ-Օտտո Ապելի կողմից: Այս փիլիսոփայական հիմնադրույթը կարող է առավել լիարժեքորեն բացահայտել պոզիտիվ իրավունքի լեգիտիմության խնդիրները ժամանակակից հասարակությունում: Արարքը և խոսքը հնարավոր չէ հանրագումարել, ըստ Հաբերմասի, գործունեության հետ, որն ուղղված է նպատակադրմանը, օրինական աշխատանքային գործունեությանը: Բացի նպատակառացիոնալ աշխատանքից՝ կան կոմունիկատիվ գործողություններ, որոնք, կապված են խոսքային ակտերի ու փոխադարձ սպասումների հետ: Ըստ Հաբերմասի «Աշխատանք ու նպատակառացիոնալ գործողություններ ասելով՝ ես հասկանում եմ կամ գործիքային գործողություն, կամ էլ ռացիոնալ ընտրություն, կամ նրանց համադրություն: Գործիքային գործողությունը ղեկավարվում է տեխնիկական կանոններով, որոնք հիմնվում են էմպիրիկ գիտելիքի վրա... փոխազդեցություն ասելով՝ մյուս կողմից ես հասկանում եմ կոմունիկատիվ գործողություն, սիմվոլիկ փոխազդեցություն: Այն ղեկավարվում է պարտադրող փոխհատուցողական նորմերով, որոնք սահմանում են փոխադարձ սպասումները վարքագծի հանդեպ ու որոնք պետք է հասկացվեն ու ճանաչվեն նվազագույնը երկու գործող սուբյեկտների կողմից: Այն դեպքում, երբ տեխնիկական կանոնների ու ռազմավարությունների նշանակությունը կախված է փորձնականորեն ճշմարիտ ու վերլուծաբար ճիշտ արտահայտությունների նշանակությունից, սոցիալական նորմերի նշանակությունը հիմնվում է միայն մտադրությունների փոխադարձ հասկացման ներսուբյեկտիվության վրա ու ապահովված է պարտականությունների ընդհանուր ճանաչմամբ»:⁴⁰ Հաղորդակցական համագործակցությունը կանոնակարգվում է սոցիալական նորմերով, որոնք չի կարելի համարել աշխատանքային գործունեությունից ածանցյալ: Հասարակության պատմական փոփոխությունները կոմունիկատիվ տեսության տեսանկյամբ պետք է դիտարկել որպես

⁴⁰ Տե՛ս **Habermas J.** Between Facts and Norm. Cambridge. 1996, էջ 135-136:

երկու չհանրագումարվող գործընթացներ նպատակառացիորեն գործունեության փոփոխությունն կոմունիկատիվ փոխազդեցության ձևերի զարգացում: Ժամանակակից սոցիալական պետությունը ակտիվորեն կանոնակարգում է տնտեսությունը իրավունքով, որն արդեն չի հանդիսանում ածանցյալ վերհարկային երևույթ: Դրա համար էլ «բազիս և վերնաշեն սխեման չի արտացոլում հասարակական փոփոխությունների, հասկացությունների բոլոր պատճառները, որոնք առաջանում են իրավունքում: Պարզ է դառնում, որ ոչ այնքան ու ոչ միայն տնտեսական շահերն են ծնում այս հակասությունները: Օրինակ. Հաբերմասի «Կոմունիկատիվ գործողության տեսությունն աշխատանքում հեղինակը մատնանշում է, որ վերջին տասնամյակներին առաջացել են սոցիալական կոնֆլիկտներ, որոնք տարբերվում են կապիտալիզմի համար ավանդական կոնֆլիկտներից, որոնք կախված են տնտեսական բարիքների բաշխումից: Նրանք ձևավորվում են արդեն ոչ թե նյութական վերարտադրության ոլորտում ու չեն կատալիզացվում քաղաքական կուսակցությունների կողմից, նրանք առաջանում են մշակութային վերարտադրության, սոցիալական ինտեգրացիայի ու սոցիալիզացիայի ոլորտում ու ընթանում են նախաինստիտուցիոնալ ձևերով: Նրանցում իրապես արտացոլվում է գործողության կոմունիկատիվ կառուցվածքի ոլորտների առարկայացումը. նոր կոնֆլիկտները առաջանում են ոչ թե բաշխման ժամանակ, այլ կապված կյանքի ձևերի քերականական հարցերի հետ»:⁴¹

Կոմունիկատիվ ռացիոնալության տեսությունը ենթադրում է համընդհանրության ու պարտիլույարիզմի հակադիր դիրքերի միավորման հիման վրա իրավունքում համընդհանուրի ու մշակութային- սպեցիֆիկի հարաբերակցության մասին հարցի լուծման հիմնավորում ժամանակակից իրավունքի փիլիսոփայության մեջ:⁴² Այսպիսի լուծման մեթոդոլոգիական հիմք են արդարացիության համընդհանուր սկզբունքների լրացուցիչ լինելու սկզբունքը և կոնկրետ հասարակության արժեքները, երբ առաջինը նորմատիվորեն գերակայում է երկրորդի հանդեպ: Ինչպես մատնանշում են տվյալ տեսության հետազոտողները, Հաբերմասի ժամանակակից մտքի վրա նշանակալից ազդեցության պատճառը կայանում է նրանում, որ նա կարողացել է հասնել իրավունքի փիլիսոփայության մեջ համոզիչ ու փիլիսոփայորեն հիմնավորված համադրության

⁴¹ Տե՛ս **Habermas J.** Between Facts and Norm. Cambridge. 1996, 138-139:

⁴² Մանրամասն տե՛ս **Ստեփանյան Հովհաննես**, Իրավունքի փիլիսոփայություն: Երևան, 2016:

լիբերալիզմից, որը կայանում է անհատական ազատության պաշտպանության մեջ, հանրապետականությունից, որը շեշտադրում է քաղաքական մասնակցությունը: Հարաբերակցելով նրանք ազատության երկու գաղափարների հետ՝ անհատական ու կոլեկտիվ ինքնավարության հետ, Հաբերմասը, հիմնվելով բանավեճի տեսության վրա, ցույց է տալիս, որ ազատության երկու հասկացություններն էլ ենթադրում են միմյանց: Նրանց կողմից դրանով լուծվում է իրավունքի լեգիտիմության ու արդյունավետության միջև լարվածության խնդիրը: Խոսելով լեգիտիմության որպես սուբյեկտի կողմից հասարակության նորմերի ճանաչման մասին պետք է նաև նշել ժամանակակից փիլիսոփա Աքսել Հոնետի աշխատությունները, որոնցում հետազոտվում է ճանաչման սոցիալական բնույթը:⁴³ Հոնետը մատնանշում է, որ «հասարակական կարգի ձևավորման համար միշտ հանդես է գալիս արդեն առկա ընդհանրությունը, որն գոյություն ունի ճանաչման հիմնային մակարդակում.... սոցիալական պայմանների թվին է դասվում, որոնք բնորոշում են բնական վիճակը, այն փաստը, որ կոնֆլիկտի սուբյեկտները ինչ-որ կերպ պետք է փոխադարձաբար ճանաչեն միմյանց»:⁴⁴

Իրավունքի տեսության մեջ կան տարբեր փիլիսոփայական ու մեթոդոլոգիական մոտեցումներ, բայց առավել հեռանկարայինը, որում վերլուծվում է սոցիալական փոխազդեցությունը, իրավական կոմունիկացիայի տեսությունն է, որը առաջ է տարել պրոֆեսոր Լ.Մ. Մամուտը: Ըստ նրա «սոցիալական կոմունիկացիան հանդիսանում է սոցիալական կարգավիճակների, դիրքերի, դերերի, այլ ոչ թե եզակի սուբյեկտների փոխազդեցություն: Սոցիալական դերային կոմունիկացիան իրավագետների գերակա շահերի ոլորտ է»:⁴⁵ Ըստ Մամուտի՝ հաղորդակցումը և կոմունիկացիան նման կատեգորիաներ չեն: Կոմունիկացիա կատեգորիայի հասկացումը նա ներմուծում է Գիդենսի աշխատանքներից, նշելով, որ վերջինս զգուշավոր է խոսելով կոմունիկացիայի, որպես սոցիալական փոխազդեցության հիմքի մասին, բայց ոչ այնքան սոցիալական փոխազդեցության մասին: Բայց բանը նրանում է, թե ինչպես ենք հասկանում միևնույն գիտական տերմինների բովանդակությունը: Եթե դիտարկենք Օստինի ու Սեուլայի աշխատանքների վերոնշյալ դիրքերից, երբ բառը հասկացվում է որպես գործողություն

⁴³ Տե՛ս **Honneth A.** Kampf um Anerkennung. Frankfurt. 1994, էջ 72:

⁴⁴ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 83:

⁴⁵ Տե՛ս **Мамут Л.С.** Правовое общение. Очерк теории. М., 2011, с. 11-12.

Ապելի ու Հաբերմասի աշխատանքների միջոցով, ապա հաղորդակցման ու կոմունիկացիայի միջև տարբերությունը այդքան պարզ չի լինի: Ահա թե ինչ է գրում հաղորդակցման մասին Լ.Ս. Մամուռը. «Հաղորդակցումը տարբեր սուբյեկտների միջև գործնական, իրական փոխազդեցություն է, որը ենթադրում է սպասելի արտաքին պատասխաններ կոնտրագենտի գործողությունների հանդեպ»:⁴⁶ Կոմունիկացիայի մասին Հաբերմասը գրում է. «Կոմունիկատիվ կարելի է համարել այնպիսի ինտերակցիաները, որոնցում նրանց մասնակիցները համաձայնեցնում են ու կոորդինացնում իրենց գործողությունների պլանները, այս կամ այն դեպքում ձեռքբերված պայմանավորվածությունը չափվում է նշանակալիության հանդեպ մոտեցման ինտերսուբյեկտիվ ճանաչմամբ»:⁴⁷ Կոմունիկացիայի կատեգորիան հասարակական գիտություններում 20-րդ դարի երկրորդ կեսում կիրառվում էր տարբեր ուղղությունների ու գիտնականների կողմից ու դրա համար էլ նրա բովանդակությունը տարակերպորեն էր մեկնաբանվում: Բայց կոմունիկացիայի որպես կոմունիկատիվ գործողության մեկնաբանության մեջ նրա բովանդակությունը ավելի մոտ է սոցիալական հաղորդակցմանը, որը դիտարկում է Մամուռը:

Վերոշարադրյալի ենթատեքստում պետք է արձանագրել կեցության հնացած փիլիսոփայական պարադիգմայի անհրաժեշտությունը, որն ընկած է իրավագիտության մեթոդոլոգիայի հիմքում: Դրա համար էլ իրավունքի որպես սոցիալական կարգավորիչի գիտական հետազոտության համար անխուսափելի է իրավագիտության կողմից 20-րդ դարի հասարակական գիտական հետազոտությունների մշակումների կիրառությունը, այնպիսիք, ինչպիսիք են մարդաբանությունը, հոգեբանությունը, սոցիոլոգիան, սեմիոտիկան: Ժամանակակից հասարակությունում պոզիտիվ իրավունքի լեգիտիմության բնույթը հասկանալ, իրավական կարգավորման արդյունավետությունը վերլուծել հնարավոր է միայն ժամանակակից մեթոդոլոգիական մոտեցումների կիրառության դեպքում, որոնք կարող են բացահայտել ժամանակակից իրավունքի խնդիրները: Ժամանակակից հետինդուստրիալ հասարակության լեգիտիմության խնդիրները, որոնք ունեն նպատակառացիորեն կամ կոմունիկատիվ բնույթ, անհրաժեշտ է հետազոտել պրագմատիկ կոմունիկատիվ փիլիսոփայության հիման վրա, որը հիմնվում է լեզվի

⁴⁶ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 13-14:

⁴⁷ Տե՛ս **Хамбермас Ю.** Моральное сознание и коммуникативное действие. М., 2000, с. 91.

պարադիգմայի վրա: Այս մեթոդոլոգիայի օգնությամբ հնարավոր է դառնում հասարակական երևույթների հնարավոր հետազոտությունը հասարակական երևույթների իրավական ոլորտում, որոնք կապված են ոչ միայն տնտեսական օտարացման, այլ նաև լեզվաքերականական կապերի հետ:

1.3. Լեգիտիմության կատեգորիայի ժամանակակից մեկնությունները

«Լեգիտիմություն» սոցիալ-իրավական եզրույթի հասկացությանին ապարատը տարբեր կերպ է մեկնաբանվել և շարունակվում է մեկնաբանվել հասարակական-քաղաքական և իրավաբանական գրականության մեջ:

Այսպես, ամերիկյան հայտնի հետազոտող Ջ. Ռոուլզի կարծիքով, լեգիտիմության կատեգորիան պետք է որոշվի և պարզաբանվի արդարության եզրութաբանությամբ, առանց արդարության չկա իշխանության լեգիտիմություն: Լեգիտիմության վերաբերյալ տեսական հայացքները նա շարադրել է իր «Արդարության տեսությունը» (1971) գրքում: Ըստ Ռոուլզի, հասարակական պայմանագիրը արդարության սկզբունքների դրսևորման համարժեք մոդել է, քանի որ համաձայնության ազնվությունն ապահովվում է նրանով, որ մասնակիցները համաձայն են այն սկզբունքների հետ, որոնց պետք է իրենք ենթարկվեն հետագայում:

Հասարակական պայմանագրի գաղափարը թույլ է տալիս միավորել տարբեր խմբերի շահերն ու արժեքները՝ փոխզիջման ընթացակարգի կիրառման շնորհիվ: Այդօրինակ փոխզիջումը նվազ չափով է կախված գաղափարախոսությունից, այն ունի յուրօրինակ «շուկայական» բնույթ, այսինքն ենթադրում է սակարկում բանակցությունների ընթացքում:⁴⁸ Ռոուլզի արդարության հայեցակարգի հիմնական գաղափարն այն է, որ արդարությունը համաձայնության առարկա է, որի ազնվությունն ապահովվում է նրանով, որ մասնակիցները համաձայն են այն սկզբունքների հետ, որոնց իրենք պետք է ենթարկվեն հետագայում:

Պայմանագրի, կամ, որ նույնն է, փոխհամաձայնության մասնակիցները գործնական խորհրդատվական շփումների միջոցով հանգում են արդարության երկու սկզբունքների ձևակերպմանն ու հանրային ճանաչմանը: Առաջինը ազատության, կամ, որ նույնն է,

⁴⁸ Տե՛ս **Ролз Дж.**, Теория справедливости. – Новосибирск, Изд-во Новосиб. гос. ун-та, 1996, с. 75-90.

հավասար բաշխման սկզբունքն է և նրա տարածումը մարդկանց հավասար իրավունքների և ազատությունների վրա, իսկ երկրորդը՝ հավասար հնարավորությունների և չափավոր անհավասարության, կամ, որ նույնն է, տարբերակման սկզբունքը:

Նախ, ազատության սկզբունքը նշանակում է, որ բոլոր մարդիկ օժտված են հավասար իրավունքներով՝ հավասարապես օգտվելու հիմնական ազատությունների ողջ համակցությունից: Արդարությունը ենթադրում է, նախևառաջ, քաղաքական իրավահավասարություն, դատարանների ազնվություն և կառավարող դասակարգի սոցիալական պատասխանատվություն: Երկրորդը՝ տարբերակման սկզբունքն է, որը պահանջում է, որպեսզի սոցիալական և տնտեսական անհավասարությունները կարգավորվեն այնպես, որ՝

ա) առավել նվազ հաջողակները, կամ, որ նույնն է՝ անապահովները կարողանան իրապես ակնկալել և ստանալ առավել օգուտներ,

բ) հասարակական դիրքերը և պաշտոնները լինեն բաց բոլորի համար, այսինքն՝ ազնվորեն պահպանվի հավասար հնարավորությունների սկզբունքը:⁴⁹

Հարստության և իշխանության բաշխման անհավասարությունը պետք է այնպես կարգավորի, որպեսզի վերջինս համատեղելի լինի հավասար ազատության կամ ազատության իրավաբանական և իրական հավասարության դրույթի հետ, ինչը բխում է առաջին սկզբունքից: Ազատության կորուստը չի կարող փոխհատուցվել տնտեսական արդյունավետության բարձրացման հաշվին: Բարեկեցությունը չի կա-րող ձեռք բերվել ազատության հաշվին, բայց և ազատությունն անսահման չէ: Հիմնական ազատությունները կարող են սահմանափակվել հանուն յուրաքանչյուր անհատ քաղաքացու առավելագույն ազատության ապահովման: «Բոլոր սոցիալական արժեքները,-ընդգծում է Ռոուզվելդը,-ազատությունը, բարենպաստ հնարավորությունները, եկամուտները և հարստությունը, ինքնահարգանքի սոցիալական հիմքերը՝ այդ ամենը պետք է հավասար բաշխվի, բացի այն դեպքերից, երբ այդ արժեքներից ցանկացած մեկի կամ բոլորի անհավասար բաշխումը յուրաքանչյուրին ընձեռում է առավելություն»:⁵⁰ Ելնելով այս ըմբռնումից, դժվար չէ հասկանալ, թե, ըստ Ռոուզվելդի, որն է

⁴⁹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ.54:

⁵⁰ Տե՛ս նույն տեղում, էջ.55:

անարդարությունը՝ այնպիսի անհավասարությունն է, որը ոչ մեկին առավելություն չի տալիս: Նկատենք նաև, որ այսօրինակ ընթռնումը չի հակասում անհատական բարիքների հայեցակարգի պահանջներին: Դրա օգտին Ռոուլզը բերում է հետևյալ փաստարկները: Նախ, արդարության սկզբունքները ունեն հանրային բնույթ, այսինքն՝ միավորում են մարդկանց՝ հուզական կապերը լրացնելով ինստիտուցիոնալ կապերով: Արդարության զգացումի հիմնախախտումը կամ կորուստը կարող է վնաս հասցնել համայնքին՝ մեր բարեկամներին և ընկերներին, այսինքն՝ ի վերջո, մեր իսկ բարիքին, կամ, որ նույնն է, ընդհանուր շահերին՝ մենք ջանքեր կգործադրենք, որպեսզի դա թույլ չտանք: Երկրորդ, ինքնին այդպիսի հասարակությունը կամ հասարակական կյանքն արդեն իսկ բարիք է, քանի որ հնարավորություններ է ստեղծում մարդկային տաղանդի և ընդունակությունների առավել լիարժեք դրսևորման համար: Երրորդ, արդարացի են ճանաչվում և համարվում այն արարքները, որոնց կատարմանը մենք կարող ենք ձգտել «որպես հավասար և ազատ բանական էակներ»: Սակայն այստեղ ոչինչ չի ասվում այն մասին, թե ինչպես պետք է վարվել բարիքների տարբեր տեսակների հետ, որոնք բաշխվում են տարբեր հասարակական ինստիտուտների կողմից: Չէ՞ որ, մի կողմից, հասարակական բաշխման ենթական են այնպիսի բարիքները, ինչպիսին են ազատությունն ու անձի ինքնահարգանքը, որոնք դասվում են քաղաքական արժեքների թվին, իսկ մյուս կողմից, նյութական շահագրգռվածություններն ու եկամուտները, որոնք իրենցից ներկայացնում են տնտեսական արժեքները: Եվ քանի որ այդ բարիքների բնույթը միատեսակ չէ, ծագում է հարց՝ դրանցից որո՞նք կարելի է ճանաչել առավել կարևոր: Այլ խոսքերով, առաջանում է այդ արժեքների առաջնահերթության, գերակայության որոշման հիմնախնդիրը: Դրա գործնական էությունն այն է, որ հարկավոր է արդարության սկզբունքների միջև, որոնք կոչված են կարգավորելու տարտաեսակ բարիքների բաշխումը, սահմանել պատշաճ հավասարակշռություն:

Ռոուլզը առաջադրել է տնտեսական և քաղաքական պրակտիկայում արդարության սկզբունքների իրականացման կարգի խախտումների պրոբլեմը: Նրա կարծիքով, դրանք հնարավոր են միայն այն դեպքում, եթե պահանջվում է սահմանափակել ազատությունը՝ հանուն ուրիշ ազատությունների, կամ եթե տվյալ հասարակության մեջ մարդու իրավունքները երաշխավորված են անբավարար կերպով: Այդ կապակցությամբ

իրավունքի տեսության ճանաչված մասնագետ Ա. Ալեքսեևան դիպուկ նկատել է, որ «...ազատությունը չի կարող ապահովվել այնքան ժամանակ, մինչև որ հասարակությունը չհասնի տնտեսական բարգավաճման և ժողովրդավարության որոշակի մակարդակի... Երբ դրանք երաշխավորված են, ոչ մի անկում չի կարող հանգեցնել ազատության վերացմանը: Գոյություն չունի հետադարձ ընթացք»:⁵¹

Արդարության հիմնական սկզբունքների ընտրությունից հետո սկսվում է արդարացի սահմանադրության ստեղծման փուլը, որը կոչված է հաստատագրելու և ամրապնդելու մարդու հիմնական իրավունքներն ու ազատությունները: Արդարացի սահմանադրությունը սահմանափակում է կառավարության իշխանությունը, բայց ընձեռում է նրան բավականաչափ իրավասություններ օրենքը պահպանելու համար: Ըստ Ռոուզվի, արդարության ազատական մոդելը պահանջում է կառուցել առանձնահատուկ քաղաքական և տնտեսական համակարգ, որին նա տվել է «սեփականության տիրապետման ժողովրդավարություն» առերևույթ տարիմաստ անվանումը: Դրա նպատակն է՝ «ժողովրդավարական ռեժիմի հաստատումը, որտեղ հողը և կապիտալը պատկանում են նշանակալի թվով մարդկանց, բայց ոչ հավասարապես»:⁵² Ընդամին «հասարակության մեջ չկա այնպիսի բաժանում, որ նրա համեմատաբար ոչ մեծաքանակ խավին հնարավորություն տա վերահսկելու արտադրական ռեսուրսների մեծ մասը»: Իսկ սեփականության ապակենտրոնացումն անհրաժեշտ է հասարակական ազատության և հավասար հնարավորությունների համար նյութական նախադրյալներ ստեղծելու, իսկ մյուս կողմից՝ շուկայի գործառնության բարոյապես չարդարացված հետևանքները մեղմացնելու համար: Ռոուզվը հնարավոր է համարում ձևական իրավունքները և տնտեսական արդյունավետության պահանջը միավորել նյութական բարեկեցության ամենաբարձր նվազագույնը ստանալու յուրաքանչյուր քաղաքացու իրավունքի հետ: Ըստ ամերիկյան հետազոտողի, միայն այն հասարակությունը, որ կարող է իր քաղաքացիներին երաշխավորել այդ հիմնարար իրավունքը, կարող է համարվել արդար: Ընդամին, պետության քաղաքացիները հանդես են գալիս որպես ռացիոնալ էգոիստներ, որոնք հիմնականում կենտրոնացած են սեփական շահերի և նպատակների վրա: Եվ

⁵¹ Տե՛ս **Алексеева Т.А.**, Современные политические теории. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2000, с. 142-143.

⁵² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 143:

քանի որ շահերի մրցակցությունը պարտադիր է, անհրաժեշտ է մշակել ինչ-որ ընթացակարգ, որի դեպքում օրինական հավակնություններով օժտված մարդը համաձայն կլինի արդար ինստիտուտների և պրակտիկայի հաստատման հետ: Արդարության վերոնշյալ սկզբունքների կիրառումը հասարակության իրական ինստիտուտների նկատմամբ՝ համաձայնության կամ պայմանագրի առարկա է: Կնքելով նման պայմանագիր, մարդկանց խումբը պետք է միասնաբար լուծի այն հարցը, թե ինչն է արդարությունը, իսկ ինչը՝ անարդարությունը:

Ջ. Ռոուլզի արդարության ազատական հայեցակարգի լուրջ թերություններից մեկը բարոյականության փոխարինումն է ռացիոնալությամբ: Նա իր «արդարության որպես ազնվության» հայեցակարգի մեջ անհատներին ներկայացնում է որպես «միմյանց նկատմամբ շահագրգռվածություն չունեցող», իրար հանդեպ անտարբեր մարդիկ: Նրա կարծիքով, հասարակությունը՝ «օտարների հավաքատեղի» է, որտեղ յուրաքանչյուր մարդու համար միակ նշանակալի արժեքը սեփական շահն է: Իսկ արդարությունը որպես փոխհամաձայնության, պայմանագրային հարաբերությունների արդյունք, ձեռք է բերվում ոչ այնքան բարոյական զգացմունքների, որքան իրավական (ռացիոնալ) ընթացակարգերի միջոցով, որոնք համապատասխանում են անաչառության պահանջներին: Հասարակական կայունության պահպանման միակ եղանակը այդ ընթացակարգերի անխախտելիության հաստատումն է: Դա կանխորոշում է ազատական պահպանողական դիրքավորումը սոցիալական ինստիտուտների նկատմամբ: Միանգամայն տեղին են ազատականներին ուղղված Ու. Կիմլիկայի կշտամբանքի խոսքերը՝ «ազատականության մեջ նրանց հետևորդների ինստիտուցիոնալ հայացքները ետ են մնում տեսական հայացքներից»:⁵³ Այս հետևությունը, գնահատականը վերաբերում է ինչպես Ռոուլզին, այնպես էլ նրա հետևորդներին: Ռոուլզն, ինչպես նշում է Կլիմկան, չնայած բաշխման արդարության վերաբերյալ իր ողջ տեսական պաթոսին «մեզ ոչինչ չի ասում այն մասին, թե մեր հասարակության մեջ ինչպես կարելի է հակազդել անարդարությանը և, մանավանդ, ոչինչ չի ասում այն մասին, որ գոյություն ունի լուրջ անարդարություն, որին հարկավոր է հակազդել»:⁵⁴

⁵³ Տե՛ս **Кимлика У.**, Либеральное равенство.- В сб.: Современный либерализм (под ред. **Л.Б. Макеевой**). -М., 1997, с. 183.

⁵⁴ Տե՛ս նույն տեղում:

Ռոուլզի գաղափարները փորձել է զարգացնել հայտնի հետազոտող Ռալֆ Դարենդորֆը՝ իր «Սոցիալական դասերը և դասերի միջև կոնֆլիկտը արդյունաբերական հասարակության մեջ», «Հասարակությունը և ազատությունը», «Հասարակության տեսության ձեռագրեր», «Ուտոպիայի արահետներով», «Հոմոսոցիոլոգիկոս» աշխատություններում: Դրանց շարքում առաձնանում է «Նոր ազատությունը՝ գոյատևումը և արդարությունը փոփոխվող աշխարհում» աշխատությունը:

Ռ. Դարենդորֆի լեգիտիմության մասին հայացքները համընկնում են արդարության ազատական-կոնսենսուսային տեսության ընդհանուր գծին: Անվանի գերմանացի քաղաքագետի և սոցիոլոգի համար հավասարությունը նախատեսված է բնավ ոչ նրա համար, որ վերջում կրկին հաղթանակի սոցիալական միօրինակությունը, այլ նրա համար, որպեսզի բոլոր մարդիկ լինեն տարբեր իրենց ցանկություններով, հակումներով և ձգտումներով: Հասարակությունը յուրաքանչյուրին հնարավորություն է տալիս ազնիվ մրցակցային պայքարի պայմաններում դրսևորելու սեփական ունակությունները՝ «յուրաքանչյուրից ըստ ընդունակության, յուրաքանչյուրին ըստ վաստակի» սկզբունքի համաձայն: Արդարությունը բնութագրում է հավասարակշռության կատեգորիայի միջոցով, երբ «յուրաքանչյուրն իր տեղում է և իր դերում»:⁵⁵ Որպեսզի պարզաբանի այս թեզիսը, Դարենդորֆը վերլուծում է սոցիալական համակարգը՝ «Ուտոպիայի արահետներով» աշխատության մեջ: Այստեղ նա առանձնացնում է անհավասարության չորս տեսակ. 1. արտաքինի, բնավորության և շահերի բնական բազմազանություն, 2. մտքերի, տաղանդների և ուժերի բնական անհավասարություն, 3. սկզբունքորեն հավասարակշիռ դիրքորոշումների սոցիալական տարբերակվածություն, 4. սոցիալական շերտավորում՝ ըստ հեղինակության և հարստության՝ որպես սոցիալական կարգավիճակի կանոնակարգում:⁵⁶

Ըսա Դարենդորֆի, անհավասարության արմատները մարդկային հասարակություններում բխում են վարքաբանական նորմերից՝ հազեցած պատժամիջոցներով: Նրա կարծիքով, հասարակությունը ենթադրում է, որ մարդկանց վարքաբանությունը կանոնակարգվում է նորմերի միջոցով, որոնց իրականացումը երաշխավորվում է խթանների, պատժամիջոցների, դրանց գործադրման

⁵⁵ Տե՛ս **Дарендорф Р.**, Тропы из утопии. – М., Праксис, 2002, с. 340.

⁵⁶ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 341:

սպառնալիքների օգնությամբ: Անհավասարության համակարգի համար դա նշանակում է, որ «հասարակության մեջ հնարավորինս բարենպաստ կարգավիճակի կհասնի նա, ով՝ շնորհիվ իր սոցիալական կարգավիճակի, բոլորից լավ կհարմարվի գերիշխող նորմերին և հակառակը: Նա, ով չի կարողանում սոցիալական կարգավիճակի և դերերի կոորդինատային համակարգում հետևել հասարակության սպասելիքներին, նա իրավունք չունի զարմանալու, որ իր համար հարստության և հեղինակության դռները փակ են, և որ նրանք, ում հաջողվել է հնարավորինս լավ հարմարվել, գերազանցում են իրեն»:⁵⁷ Մեր փորձառության աշխարհում չի կարող գոյություն ունենալ բացարձակ հավասարների իշխանություն: Այն միտքը, թե կարող է լինել հասարակություն, որում բացակայում են մարդկանց միջև բոլոր տեսակի դասակարգային տարբերությունները, սոցիոլոգիայի հնարավորություններից վեր է և բանաստեղծական երևակայության ժանրից է: «Որտեղ էլ որ, - դիպուկ նկատում է Դարենդորֆը,- քաղաքական ծրագրերը խոստանան հասարակություն առանց դասակարգման կամ շերտավորման, ներդաշնակ այնպիսի ազգային համայնք, որը բաղկացած է մեկ դասակարգից, կամ բոլոր հնարավոր անհավասարությունների նվազում և այլն, մենք հիմքեր ունենք չվստահելու, քանի որ անիրականալի քաղաքական խոստումներին հաջորդում է ահաբեկչությունը և անազատությունը»:⁵⁸ Ի պաշտպանություն անհավասարության, ազատական գաղափարախոսները առաջ են քաշում երկու փաստարկ: Առաջինը՝ հասարակությունն առանց անհավասարության ուտոպիա է, որը տանում է դեպի ամբողջատիրություն, քանի որ ցանկալի դրախտի տեսլականին՝ ոչ շերտավորված հասարակությանը, կարելի է հասնել միայն ահաբեկչության օգնությամբ: Երկրորդ, սոցիալական կարգավիճակի անհավասարությունը, որը մարդու զարգացման միջոց է, ազատ հասարակության հիմնարար պայմաններից մեկն է:

Գերմանացի հետազոտող Օտֆրիդ Հեֆֆեն ևս լեգիտիմության վերլուծությունը կապակցում է արդարության հիմնախնդրի հետ:⁵⁹ Նրա կարծիքով լեգիտիմացնել՝ նշանակում է հաստատել կամ ապացուցել ցանկացած իշխանության օրինականությունը և հիմնավորվածությունը: Նա նշում է, որ քաղաքագիտության պատմության մեջ

⁵⁷ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 513:

⁵⁸ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 515:

⁵⁹ Տե՛ս **Хеффе О.**, Политика. Право. Справедливость. Основоположения критической философии права и государства. - М.: Гнозис, 1994. - с. 116-118.

նմանատիպ եզրույթը «պետական-իրավական հանրությունն» է: Այդ հանրության հիմնական տարրերն են. անհատների միավորումները, սերնդային հանրույթները և հիմնական սոցիալական ինստիտուտները: Ի տարբերություն այլ հանրույթների, քաղաքական համակարգում վարքի կարգավորումը կրում է պարտադրողական բնույթ, որը հանդես է գալիս գրված կամ չգրված օրենքների, արգելքների, ընթացակարգային նորմերի տեսքով, որոնք անհրաժեշտության դեպքում իրականացվում են պատժվելու սպառնալիքի ներքո:

Այնուհետև Օ. Հեֆֆեն ընդգծում է, որ իրավական լիազորությունների առկայությունը արդեն իսկ խոսում է այն մասին, որ մեր առջև՝ տիրապետության ինստիտուտ է: Ժանրային իշխանության ձևով պետաիրավական հանրույթը հանդես է գալիս որպես կամքի և գործողությունների միասնություն:

Լեգիտիմացման հիմնախնդիրը ծագում է ո՛չ անհատների միավորման, ո՛չ էլ կոոպերացիայի մեջ: Լեգիտիմացման ենթակա է հարկադրանքի իրավունքը, քանի որ հարկադրանքը սահմանափակում է գործողությունների ազատությունը:

Պետական-իրավական հանրությունը կարող է գնահատվել որպես «լավը» կամ որպես «լեգիտիմ», եթե սկզբում ցույց տրվի, որ սոցիալական պարտադրանքի առկայությունը քաղաքացիների համար ավելի ձեռնտու է, քան դրա բացակայությունը: Այնուհետև ցույց տրվի, որ պետական-իրավական ձևը կարող է նրանց ավելի մեծ օգուտ տալ, քան ոչ պետականը, և, վերջապես, որ տվյալ պետական-իրավական ձևը ավելի մեծ չափով է ծառայում քաղաքացիների շահերին: Պետական-իրավական հանրույթը, ցանկացած հասարակական ինստիտուտը համարվում է լեգիտիմ, եթե այն ծառայում է համապատասխան հանրույթի շահերին:

Եթե որոշիչ գործոնը բարիքն է, ապա հարկադրանքի իրավունքի լեգիտիմացման մասին կարելի է խոսել միայն այն ժամանակ, երբ ցանկացած մարդու այն կրեքի ավելի շատ օգուտ, քան վնաս:

Լեգիտիմության չափանիշը հանդիսանում է բաշխողական, այլ ոչ թե կոլեկտիվ օգուտը: Այստեղ առանձնանում է լեգիտիմացման երկու մակարդակ: Առաջինը՝ սոցիալ-պրագմատիկ մակարդակն է, երբ պետական-իրավական կառույցի ձևավորումը դրա մեջ ներգրավված խմբի համար օգտակար է և շահեկան: Երկրորդը՝ բարոյականության կամ

արդարացիության մակարդակն է, երբ օգուտը վերաբերում է խմբի յուրաքանչյուր անդամին:⁶⁰

Բաշխոռակական լեզիտիմացումը՝ «յուրաքանչյուրի համար շահեկան, օգուտ բերող» լեզիտիմացումը ուրվագծում է արդարության որոշակի հեռանկար, որն արտահայտվում է հետևյալ սկզբունքների մեջ.

1. **Համընդհանրությունը**՝ նշանակում է, որ գոյություն չունեն մեկ անձի կամ մի խումբ անձանց նախապատվություններ, որոնք տարբերվում են այլ անհատների և խմբերի նախապատվություններից:

2. **Անկողմնակալություն**՝ պահանջ է, որը թույլ չի տալիս օգտագործել սեփական նախասիրությունները, արժեքները և իդեալները որպես չափանիշ:

3. **Համընդհանրական կոնսենսուս, կամ համաձայնություն**՝ գոյություն ունեցող պրակտիկայի կամավոր ընդունում, որը համատեղվում է օգուտ ստանալու հետ:

4. **Ազատությունը՝ տիրապետումից**: Կամավոր համաձայնությունը նշանակում է, որ այն տեղի է ունենում առանց հարկադրանքի, առանց տիրապետման, այսինքն՝ ազատ ընտրության շնորհիվ:

Արդարության սկզբունքն, ըստ էության համաձայնեցվում է բարոյականության «Ոսկե օրենքի» հետ, որը պահանջում է հաշվի առնել այլ մարդկանց հետաքրքրություններն ու շահերը այն չափով, որ չափով կոնկրետ մարդն ակնկալում է, որ նույն վերաբերմունքը կցուցադրվի նաև իր հանդեպ:

Հեֆֆեն առանձնացնում է լեզիտիմ իշխանության հետևյալ տեսակները.

1) **Մինչքաղաքական կամ բնական տիրապետություն**: Սա զուտ սոցիալական առավելությունն է, որը չի կրում իրավական կամ պետական բնույթ: Սոցիալական աստիճանակարգը ծնվում է բնական գերիշխանությունից՝ ձեռքի ճարտարությունից, ֆիզիկական հզորությունից, հուզական զսպվածությունից և ինքնատիրապետումից:

2) **Քաղաքական տիրապետման երկրորդ փուլը** սկսվում է այն ժամանակ, երբ ենթարկումը իրականացվում է պետական-իրավական համակարգի շրջանակներում: Քաղաքական տիրապետումն առկա է բոլոր այն դեպքերում, երբ գոյություն ունեն հստակ հաստատագրված կառավարչական լիազորություններ, որոնք ժամանակավորապես կամ

⁶⁰ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 200:

տևական ժամկետով տրվում են հանրային առանձին անդամներին: Քաղաքական իշխանությունն՝ կառավարական կառուցվածքների իշխանությունն է:

3) **Հեղափոխական մակարդակը** բնութագրվում է իշխանության անձնավորմամբ: Հարկադրանք իրականացնելու լիազորությունները պատկանում են ոչ թե կառավարչական կառույցներին, այլ իշխանությամբ օժտված առանձին մարդկանց, ինչը կարող է, որոշ դեպքերում հարկադրանքի մակարդակի և եղանակների ընտրության ժամանակ ստեղծել անսահմանափակ կամայականության պայմաններ:⁶¹

Ազատական մտածող Հայեկը պնդում է, որ մարդկանց մեծ մասը շարունակում է համառորեն սոցիալական արդարություն պահանջել: Դրա պատճառը պետք է փնտրել մեր բնագղների մեջ, որոնք մենք ժառանգել ենք մեր նախնիներից (տոտեմական տարատեսակ հասարակություններից), արմատացած են մեր էության մեջ: Սակայն Հայեկի կարծիքով, դրանք ընդհանրապես կիրառելի չեն քաղաքակիրթ հասարակություններում: Նահապետական հասարակության անդամն, ըստ Հայեկի, երբեք ազատ չի եղել: Ազատությունը միշտ քաղաքակրթության արդյունք է: Խմբում անհատի համար չկա այնպիսի մի ոլորտ, որտեղ անկախ է նրա վարքագիծը: Իր միտքը ավելի պատկերավոր ներկայացնելու համար Հայեկը նշում է՝ «Նույնիսկ հանցախմբի/խմբավորման առաջնորդին պետք է հնազանդություն և աջակցություն»:⁶²

Այսպիսով, ըստ Հայեկի, ազատությունը քաղաքակրթության նմուշ է: Հենց մշակութային գործընթացը և քաղաքակրթության էվոլյուցիան ազատությունը կապեցին ինքնակառավարման հետ, որը հնարավորություն է տալիս բոլոր իրավունքները դիտարկել անհատական հարթությունում: «Համակարգի անխափան գործառնությունը անհնար է, եթե չկան գիտակից գործող մարդիկ, ազատությունը ոչ միայն ցանկալի է, այն անհրաժեշտություն է»:⁶³

Ֆ. Հայեկը ազատությունը հետազոտել է նաև քաղաքական հարթությունում: Շարունակաբար ավելի մեծ քանակով մտավորականներ կորցնում են իրենց հավատը ժողովրդավարական իդեալների նկատմամբ, քանի որ ժողովրդավարությունը վերածվում է բռնապետության՝ զգալով իր ամենաթողությունը: Եվ իրականում օրենքի

⁶¹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 210-211:

⁶² Տե՛ս **Хайек Ф.** Познание, конкуренция и свобода. -СПБ: Пневма, 1999, с. 92-93.

⁶³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 27:

գերակայությունը և խորհրդարանի իշխանությունը, չցանկանալով հաշվետու լինել սեփական սահմաններին, անհամատեղելի են: «Ամենակարող խորհրդարանը անզգայացնում է ազատությունը: Խորհրդարանական մեծամասնությունը ոչնչացնում է մարդկանց սեփական կամքով գործելու իրավունքը: Կամ ազատ խորհրդարան կամ ազատ ընտրություն՝ սա է ընտրությունը: Համոզված է Հայեկը:⁶⁴

Գերմանացի փիլիսոփա և սոցիոլոգ Յուրգեն Հաբերմասը առաջադրել է թեզիս, ըստ որի յուրաքանչյուր իշխանություն հաստատվում է դրա շուրջ ծավալված դիսկուրսի ընթացքում: Դա նշանակում է, որ հաղորդակցությունը հանդիսանում է իշխանության լեգիտիմացման գործընթացի հանգուցային տարրը: «Լեգիտիմության ճգնաժամը» աշխատության մեջ (1973) նա նշել է, որ ժամանակակից պետության սոցիալական բնույթը հակասության մեջ է մտել կապիտալիստական արտադրության տրամաբանության հետ: Ավելի ու ավելի դժվար, որոշ դեպքերում անգամ անլուծելի է դառնում համակարգի լեգիտիմության պահպանման խնդիրը: Հաբերմասը գտնում է, որ լեգիտիմացումը գաղափարների համակարգ է, որը կյանքի է կոչվում քաղաքական համակարգի կողմից: Գաղափարները հաճախ ստեղծվում են նրա համար, որպեսզի քաղաքական համակարգն ապակողմնորոշեն և մոլորեցնեն, որպեսզի հասկանալի չլինի, թե ինչ է տեղի ունենում շուրջ բոլորը: Հենց որ գոյություն ունեցող կարգի նկատմամբ հավատը ինչ-ինչ պատճառներով թուլանում է, գլուխ է բարձրացնում ինստիտուտների համակարգի մեջ քողարկված բացասական ուժը, որը կարող է հանգեցնել տարաձայնությունների սրման, կոնֆլիկտի, ճգնաժամի: Իրադարձությունների զարգացման նման տարբերակից խուսափելու համար անհրաժեշտ է հաստատել այնպիսի վարչակարգ, որը հիմնված կլինի իշխանության ռացիոնալ բաշխման վրա: Իշխանության բաշխումը տեղի է ունենում օրինական կերպով այն ժամանակ, երբ գոյություն ունի մասնավոր շահերի կարգավորում, իսկ դա չի կարող արդարացվել դիսկուրսիվ եղանակով և այդ պատճառով պահանջում է փոխզիջում: Հաբերմասը գտնում է, որ ձեռք բերված ձևական-ժողովրդավարական օրենքների շրջանակներում փոխզիջումները հանդիսանում են իշխանության լեգիտիմացման կարևոր ձև:⁶⁵

⁶⁴ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 33:

⁶⁵ Տե՛ս Современная социальная теория: **Бурдье, Гидденс; Хабермас**: Учеб. пособие. - Новосибирск, изд-во Новосиб. гос. университета, 1995, с. 255-275.

Հաբերմասի քաղաքական փիլիսոփայության կենտրոնական հասկացությունը հաղորդակցական գործողությունն է: Դրա մասնակիցները ոչ միայն պարզապես կողմնորոշված են դեպի իրենց սեփական հաջողությունը, նրանք իրենց անհատական նպատակները կարող են իրականացնել, եթե գործողությունների իրենց պլանները կարողանան ներդաշնակացնել՝ իրադրության ընդհանուր որոշման հիման վրա: Այսինքն՝ անհատական նպատակն անհասանելի է առանց հաղորդակցական փոխըմբռնման: Մարքսը և Վեբերը ռացիոնալացրին նպատակաուղղված գործողությունը, ինչը հանգեցրեց արտադրողական ուժերի և կյանքի նկատմամբ տեխնոլոգիական հսկողության ընդլայնմանը: Անհրաժեշտ է ռացիոնալացնել հաղորդակցական գործողությունները: Ռացիոնալացումը վերացնում է հաղորդակցության ճանապարհին գոյացած սահմանափակումները: Մենք կարող ենք իրարից տարբերել իշխանությունը, որը ծնվում է հաղորդակցության ընթացքում, և վարչականորեն կիրառվող իշխանությունը: Քաղաքական հասարակայնության գործունեության մեջ հանդիպում և խաչաձևում են երկու հակադիր գործընթացներ. 1. մի կողմից՝ լեգիտիմ իշխանության հաղորդակցական ձևավորումը, որը ծնվում է ցանկացած բռնաճնշումից զերծ գործընթացի պայմաններում, 2. մյուս կողմից՝ քաղաքական համակարգի միջոցով լեգիտիմության այնպիսի ապահովումը, որի օգնությամբ վարչական իշխանությունը փորձում է կառավարել քաղաքական հաղորդակցությունը:

Յու. Հաբերմասի՝ լեգիտիմության հաղորդակցական հայեցակարգի առանցքը կազմում է ժողովրդավարական լեգիտիմության գաղափարը: Քաղաքական հաղորդակցությունն արտահայտում է իշխանության կողմից լսելի լինելու մարդկային պահանջմունքը, մեկ անհատի հետ այնպես հաղորդակցվելու հնարավորությունը, երբ ուրիշը հասկանում, լսում է քեզ: Այստեղ ժողովրդավարությունն ու լեգիտիմությունը հանդես են գալիս որպես հոմանիշներ: Ժողովրդի ինքնիշխանությունը չի կարելի սուբստանցիոնալացնել, այսինքն դիտել որպես ինչ-որ անփոփոխ էություն: Ավելի ճիշտ կլինի խոսել իշխանության հաղորդակցական բնույթից ու բովանդակությունից: Իսկ վերջինս ածանցվում է ինքնավար (ավտոնոմ) հասարակայնության գործունեությունից: Յու. Հաբերմասը տարբերում է լեգիտիմության երկու տեսակ. Մի կողմից՝ լեգիտիմ իշխանության հաղորդակցական ձևավորումը, որը հնարավոր է ազատ քաղաքացիական

հասարակության անկաշկանդ հաղորդակցության պայմաններում, իսկ մյուս կողմից՝ լեգիտիմության կայացումը հնարավոր է քաղաքական համակարգի միջոցով, որի օգնությամբ վարչական իշխանությունը փորձում է կառավարել քաղաքական հաղորդակցության գործընթացը: Նա կարևորում է ակտիվ երկխոսության դերն ու նշանակությունը իշխանության լեգիտիմացման գործում: Երկխոսությունը բնութագրում է որպես հասարակության տարբեր խավերի և խմբերի շահերի փոխհամաձայնեցման կարևոր սոցիալական տեխնոլոգիա:⁶⁶ Ելնելով Ցու. Հաբերմասի հայեցակարգից, ռուս հետազոտողներ Ա. Ս. Ախիեզերը և Ա. Ի. Պրիգոժինը զարգացրել են այն տեսակետը, որ ժամանակակից իշխանական կառուցվածքների մեջ անհրաժեշտ է մուծել երկխոսության միջոցով քաղաքական կոնֆլիկտները լուծելու հաղորդակցական տեխնոլոգիաներ:⁶⁷ Միանգամայն ակնհայտ է, որ քաղաքական երկխոսությունը՝ իշխանության լեգիտիմացմանը հասնելու արդյունավետ տեխնոլոգիաներից մեկն է: Դրա գլխավոր խնդիրը մեկն է՝ պարզել, թե որն է իշխանության լեգիտիմացման հիմնական դժվարությունը, այդ պրոբլեմի բնույթը և նրա լուծման հնարավոր եղանակները:

Իշխանության լեգիտիմության տեսության զարգացման մեջ իր ակնառու ներդրումն ունի հանրաճանաչ ֆրանսիացի սոցիոլոգ և քաղաքագետ Պյեռ Բուրդյեն (1930-2002): Ֆրանսիական սոցիոլոգը լեգիտիմությունը բնորոշում է որպես «թաքուն վստահություն, լուռ ինքնահնազանդում, երբ իր կարծիքն արտահայտում են սեփական պաշտոնական ներկայացուցչի ընտրության միջոցով, հաճախ քաղաքականության նկատմամբ հավասարության պարզամիտ հավատն է»: Բուրդյեն ընդգծում է, որ լեգիտիմությունը՝ քաղաքական կապիտալ է, որը հիմնված է հավատի և ճանաչման վրա:⁶⁸ Դա միակողմանի հնազանդությունն է: Այս ըմբռնման մեջ լեգիտիմությունը դիտարկվում է որպես իշխանության օբյեկտի, բնակչության, որն ունի իշխանության ներկայացուցիչներ ընտրելու իրավունք, մտայնություն, մտադրվածություն, մտային ուղղվածություն: Պ. Բուրդյեն ելնում էր այն մեկնակետից, որ պետության լեգիտիմությունը՝ քաղաքական իշխանության հիմնարար հարցն է: Նրան է պատկանում պետության կայացման

⁶⁶ Տե՛ս **Хабермас Ю.**, Демократия. Разум. Нравственность. – М., 1995, с. 120-125.

⁶⁷ Տե՛ս **Ахиезер А.С.**, Монологизация и диалогизация управления (опыт российской истории).– Общественные науки и современность, 2004, № 2, с. 24-34; **Пригожин А.И.**, Диалогические решения. – Общественные науки и современность, 2004, № 3, с. 51-60.

⁶⁸ Տե՛ս **Бурдьё П.**, Социальное пространство и символическая власть. – В сб. Начала, М., 1994, с. 181-207.

հնարավոր մոդելներից առավել համոզիչը, ըստ որի պետությունը՝ ֆիզիկական ուժի (բանակ, ոստիկանություն), տնտեսական (օգտակար հանածոների ու ռեսուրսների), մշակութային կամ տեղեկատվական ռեսուրսների՝ լեզվի, հոգեկերտվածքի, սիմվոլիկ «կապիտալների» (իրավունք, կրոնական հավատ, ծես, արտոնություններ, տոներ և այլն) համակենտրոնացման արդյունքն է։ Պ. Բուրդյեն գտնում է, որ այդ ամենի կենտրոնացումն էլ հենց նշանակում է պետության ստեղծում։

Այստեղ խոսքը ընդհանուր նույնականացման, իսկ ավելի ստույգ՝ մշակութային նույնականացման մասին է։ Այն մասին, թե՛ ինչ մշակույթի հետ է իրեն նույնականացնում կոնկրետ մարդը։ Եվ իրոք, մարդկանց միավորում է ոչ այնքան գաղափարախոսությունը կամ նույնիսկ կրոնը, որքան որոշակի քաղաքական մշակույթին պատկանելու գիտակցությունը։ Բուրդյեի տեսանկյունից, քաղաքական նույնականացումը կարևոր գործոն է։ Այն ապահովում է քաղաքական համակարգի կայունությունը՝ այդ թվում՝ թե՛ երեբուն, թե՛ ճգնաժամային համակարգերի։ Միայն համակարգի ներքին նույնականացումը պահպանելու դեպքում կարելի է խոսել նրա զարգացման դինամիկայի որպես ամբողջական և բարդ գործընթացի մասին։⁶⁹

Հենց նույնականացումն է ապահովում քաղաքական լեգիտիմություն, իսկ եթե կա այդպիսի լեգիտիմություն, ապա իշխանությունը հրամաններ տալու և ուժ գործադրելու խիստ կարիքը չունի, որպեսզի կարգավորի սոցիալ-քաղաքական կյանքը։ Հետևաբար, իշխանությունը գոյություն կունենա այնքան ժամանակ, որքան պետությունը ի զորու կլինի վերարտադրելու նույնականացման պատշաճ պայմաններ, այսինքն կկարողանա իր կառույցի մեջ ներգրավել մարդկանց ընկալումները, նրանց համաձայնությունը օբյեկտիվ կառույցների հետ ու այսպիսով ապահովել իշխանության ընդհանուր լեգիտիմությունը, այսինքն՝ ներքին պահանջմունքով հաստատված կարգին ենթարկվելու իրողությունը։ Բուրդյեն առաջնորդվում է այն գաղափարով, որ սոցիալական կարգի լեգիտիմացումը ոչ այնքան նպատակադրված քարոզչության կամ սիմվոլիկ ներգործության, որքան սոցիալական աշխարհի օբյեկտիվ կառույցների գործունեության և դրանց համապատասխանության արդյունքն է։ Լեգիտիմությունը՝ սիմվոլիկ կապիտալի ձև է, յուրօրինակ վարկ, որը հիմնված է հավատի և ճանաչման վրա։ Իշխանությունը, որը

⁶⁹ Տե՛ս նույն տեղում։

կարող է օբյեկտիվանալ առարկաների մեջ, ինքը՝ հասարակական ճանաչման սուբյեկտիվ գործողությունների հավաքական արդյունք է: Որպես վստահության վարկ, վարկունակության դրսևորման յուրահատուկ եղանակ, գոյություն ունի վստահության, հավատի և հնազանդության տեսքով: Լեգիտիմ իշխանությունը՝ իշխանությունն է, որը դրա իրականացնողին, տալիս է յուրօրինակ վարկ, վստահություն:

Լեգիտիմության իրական իմաստը սկզբնապես ուրվագծված է եղել քողարկված վստահության, հավատարմության (լատիներեն՝ *Ֆիդես* իմպլիցիտա) աստվածաբանական հասկացության մեջ: Դա գաղտնի վստահություն է, լռակյաց ինքնահնազանդումը, երբ ընտրում են սեփական կարծիքը՝ սեփական շահերի պաշտոնական արտահայտչի միջոցով:

Աստվածային կամ մարդկային պաշտպանի նման, որն, ըստ Բենվենիստի, կարիք ունի, որպեսզի նրան հավատան, իր վրա վերցնում կամ ստանձնում է պարտավորություն՝ տարածելու իր հովանավորությունը նրանց վրա, ովքեր նրան աջակցում են:⁷⁰ Քաղաքական գործիչն իր քաղաքական ուժը ստանում է այն վստահությունից, որ վստահողների խումբը դրա մեջ ներդնում է: Լինելով վստահված անձ, որն իրեն վստահողների հետ կապված է յուրօրինակ ռացիոնալ պայմանագրով (ծրագրով), նա նաև հանդիսանում է նրանց շահերի պաշտպանը: Հասարակության անդամները «նրա հետ են կապում իրենց բոլոր հույսերը»: Պ. Բուրդյեն նկատում է՝ քաղաքական գործիչը որպեսզի իրեն վերագրի խմբի (նաև ժողովրդի- Մ.Հ.) հեղինակությունը, իրեն պետք է նույնացնի հենց այդ խմբի հետ, որը նրան օժտում է իր հեղինակությամբ:⁷¹ Անկասկած է, որ եթե ինչ-որ մեկը, հանդես գալով միայն իր անունից, անսպասելիորեն դիմում է խմբին՝ մասնակցել այս կամ այն գործողությանը, հակակառավարական հանրահավաքին և կամ բոյկոտի ենթարկել ընտրությունների արդյունքները, ապա հազիվ թե նրա ծայնը լսելի լինի հասարակության տարբեր շրջանակներում: Ժամանակակից արևմտյան ժողովրդավարություններում վստահության հիմքում, ինչպես կարծում է Բուրդյեն, ընկած է այն հավատը, թե, իբր, քաղաքականության մեջ բոլորն էլ իրար հավասար են: Իշխանությունն ավելի արդյունավետ է լինում, երբ կարողանում է իրեն լավ քողարկել: Հաջողակ իշխանությունը, որպես կանոն հաստատվում է առանց ավելորդ աղմուկի:

⁷⁰ **Бенвенист Э.**, Словарь индоевропейских социальных терминов. – М., 1995, с. 112.

⁷¹ **St'ou Бурдые П.**, Социология политики. – М., 1993, с. 242-243.

Բուրդյեն կիրառական քաղաքագիտության մեջ ներմուծել է այնպիսի հասկացություններ, ինչպիսիք են լեգիտիմ բռնատիրումը, լեգիտիմ կեղծավորությունը ու լեգիտիմ ինքնակոչությունը: Լեգիտիմ բռնատիրումը՝ այնպիսի գործողությունն է, որն իրականացվում է վստահված անձի կողմից: Բռնատիրողը ոչ թե հաշվենկատ ցինիկն է, ով կանխամտածված կերպով խաբում է հանրությանը, այլ մարդ, ով ինքն իրեն ընկալում է բոլորովին այլ կերպ, քան ինքն իրականում կա: Բուրդյեն լեգիտիմ երեսպաշտության դրսևորման ձև է համարում վստահված անձի ինքնասրբագործումը: Օրինակ, վստահված անձը ձգտում է իրեն նույնականացնել այն խմբի հետ, որի վստահությունը շահադիտորեն հետամտում է: Որպեսզի խմբի հետ իրեն նույնականացնելու հնարավորություն ունենա, վստահված անձը պետք է հայտարարի՝ «Ես՝ խումբն եմ», «Ես գոյություն ունեմ, հետևաբար, գոյություն ունի նաև խումբը»:⁷²

Բուրդյեն խոսում է յուրօրինակ քաղաքական երեսպաշտության մասին, որը ներհատուկ է վստահված անձին: Որպեսզի սեփականացնի խմբի հեղինակությունը, վստահված անձը պետք է իրեն նույնականացնի խմբի հետ, որը նրան օժտել է իր հեղինակությամբ:

Լեգիտիմ երեսպաշտության օրինակ է՝ ժամերգության կրոնական խորհուրդը: Դա հնարավոր է միայն այն պայմաններում, երբ եկեղեցու սպասավորը թաքցնում է իր կողմից իրականացվող հոգևոր բռնատիրումը և տիրապետումը, առերևույթ ներկայանալով որպես պարզապես Աստծո ծառա: Դա պահանջում է անձնական դիտավորությունների լուրջ քողարկում: Այլ խոսքերով, այստեղ գործ ունենք խորհրդապաշտական իշխանության հետ: Նման իշխանությունը՝ իշխանություն է, որը ենթադրում է ճանաչում, այսինքն՝ եկեղեցու սպասավորի կողմից իրականացվող հոգևոր բռնության փաստի մասին անտեղյակություն, չիմացություն: Հետևաբար, գտնում է Պ. Բուրդյեն, խորհրդապաշտական բռնությունը, որ իրականացվում է եկեղեցու սպասավորի կողմից, հնարավոր է դառնում յուրօրինակ գործակցության շնորհիվ:

Բռնատիրումը, որն արտահայտվում է ինչ-որ մեկի անունից խոսելու փաստի մեջ, դա այն է, ինչն իրավունք է տալիս արտահայտությունների մեջ անցնելու պայմանական եղանակից հրամայականին: «Եթե ես, Պյեռ Բուրդյեն, հանդես գալով իմ անունից,

⁷² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 242-243:

անսպասելիորեն հայտարարում են, որ հնարավոր է ինչ-որ բան անել, օրինակ տապալել կառավարությունը, ապա հազիվ թե որևէ մեկը կգա իմ ետևից: Իսկ եթե ես կարողանամ հանդես գալ «Ժողովրդական զանգվածների անունից», ապա ամեն ինչ կփոխվի: Անցումը պայմանական եղանակից հրամայականին ենթադրում է անցում գործողությունների անհատական եղանակից կոլեկտիվ եղանակի որպես հարկադրանքի ճանաչված ձևի հիմքը»:⁷³

Բախտագուշակի էֆեկտը նրանում է, որ լիազորված ներկայացուցչին թույլ է տրվում հենվելով իրեն լիազորված խմբի հեղինակության վրա, խմբի յուրաքանչյուր առանձին անդամի նկատմամբ կիրառել բռնության ճանաչված ձևերից որևէ մեկը: Դա էլ հենց խորհրդապաշտական բռնությունն է: Բուրդեն առանձնացնում է նաև լեգիտիմ ինքնակոչությունը, երբ ընդհանուր բարօրությանը ծառայելու քողի տակ հետապնդում են մասնավոր շահեր (քաղաքական կոռուպցիա, կլիենտելիզմ, կարիերիզմ): Լեգիտիմ ինքնակոչության հնագույն դրսևորումը կարելի է համարել փարիսեցիականությունը, որը փաստորեն շահարկում էր Աստծո անունն ու սրբությունը:

Ֆրանսիացի հետազոտողներ Ժ.-Լ. Կերմոնն ու Ժ.-Լ. Շաբոն լեգիտիմությունը վերլուծում են համաձայնության եզրութաբանությամբ: Խոսքն այն մասին է, որ կառավարվողները համաձայնվում են քաղաքական իշխանության հետ այն արժեքների շրջանակներում, որոնց վրա հիմնվում է ռեժիմը:⁷⁴

Մի շարք արևմտյան հետազոտողներ ևս լեգիտիմությունը բնորոշում են որպես իշխանության ճանաչում՝ հիմնված համաձայնության վրա:⁷⁵

Ֆրանսիացի ճանաչված քաղաքագետ Ժան-Լյուկ Շաբոն առանձնացնում է լեգիտիմության «Ժողովրդավարական», «գոյաբանական», «աեխնոկրատական» ու «գաղափարախոսական» տեսակները: Ժողովրդավարական լեգիտիմությունը բնութագրում է «կառավարողներին՝ կառավարվողների» աջակցությամբ («իշխանությունը պետք է համապատասխանի կառավարվողների պահանջներին»): Ժողովրդավարական լեգիտիմության այս տեսակը ներհատուկ է քաղաքական համակարգերին, որոնք գործառում են հիմնարար որոշումների կոլեգիալ ընդունման, մեծամասնության կամքի

⁷³ Տե՛ս նույն տեղում:

⁷⁴ **Кермон Ж.-Л. и Шабо Ж.-Л.**, Легитимность. – Полис, 1993, № 5, с. 135-142.

⁷⁵ Տե՛ս **Санистебен Л.С.**, Основы политической науки. – М., 1992, с. 39; **Шаран П.**, Сравнительная политология. – М., 1992, с. 114-115.

հաշվառման, մարդու իրավունքների և ազատությունների պահպանման ժողովրդավարական սկզբունքների հիման վրա: Ժողովրդավարական լեգիտիմությունը հարաբերական երևույթ է և պետք է լրացվի լեգիտիմության այլ տեսակներով: Ըստ Ժ.-Լ. Շաբոյի, տեխնոկրատական լեգիտիմությունը բնութագրում է այն մարդկանց արհեստավարժության և մասնագիտական իրավասության աստիճանը, ովքեր գտնվում են իշխանության ղեկի մոտ և ընդունում են որոշումներ: Բավարար չէ, որ լիդերը, ձեռք բերի ընտրողների աջակցությունը, անհրաժեշտ է նաև արդարացնի նրանց վստահությունը՝ իր արդյունավետ կառավարչական գործունեությամբ: Գաղափարախոսական լեգիտիմությունը Ժ.-Լ. Շաբոն հասկանում է գործնականում ճիշտ այնպես, ինչպես Դ. Իսթոնը: Հիշեցնենք, որ, ըստ Իսթոնի, պետական իշխանության գաղափարախոսական լեգիտիմությունը հենվում է հիմնական արժեքներին ու նորմերին քաղաքացիների աջակցության վրա:

Քաղաքական ընկալման համար առավել դժվարը Ժ.-Լ. Շաբոյի լեգիտիմության գոյաբանական հայեցակարգն է: Խոսքն այն մասին է, որ քաղաքական իշխանությանը համապատասխանում է օբյեկտիվ կարգին, որը ներգծված է մարդկային և սոցիալական իրականությանը:⁷⁶ Ժ.-Լ. Շաբոն իրավացիորեն գտնում է, որ քաղաքական իշխանության լեգիտիմությունը՝ նրա գոյության իմաստի և իրավագործության հաստատումն ու վերահաստատումն է, նրա վճռական հիմնավորումը: Իշխանության երևույթի որոշիչ կառուցվածքային տարրը՝ հրաման-ենթարկում հարաբերությունն է: Այստեղից էլ երկու գլխավոր գործոնները՝ կառավարողներ և կառավարվողներ: Քաղաքական իշխանությունը պետք է համապատասխանի կառավարվողների կամարտահայտությանը (ժողովրդավարական լեգիտիմություն) և կառավարիչների ընդունակություններին (տեխնոկրատական լեգիտիմություն):

Գաղափարախոսական լեգիտիմությունը՝ իշխանության լեգիտիմացումն է, որը համապատասխանում է սոցիալական իրականության վերաբերյալ ընդհանուր արժեքային, նորմատիվ պատկերացումներին, ինչպես նաև արդիականության վերափոխման նախագծին:

Շրջանառվող ավանդույթի համաձայն, լեգիտիմությունը հաճախ սահմանում են

⁷⁶ См. у **Шабо Ж.-Л.**, Основные типы легитимности. – Полис, 1993, № 5, с. 137-143.

որպես պետական իշխանության ու ժողովրդի կամքի փոխհամաձայնեցում: Լեգիտիմ է այն իշխանությունը, որի հետ համաձայն է ժողովուրդը, սակայն ժողովրդին պետք է դիտարկել ոչ թե վերացականորեն, այլ պատմաքաղաքական կոնկրետ իրողությունների ենթատեքստում: Իր զարգացման յուրաքանչյուր փուլում ժողովուրդը միշտ էլ հանդիսանում է որոշակի սոցիալ-քաղաքական գաղափարների կրողը: Ժողովրդի ու պետական իշխանության փոխհամաձայնությունը միշտ իրականացվում է այն գաղափարների շնորհիվ, որոնք քարոզվում են ժողովրդին տվյալ պատմական շրջանում: Ֆրանսիացի ականավոր քաղաքագետ Մորիս Դյուվերժեն իրավացիորեն գտնում է, որ Լեգիտիմ է ցանկացած քաղաքական վարչակարգը, որի հետ համաձայն է ժողովուրդը: Լեգիտիմ է ոչ միայն այն վարչակարգը, որը կենսագործում է սեփական արժեքները, այլև այն վարչակարգը, որը թեկուզև ոչ ակնհայտ ձևով համապատասխանում է ժողովրդական ձգտումներին: Այլ խոսքով, Լեգիտիմ է ցանկացած վարչակարգը, որը համապատասխանում է ժողովրդական կոնսենսուսին:⁷⁷

Այնուհետև կանգ է առնում հարկադրանքի և համոզմունքի բնութագրման հարցերի վրա:

Մ. Դյուվերժեն առանձնացնում է նյութական հարկադրանքի հետևյալ տեսակները.

1. Ֆիզիկական հարկադրանք՝ դրսևորվում է ֆիզիկական առավելության մեջ, որը ժամանակակից հասարակության մեջ ընդունել է քրեական ընթացակարգերի և ոստիկանական գործողությունների ավելի նրբին ձև,

2. հարկադրանք՝ անձնական ներգործությամբ՝ նվազ կարևոր դերակատարություն ունի, քանի որ իշխանությունը հիմնականում ինստիտուալացված կառույց է՝ նվազ չափով անձնավորված,

3. տնտեսական հարկադրանք՝ նա, ով կարող է մարդուն զրկել գոյության միջոցներից, կարող է նաև դյուրին կերպով հասնել նրա հնազանդությանը: Դասակարգը, որ տիրապետում է արտադրամիջոցների և հարստության, օժտված է նաև քաղաքական ազդեցությամբ և իր ձեռքում պահպանում է իշխանությունը,

4. հարկադրանքը, որը իրականացվում է կուսակցությունների, ընկերությունների, արհմիությունների ճյուղավորված համակարգի կողմից: Հենց դրանց օգնությամբ է

⁷⁷ См. Дюверже М., Политические институты и конституционное право. - Антология мировой политической мысли в 5 т., М., 1997, т. 2, с. 647.

կազմակերպում և համախմբում զանգվածներին, հաստատում նրանց վրա իշխանությունը:

Հարկադրանքին վարժված մարդկանց համար այն դառնում է բնական վիճակ: Տվյալ դեպքում բնականն այն է, ինչը համապատասխանում է բոլորի կողմից ընդունված վարքականոններին: Բնական ենթակայությունը բաժանվում է ռացիոնալ և իռացիոնալ տեսակների: Ռացիոնալն այն է, որ նկատի առնելով իշխանության վարքագիծ, մարդիկ նախընտրում են հնազանդությունը՝ որպես բնականոն երևույթ: Սկզբնապես ենթարկվում են, իսկ այնուհետև արդարացնում են իրենց ենթակայության վիճակը: Իռացիոնալ գործոնները ներառում են ավանդույթները և դաստիարակությունը: Իշխանություններին ենթարկվում են, որովհետև ընդունված է այդպես՝ ըստ սովորության:⁷⁸

Ֆրանսիացի քաղաքագետ Ժ. Լ. Կերմոնը նշում է, որ լեգիտիմության սկզբունքը՝ հունական պոլիսի և հանրապետական Հռոմի ժամանակակիցն է, իսկ այսօր՝ ժողովրդավարական երկրներում քաղաքական ռեժիմի գլխավոր չափանիշներից մեկը: Լեգիտիմության սկզբունքը բնութագրում է որևէ երկրի քաղաքական իշխանության համապատասխանությունը հիմնարար այն արժեքներին, որոնց վրա հենվում է կոնկրետ ռեժիմը: Ընդ որում, իհարկե, նկատի է առնվում, որ այդ «արժեքները» ընդունվում են հենց ժողովրդի կողմից:⁷⁹

Ֆրանսիացի ականավոր փիլիսոփա Միշել Ֆուկոն կարևորել է գիտելիքի դերը իշխանության լեգիտիմացման գործընթացում: Նա նշել է, որ հենց գիտելիքն է կյանքի կոչում իշխանությունը, մարդկանց դարձնելով հպատակ: Վերջիններս թույլ են տալիս, որպեսզի իրենց կառավարեն գիտելիքների օգնությամբ: Հետևաբար, գիտելիքը վերածվում է իշխանության հաստատման իսկական տեխնոլոգիայի:⁸⁰ Գիտելիքը այն տիրապետող անձին (սուբյեկտին) տալիս է ամենագործուն իշխանություն, իսկ իշխանության օբյեկտին՝ իշխանության վրա ներգործելու ամենաարդյունավետ միջոցներ: Լեգիտիմության ռացիոնալիստական մոդելը՝ լեգիտիմության բարձրագույն տիպն է: Ըստ Ֆուկոյի, իշխանությունը՝ առանձին անհատների հատկանիշ չէ. այն ավելի շուտ

⁷⁸ Տե՛ս **Дюверже М.**, Политические институты и конституционное право. Антология мировой политической мысли в 5 т., М., 1997, т. 2, с. 644-661.

⁷⁹ Տե՛ս **Кермонн Ж.Л.**, О принципе легитимности. – Полис, 1993, № 5.

⁸⁰ Տե՛ս Власть. Очерки современной политической философии Запада (Под ред. **В.В. Мешвениерадзе**). – М., 1989, с. 206-255.

համակարգային հատկանիշ է, որը գոյություն ունի այնքան ժամանակ, քանի դեռ խումբը գործում է փոխհամաձայնությամբ, համերաշխորեն, ներդաշնակ կերպով: Իշխանական հարաբերությունները բնութագրվում են գործարարությամբ: Քաղաքական պատասխանատվություններից ակնկալում են ոչ թե վերացական դատողություններ, այլ կոնկրետ գիտելիքներ և հմուտ, հաշվարկված ռացիոնալ գործողություններ, ոչ թե ամբոխագրգիռ կոչեր և կոչականներ, այլ անկողմնակալություն և փաստերի հստակ հաստատում: Այդ պահանջն ամբողջովին վերաբերվում է նաև քաղաքական հաղորդումների լեզվին: Նրանք պետք է արտահայտվեն հակիրճ, սեղմ կերպով, համաչափորեն, առանց ավելորդ զգայնության և ճոռոմնաբանության: Պահանջվում են կառուցողական միտք, փաստերի արձանագրում, այլ ոչ թե անբովանդակ բարբաջանքներ: Հետևաբար գիտելիքը իշխանության իսկապես ամենաժողովրդավարական աղբյուրն է: Դրա շնորհիվ այն հաճախ մշտական սպառնալիք է ունևորների իշխանության համար, անգամ եթե վերջիններս օգտագործում են այն սեփական հզորության ամրապնդման նպատակով: Դրանով է բացատրվում նաև այն, թե ինչու է իշխանությամբ օժտված յուրա-քանցյուր ոք, լինի ընտանիքի ավագ, թե ընկերության նախագահ կամ երկրի վարչապետ, ձգտում է վերահսկել գիտելիքների քանակը, որակը ու բաշխումը իր գործառույթների տիրույթում:

Ֆրանսիացի մեկ այլ հետազոտող՝ Ժ. Բեշլերը գտնում է, որ իշխանության հարաբերություններն արմատավորված են նրանց մեջ, ովքեր դրան հնազանդվում են: Նա նաև նշում է, որ հաճախ, «գայթակղություն է առաջանում մուծելու առավել ինքնահատուկ եզրույթ՝ գերագույն իշխանություն, ու հարցնել. «Ովքեր են գերագույն իշխանության կրողները» կամ «Ում է պատկանում գերագույն իշխանությունը»: Սակայն այս բառակապակցությունները այնքան են ծանրացած պատմությամբ ու այնքան բազմանշանակ են, որ գաղափարական աղավաղումների ու մտքերի խառնաշփոթի տեղիք են տափս: Ավելի լավ է հրաժարվել դրանից»:⁸¹

Այս պնդման հետ հնարավոր չէ չհամաձայնվել, քանի որ գերագույն իշխանության հասկացությունը բավականին պարզ ու հասկանալի է: Գերագույն իշխանության կրողը նա է (նրանք են), ում ոչ ոք իրավունք չունի հրամայել, բայց, հակառակը, գերագույն

⁸¹ Ст'ю Бешлер Ж., Демократия. Аналитический очерк. - М., 1994, с. 57.

իշխանության կրողը իրավունք ունի հրամայել մնացած բոլորին: Այդպես էին դա հասկանում հնում, այդպես էլ հասկանում նաև այսօր:

Գրեթե բոլոր հետազոտողները, ովքեր անդրադառնում են իշխանական քաղաքական լեգիտիմության խնդրին, հիմնվում են հնդեվրոպական սոցիալական եզրույթների բառարանի հեղինակ Է. Բենվենիստի հայացքների վրա: Բենվենիստը հատուկ ուշադրություն է դարձրել այնպիսի եզրույթներին, ինչպիսիք են հեղինակությունը, հավատը, վստահությունը: Առանց հեղինակության չկա իշխանության լեգիտիմություն: Նույնը կարելի է ասել նաև վստահության առնչությամբ: «Վստահություն» եզրույթն օգտագործվում է որոշակի ենթատեքստով: Վստահել՝ նշանակում է առանց որևէ ռիսկի ուրիշին փոխանցել այն, ինչը կազմում է անձնական գոյության անբաժանելի բաղադրիչը, որն անխուսափելիորեն պետք է ետ վերադարձնել: Այդ իսկ պատճառով «վստահություն ցուցաբերել», «հավատալ»՝ նշանակում է սեփական վստահությունը գրավ դնել (հետագայում վերադարձնելու պայմանով): Հարաբերությունը, որ ստեղծվում է իշխանությամբ օժտված մարդու, և այն մարդու միջև, ով իր կամքով ենթարկվում է նրան, արտահայտվում է «անձնական նվիրվածություն» հասկացության մեջ: Հարաբերությունները, որ բնորոշում են անձնական նվիրվածությունը, հարաբերակցվում են վստահության հասկացության հետ: «Նվիրվածություն» հասկացության գլխավոր արտահայտությունը «վստահություն, ճշմարտանմանությունն է» (լատ. ֆիդես), որը հարաբերակցվում է «վստահության վարկ» հասկացության հետ:⁸²

Միանգամայն ակներև է, որ վստահությունն ինչ-որ խիստ անձնական բան է, որն ուրիշին է փոխանցվում, որն այդ ուրիշը կարող է տնօրինել: Իր հերթին, նա, ով վայելում է ուրիշի վստահությունը, կարող է վերջինիս, ինչ-որ իմաստով, իրենից կախվածության մեջ պահել, իսկ նա, ով իր վստահությունը դրել է ուրիշի վրա, կարող է նրանից ակնկալել պաշտպանություն ու աջակցություն:

Վստահության խնդրին մեծ նշանակություն է տվել հանրաճանաչ անգլիացի սոցիոլոգ և տնտեսագետ Էնտոնի Հիդդենսը: Վստահությունը՝ փոխհարաբերությունների կայունացման արդյունավետ միջոց է: Մարդու ազատությունը սկսվում է հենց այն ժամանակ, երբ սկսում են գործել ընդունված օրենքները: Դա քաղաքական

⁸² Stéu Бенвенист Э., Словарь индоевропейских социальных терминов. – М., 1995, с. 122.

ազատությունն է: Պետությունը, որտեղ կա ազատություն՝ հիմնված է օրենքների վրա, կոչվում է իրավական պետություն: Իրավական պետությունում գործում է վստահությունը, բռնապետությունում՝ անվստահությունը մեկը մյուսի հանդեպ: Լեգիտիմությանը միշտ վտանգ է սպառնում: Բայց ընտրությունը կարող է լինել միայն լեգիտիմության ու բռնության միջև, լեգիտիմությունը՝ իշխանության միակ ճշմարիտ ուղին է, որը հաստատվում է ընտրությունների արդյունքներով:

Քաղաքական ազատությունը սերտորեն կապված է լեգիտիմության հետ: Երբ վերանում է լեգիտիմությունը, վերանում է նաև քաղաքական ազատությունը: Լեգիտիմ պետության մեջ ուժի կիրառումը կատարվում է օրենքով: Այնուհետև է. Հիդդենսը նշում է, որ իշխանությանը տիրապետելը նշանակում է ունենալ իրերի կարգը գործնականորեն փոխելու ունակություն: Կայուն սոցիալական կարգը ենթադրում է ոչ միայն մարդու համար որոշակի սահմանափակումներ, այլ նաև նրա գոյության և գործունեության համար նոր հնարավորություններ:⁸³

Ականավոր գերմանացի սոցիոլոգ Նիկլաս Լումանը նույնպես համոզված է, որ իշխանությունը պետք է ունենա լեգիտիմություն: Միաժամանակ, նա գտնում է, որ լեգիտիմության բնորոշումը արժեքային կոնսենսուսի (համաձայնության) միջոցով, բավարար չէ, քանի որ անհրաժեշտ պարզություն չի մտցնում:⁸⁴ Ըստ Ն. Լումանի, մարդիկ ոչ միայն հասարակության մասն են, այլև պատկանում են նրա արտաքին աշխարհին: Իսկ. հասարակությունը բաղկացած է հաղորդակցություն-իրադարձություններից, որոնք ժամանակի մեջ մեկը մյուսին հաջորդում են: Ժամանակակից հասարակության մեջ կառուցվածքային տեսքի են բերվում ոչ թե մարդկանց խմբերն, այլ նրանց հաղորդակցությունները: Ն. Լումանը նաև ընդգծում է, որ արդարությունը՝ նորմատիվ ուղեցույց է, որի շուրջը առաջանում են այնպիսի համակարգեր, ինչպիսիքն են իրավունքն ու քաղաքականությունը՝ իրենց բոլոր ասպեկտներով: Լումանի լեգիտիմության հայեցակարգը հիմնվում է իրավունքի պոզիտիվիստական տեսության վրա: Դա նշանակում է, որ հասարակությունը պետք է հետազոտել այնպես, ինչպես որ այն կա իրականում: Նա գտնում է նաև, որ լեգիտիմացումը միշտ իրականացվում է որոշակի իրավական ընթացակարգի միջոցով

⁸³ Տե՛ս **Гидденс Э.**, Устроение общества. Очерк теории структуризации.- М., 2003, с. 127-129.

⁸⁴ Տե՛ս **Луман Н.**, Власть.- М., 2001, с. 88-95.

(գործողությունն ունի նշանակություն միայն ընդունված որոշման շնորհիվ և, համապատասխանաբար, լեգիտիմացումը կարող է իրականացվել բացառապես ընթացակարգի միջոցով): Լումանի համար գլխավոր հարցը այն է, թե ինչ պայմաններում է, որ իրավունքը ոչ միայն պոզիտիվ, այլև արդարացված, արդար («լեգիտիմ») երևույթ է:

Ն. Լումանն առաջադրում է իշխանության լեգիտիմության երեք ձևական չափանիշներ.

1. իրավիճակի լուծմամբ շահագրգռված անձանց համաձայնությունը և ճանաչումը, այսինքն՝ համաձայնությամբ հարուցված գործողությունը,

2. հարկադրանքի լեգիտիմ («արդարացված») և ոչ լեգիտիմ («չարդարացված») ձևերի տարբերակումը, կոնֆլիկտները ոչ բռնի կերպով լուծելու եղանակի առանձնացումը բռնի եղանակից, այսինքն՝ իրավական ձևի առանձնացումը զուտ իշխանությունից,

3. բռնություն գործադրելու գործողության լեգիտիմացումն իրականացվում է դրա մեջ ներգրավված անձանց համաձայնության և ճանաչման միջոցով: Այսպիսով, ըստ Ն. Լումանի, լեգիտիմացումը՝ դա կողմերի միջև համաձայնությունն է, որ ձեռք է բերվում իրավական ընթացակարգերի միջոցով:⁸⁵

Լումանը նաև գտնում է, որ վստահությունը՝ «համաձայնության բանաձև» չէ: Վստահության իմաստը՝ հենց ինչ-որ բան կանխելու նախնական կողմնորոշվածության մեջ է: Վստահությունն ունի յուրահատուկ արժեքային-ռացիոնալ բնույթ: Բարդությունները, բազմազանությունը հաղթահարվում են «իրազեկվածությամբ», որն էլ ստեղծում է վստահության մթնոլորտ: Վստահությունը՝ դա գիտելիք չէ միայն այն մասին, թե ինչպես կվարվի այս կամ այն մարդը կամ ինչպես կգործառի համակարգը: Վստահությունը՝ դա նաև որոշակի մարդկային սպասում է, որը կարող է իրագործվել, սակայն կարող է նաև մարդկանց հիասթափեցնել, ընդ որում՝ և՛ դրական, և՛ բացասական իմաստներով: Մենք վստահում ենք դեպքերի ընթացքին այն ժամանակ, երբ չեն բավարարում տեղեկությունները (նույնական չէ պարզապես տեղեկացվածությանը), երբ ժամանակը չի բավարարում դրանք հավաքելու համար, մինչդեռ պահանջվում է անհապաղ ընդունել որոշում: Մի դեպքում՝ մենք վստահում ենք մարդուն, այլ դեպքերում՝ համակարգին, մի առումով վստահում ենք, մեկ այլ առումով՝

⁸⁵ Տե՛ս նույն տեղում:

չենք վստահում, մտակառուցում ենք վստահության-անվստահության ավելի բարդ ռազմավարություն և հենց այդպես մեզ պահում ենք ռացիոնալ կերպով:

Արևմուտքում լեգիտիմության տեսությունների մեջ այսօր առավել ժողովրդականություն է վայելում անգլիացի հայտնի հետազոտող Դևիդ Հելդի քաղաքական իշխանության լեգիտիմության տեսությունը: Դրա հիմքում ընկած է այն գաղափարը, որ հենց համաձայնությունն է կառավարությանը դարձնում լեգիտիմ: Մ. Վեբերի, Դ. Իսթոնի կողմից առանձնացված լեգիտիմության տիպերի կողքին Դևիդ Հելդը առանձնացնում է նորերը: Մասնավորապես՝ 1. բռնության սպառնալիքի ներքո կայացված համաձայնությունը, երբ մարդիկ պաշտպանում են իշխանությունը՝ հնարավոր վտանգներից, ընդհուպ իրենց անվտանգության դեմ ուղղված սպառնալիքներից, 2. ավանդական լեգիտիմությունը, 3. լեգիտիմությունը, որը հիմնված է բնակչության համընդհանուր անտարբերության (ապատիայի) վրա, որը վկայում է կառավարման արդեն կայացված ոճի նկատմամբ բնակչության անտարբերության մասին: Այնուհետև՝ 4. պրագմատիկ ենթարկումը (քաղաքացիների մեծամասնության համար անձնական օգուտի տեսանկյունից), որի դեպքում իշխանությունների նկատմամբ ցուցադրվող վստահությունն իրականացվում է ի փոխանակում այս կամ այն սոցիալական բարիքների, որոնք խոստանում են իշխանությունները, 5. գործիքային համաձայնություն (ինչ-որ կարևոր նպատակի իրականացման գործիքի, եղանակի տեսանկյունից), 6. նորմատիվ համաձայնությունը կամ նորմատիվ աջակցությանը, որը ենթադրում է իշխանության և բնակչության կողմից կիսվող քաղաքական սկզբունքների համընկնումը: 7. վերջապես, իդեալական նորմատիվ համաձայնությունը, որը նշանակում է այդօրինակ սկզբունքների լիակատար համընկնում:

Դևիդ Հելդի կարծիքով, միայն նորմատիվ և իդեալական նորմատիվ համաձայնությունն է համապատասխանում լիարժեք ժողովրդավարական լեգիտիմությանը: Անցումային շրջաններում, որպես կանոն, գործնականում առկա են լեգիտիմացման բոլոր տարբերակները: Խնդիրը միայն նրանում է, թե դրանք ինչպես են հարաբերակցվում զարգացման միտումների հետ:⁸⁶ Հելդը, ուսումնասիրելով ժողովրդավարության տեսությունները, դրանք բաժանել է երեք հիմնական մոդելների. 1.

⁸⁶ Տե՛ս **Хелд Дэвид**. Демократия, национальное государство и глобальная система.- В кн. Современная политическая теория. - М., 2001, с. 285-286.

ուղղակի, կամ մասնակցային (պարտիցիպատորային), 2. ազատական, կամ ներկայացուցչական, 3. միակուսակցական մոդելներ, որոնց դասական օրինակները գոյություն ունեն նախկին Խորհրդային Միությունում: Նա նշում է, որ իրենց ուշադրությունը կենտրոնացնելով կառավարման ճիշտ ձևերի և նրանց սահմանների վրա, ազատական ժողովրդավարները, մի կողմից, չկարողացան հետազոտել և որոշել քաղաքական մասնակցության հնարավորությունների համար անհրաժեշտ պայմանները, իսկ մյուս կողմից՝ հստակեցնել պետական ինստիտուտների այն համախումբը, որն ունակ է կարգավորելու ժողովրդավարական ուժերի գործունեությունը: Ժողովրդավարական մասնակցության պահանջները, ժողովրդավարական հսկողության ձևերը, որոշումների ժողովրդավարական ընդունման ոլորտը՝ ազատական ժողովրդավարական ավանդույթների շրջանակներում քննարկվել են անբավարար չափով:⁸⁷

Ըստ Հելդի, թեև ժողովրդավարության մասնակցային մոդելը ծագել է հելենիստական ժամանակների Աթենքում, ինքնին մասնակցային ժողովրդավարության հայեցակարգը ձևավորվել է միայն 1960-ական թվականների երիտասարդական և ուսանողական շարժումների, ինչպես նաև Արևմուտքում «նոր ծախերի» տեսաբանների ուժգին ազդեցության շնորհիվ:

Լեգիտիմության հայեցակարգային զարգացման վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ ուսումնասիրողները մեծամասամբ այն դիտարկել են քաղաքական և պետական իշխանության տեսանկյունից, այնինչ այն զգալի նշանակություն ունի նաև իրավունքի համար, քանզի ոչ լեգիտիմ պոզիտիվ իրավունքը կամ գործիք է քաղաքական ուժի համար, կամ էլ պարզապես «թղթային կանոններ» են, որոնք ոչ միայն չեն ընդունվում հասարակության կողմից, այլև դառնում են ոչ պիտանի հասարակական հարաբերությունների կարգավորման գործում:

Այս առումով, իրավունքի լեգիտիմության հիմնախնդրի ուսումնասիրությունը, որին կանդրադառնանք սույն ուսումնասիրության հետագա շարադրանքում, ունի զգալի գիտագործական նշանակություն:

⁸⁷ Տե՛ս **Held D.**, Democracy and the Global Order. From the Modern State of Cosmopolitan Governance. Cambridge, Oxford, 1995, p. 159.

Գլուխ 2

Լեգիտիմությունը որպես պոզիտիվ իրավունքի էության բնութագրիչ

2.1. Լեգիտիմությունը որպես պոզիտիվ իրավունքի էական հատկանիշ

Լեգիտիմությունը բնորոշում է հեղինակությունը, իրավունքների սուբյեկտների կողմից քաղաքական ու իրավական ինստիտուտների ճանաչումը, բայց անհրաժեշտ է պատասխանել հետևյալ հարցերին. Ռրքա՞ն կոռեկտ է այս կատեգորիայի կիրառությունը ոչ միայն քաղաքականության, իշխանության հանդեպ, այլև իրավական ոլորտի հանդեպ, և որքա՞ն է կարևոր այդ բնորոշիչը, արդյո՞ք այն բնորոշում է պոզիտիվ իրավունքի բնույթը: Դրա համար էլ նախքան ժամանակակից պետությունում ու հասարակությունում լեգիտիմության իրավաբանական ոլորտների հետազոտությունը, անհրաժեշտ է բացահայտել պոզիտիվ իրավունքի էության հանդեպ լեգիտիմության մասին հարցը: Այս հարցը կարևոր է, քանի որ, առանց իրավունքի գոյաբանության էության, իրավական իրականության հասկացության բովանդակության ու իմաստի, իրավունքի կեցության հիմնական ձևերի իմացության պարզորոշ պարզաբանման անհնար է հասկանալ իրավունքի ֆենոմենը:⁸⁸

Ժամանակակից աշխատություններում նվիրված են լեգիտիմության ու լեգիտիմացիայի խնդիրներին, հաճախ մատնանշվում է իրավունքի հանդեպ լեգիտիմություն կատեգորիայի կիրառության նպատակահարմարությունը: Այսպես, Կիրեեվան մատնանշում է, որ իշխանության լեգիտիմությունը ենթադրում է «տրամաբանական հարց իրավունքի լեգիտիմության մասին, որն ինքնին հանդիսանում է... սոցիալական կառավարման գործիք»:⁸⁹ Իրավունքի ընդհանուր տեսության ուսումնական ու գիտական աշխատանքներում կա լեգիտիմություն կամ իմաստով ավելի մոտիկ համընդհանրություն կամ համաճանաչություն կատեգորիաների մասին մատնանշում որպես իրավունքի էության բնութագրիչ: Իրավական նորմի համանշանակությունը մատնանշում է նրա սոցիալականորեն ճանաչված արժեքային

⁸⁸ Տե՛ս **Ստեփանյան Հովհաննես**, Իրավունքի փիլիսոփայություն: Երևան, 2016, էջ 21-22:

⁸⁹ Տե՛ս **Киреева С. А.** Понятие и механизмы легитимации политических режимов// Правоведение. 1996, №4, с. 25-30.

բնույթը, իրավական նորմի համապարտադրականությունը պայմանավորված է նրա համանշանակությամբ: Պոլյակովը տալիս է իրավունքին հետևյալ սահմանումը. «իրավունքը պետք է սահմանել որպես սոցիալապես ճանաչված կամ համապարտադիր նորմերի հիմնված հարաբերությունների կոմունիկատիվ կարգ, որի մասնակիցները համագործակցում են իրենց իրավունքների ու պարտականությունների իրացման ուղիով»:⁹⁰ Չեստնովը իր «Իրավունքի հետդասական տեսություն» մենագրությունում խոսում է նրա նախանշանների հարցի հանդեպ իրավունքի լեգիտիմության մասին:⁹¹ Լեգիտիմություն կատեգորիայի իրավաբանության մեջ կիրառությունը, որը բնորոշում է իրավական նորմերը, այլ ոչ թե պետությունը, առաջարկում է նաև Վոպլենկոն: Նրա կարծիքով լեգիտիմությունը և օրինականությունը նման երևույթներ չեն: Օրինականության լեգիտիմությունը նրա կատարյալ վիճակն է, որում հետաքրքրված է յուրաքանչյուր պետություն, յուրաքանչյուր քաղաքական ռեժիմ, իրականում իրավունքի յուրաքանչյուր նորմատիվ աղբյուր, անգամ օրինականության առանձին իրավական նորմեր ու սկզբունքներ բնութագրվում են երկրի բնակչության կողմից ընդունման ու աջակցության տարբեր աստիճաններով: Այստեղից առաջանում է առանձին իրավական նորմերի լեգիտիմության աստիճանի առանձնացման ու սահմանման, օրինականության իրավաիրացնող գործունեության մեջ կոնկրետ պահանջների լեգիտիմության աստիճանի սոցիոլոգիական խնդիրը: Սա յուրահատուկ ու շատ կարևոր խնդիր է, որի լուծումը կարող է իրականացվել հետազոտական ճանապարհով հատուկ սոցիոլոգիական ծառայությունների միջոցով:⁹²

Իրավագիտության մեջ պոզիտիվ իրավունքի բնույթի բնութագրման ժամանակ պետության ու իրավունքի գրականության մեջ լեգիտիմության մասին չի հիշատակվում, քանի որ նրանցում շարունակում է գերիշխել նեղ նորմատիվ մոտեցումը, երբ խոսում են իրավունքի առանձնահատկության մասին, սովորաբար մատնանշում են սանկցիաների ու պետական հարկադրանքի առկայությունը: Նման մոտեցումը, որը հաստատվել է 20-րդ դարի 30-ական թթ կեսերին, կապված է Վիշինսկու կերպարի հետ, կրում է նշված ժամանակի պետական ռեժիմի ու գաղափարաբանության կնիքը: Ինչպես դասական

⁹⁰ См. Поляков А.В., Тимошина Е.В. Общая теория права. СПб., 2005, с. 331-333.

⁹¹ См. Честнов И.Л. Постклассическая теория права. СПб., 2012, с. 29-30.

⁹² См. Вовленко Н.Н. Законность и легитимность// Новая мысль. 2003, №1, с. 13-15.

նախահեղափոխական ռուսական իրավական մտքի մեջ, այնպես էլ ժամանակակից գիտական գրականության մեջ պոզիտիվ իրավունքի էության ու հարկադրանքի միջև կապը առաջացրել են հիմնավորված քննադատություն: Պետք է հիշել Պետրաժիցկուն, ով գրում էր, որ «հարկադրանքի տեսության տեսանկյամբ իրավունքի նորմը՝ x, հանդիսանում է լոկ այնպիսի նորմ, որի կամավոր կատարման բացակայության դեպքում իրավունքի մեկ այլ նորմ՝ x1, նախատեսում է հարկադրանքի միջոցների կիրառություն... x2 նորմը պետք է ունենա համապատասխան բովանդակության հետագա սանկցիա x3, որին պետք է հետևի x4 սանկցիան և այլն- մինչև անվերջություն»:⁹³ Այսպիսով Պետրաժիցկու կարծիքով տեղի է ունենում տրամաբանական շրջան հարկադրանքի միջոցով իրավունքի էության դուրբերման փորձի դեպքում: Նաև հարկադրանքի հարցը իրավունքում լուսաբանվում է արտասահմանյան հեղինակների մի շարք աշխատանքներում: 20-րդ դարի հայտնի փիլիսոփաներից մեկը՝ Հերբերտ Հարտը, ով իրավաբանական պոզիտիվիզմի կողմնակից էր, մատնանշում էր պետական հարկադրանքի առկայության պատճառով իրավունքի նորմին հետևելու բնության մոտեցման անկատարությանը, քանի որ սա մոտեցում է վատ տղայի, օրենքի հանդեպ, ով վախենում է պատժից, այն դեպքում երբ քաղաքացիները հետևում են իրավունքի նորմերին նրանց ճանաչման պատճառով, այսինքն նրանց հետ համաձայնվելու դեպքում:⁹⁴ Բերմանը պատասխանում է իրավունքի նորմերն հետևելու մասին հարցին հետևյալ կերպ, պատասխանը, որը սովորաբար տալիս են այս հարցին գործիքային տեսության կողմնակիցները, ուղղորդվում է դեպի այն, որ մարդիկ հետևում են օրենքին, քանի որ վախենում են հարկադիր սանկցիաներից, որոնք հակառակ դեպքում կկիրառվեն իրավակիրառիչ իշխանության կողմից:⁹⁵ Սակայն պատասխանը միշտ անբավարար էր: Հոգեբանների հետազոտությունները ցույց են տվել, որ կանոններին ենթարկելու ապահովման մեջ այնպիսի գործոններ, ինչպիսիք են վստահությունը, ազնվությունը, արդարացիությունը ու մասնակցության զգացումը, ավելի կարևոր են քան հարկադրանքը. հենց այն ժամանակ, երբ իրավունքին վստահում են, անհրաժեշտ չեն նաև հարկադրանքի սանկցիաներ, այդ ժամանակ այն դառնում է արդյունավետ, ով

⁹³ Տե՛ս **Петражицкий Л.И.** Теория права и государства в связи с теорией нравственности. СПб., 2000, с. 221-222.

⁹⁴ Տե՛ս **Hart H.L.A.** The Concept of Law. Oxford. 1961, p. 69-70.

⁹⁵ Տե՛ս **Берман Г. Дж.** Вера и закон: примирение, права и религии. М., 1999, с. 18-19.

կառավարում է օրենքը, նա չպետք է ներկա լինի ամենուր իր ոստիկանական ապարատով: Իրավունքում էության ու հարկադրանքի խնդիրն է մատնանշում ժ. Կարբոնյեն, քննադատության ենթարկելով իրավունքի որպես նորմերի հասկացումը, որոնք սահմանվում են պետության կողմից: Կարբոնյեն խոսում է իրավունքի նորմերի իշխանական հարկադրանքի միջոցով յուրահատկության հասկացման անբավարարության մասին: Նա նշում է, որ «այս չափանիշը կաշառում է իր բյուրոկրատական պարզությամբ»:⁹⁶ Նշված չափանիշի անբավարարությունը, ըստ ֆրանսիացի գիտնականի, հանդիսանում է այն, որ պոզիտիվիստական հիմնադրույթները իրավակիրառության ոլորտում ցանկանում են գտնել իրավական նորմերի սպեցիֆիկա, իսկ խնդիրը կայանում է իրավունքի այն էական գծերի որոնման մեջ, որոնք պետք է սահմանեն նրա իրացման բնույթը: Պոլյակովը արդարացիորեն նշում է, որ «հարկադրանքը հանդես է գալիս որպես իրավունքի նպատակների ձեռքբերման միջոց, բայց ոչ որպես նրա գոյաբանական էություն»:⁹⁷ Պոլյակովը իր հետազոտություններում մանրամասնաբար ուսումնասիրում է հարկադրանքը իրավունքում ու նրա նշանակությունները իրավունքի օնտոլոգիական բնույթի հասկացման համար: Իրավունքի ընդհանուր տեսություն աշխատանքում նա գրում է. իրավունքը, որը դիտարկվում է որպես որոշ սուբյեկտների սոցիալականորեն արդարացված ձգտում այլոց կողմից իրենց իրավական պարտականությունների կատարման հանդեպ, միշտ էլ հոգեբանորեն հարկադրական է: Ֆիզիկական հարկադրանքի հնարավորությունը իրավունքում սահմանափակ է ու կապված է իրավախախտումների որոշակի տեսակների հետ. Ի՞նչ են ի նկատի ունենում, երբ խոսքը գնում է իրավունքում պետական հարկադրանքի հնարավորության մասին: Պարզ է, որ իրավունքի գործարկումը հարկադրանքի հետ կապ չունի: Իրավասությունների կիրառությունը իրավունքի հենքն է, որը անհատների ազատության ոլորտ է ու չի կարող ունենալ հարկադրական բնույթ: Գործը այլ է՝ կապված պարտականությունների հետ: Պարտականությունները պետք է կատարվեն, քանի որ ապահովվում է սուբյեկտների իրավունքները: Պարտականության չկատարումը հանդիսանում է հակաիրավական ակտ, հակարժեք, որն առաջացնում է բացասական էմոցիաներ ու ձգտումներ՝ կապված

⁹⁶ Տե՛ս **Карбонье Ж.** Юридическая социология. М., 1986, с. 165.

⁹⁷ Տե՛ս **Поляков А.В.** Общая теория права: курс лекций. СПб., 2001, с. 193.

խախտված իրավունքի վերականգնման հետ: Դրա համար էլ առկա է տրամաբանական ու հոգեբանական կապ պարտականությունների չկատարման ու իրավական հարկադրանքի միջև, որը կարող է կրել հոգեբանական, սոցիալական, պետական-կազմակերպչական բնույթ: Պետական հարկադրանքը չի հանդիսանում իրավունքի գործարկման անհրաժեշտ պայման: Նորմերի մեծամասնությունը սուբյեկտների մեծամասնության կողմից իրականացվում է առանց հատուկ պետական հարկադրանքի: Բայց կարող է պատահել, որ որ այն սահմանվում է այդպիսի հարկադրանքի վտանգի առկայությամբ դրված պարտականությունների չկատարման դեպքում: Բայց այսպիսի իրավիճակը ոչ միշտ է տեղի ունենում, բայց և այն դեպքում, երբ խոսքը գնում է պարտականությունների կատարման մասին, իրապես հարկադրանքի վտանգի ներքո անհրաժեշտ է ի նկատի ունենալ, որ խոսքը գնում է սանկցիաների կիրառման վտանգի մասին իրավախախտման դեպքում ու այս իմաստով վտանգը, որը հարկադրում է պարտականությունների կատարում, միշտ կրում է հոգեկան բնույթ: Հոգեկան հարկադրանքը սուբյեկտիվ գիտակցության վրա ազդեցություն է, որը հակադրում է նրան ընտրել վարքագի որոշակի տարբերակ: Այստեղ կարելի է նաև մեջբերել Իսաևի դատողությունները լեգիտիմության, լեգալության ու հարկադրանքի մասին սահմանադրական գործընթացի հանդեպ. իրապես գործուն կարող է լինել միայն այն իրավակարգը, որը կարող է ստեղծել փաստացի ու իրական միջավայր իր սեփական գոյության համար:⁹⁸ Այս միջավայրի համար կարևոր տարր է լեգիտիմությունը, քանի որ յուրաքանչյուր իշխանություն չի սահմանափակվում միայն մերկ բռնության կամ հարկադրաբնի կիրառությամբ ու կարիք ունի նրան կամավոր կամ հարկադրանքով ենթարկվող ճանաչման մեջ: Իշխանական կամարտահայումը պետք է համընկնի էքզիստենցիալիստական որոշման հետ, որը հասունանում է ժողովրդական ոգու հիմքերում բռնություն, որը բնորոշ է իշխանությանը, այստեղ համատեղվում է համաձայնության հետ: Դրա համար էլ լեգիտիմությունը սահմանված կարգի համապատասխանությունն է քաղաքական իշխանական պահանջին ու ենթակաների քաղաքական պատկերացումներին, որի առնչությամբ իր նշանակությամբ այն լեգալությունից բարձր է, այսինքն ըստ բնույթի ֆորմալ օրինականությունից,

⁹⁸ **Исаев И.А.** Легитимность и легальность в конституционном процессе// История государства и права. 2012, №6, с. 5-6.

լեգիտիմությունը նման է արհեստավարժ արհեստավորի, ով ստեղծում է նոր կարգ, լեգալությունը մնում է դրա հետ կապված՝ որպես տվյալ կարգի ընթացակարգային ձևակերպում: Այժմ կան իրավունքի բնության հանդեպ տարբեր մոտեցումներ: Կարբոնյեն, խոսելով սոցիալական նորմի իրավական բնույթի մասին, գրում է այսպիսի չափանիշի մասին՝ որպես վնասի լրջություն: Միջավայրի լրջությունը կարող է ստեղծել իրավաբանականի առավել համոզիչ օրինակ: Պրոֆ. Մամուտը իրավունքի կեցության մեջ առանձնացնում է որոշ մակարդակներ.... նրանց օրգանական միասնությունը տալիս է կեցություն իրավունքին ու նրա սուբյեկտներին:⁹⁹ Պրոֆ. Լապաեվան մատնանշում է ֆորմալ հավասարությունը որպես նորմերի իրավական բնույթի չափանիշ:¹⁰⁰ Պոլյակովը հիմնավորում է, որ, «իրավունքի նախանշանների միասնությունը բացահայտում է կեցության կառուցվածքը ու սահմանում է նրա օնտոլոգիական կարգավիճակը»: ¹⁰¹ Չնայած տարբեր մոտեցումներին՝ գիտնականների վերոնշյալ կարծիքներից, որոնք չեն կիսում իրավունքի հանդեպ պոզիտիվիստական մոտեցումը, պարզորոշ է, որ նորմերի սանկցիավորումը պետության կողմից, հարկադրանքի ուժով նորմերի ապահովումը չի հանդիսանում գլխավոր բնորոշիչը, որը կարող է սահմանել էության յուրահատկությունը և իրավունքի իրացումը:

Խոսելով իրավունքի էության¹⁰² մասին՝ պետք է ասել, որ պետության ու իրավունքի տեսության մեջ այս հարցին պոզիտիվիստական մոտեցման շրջանակներում նվիրվել են մի շարք հիմնարար աշխատանքներ, որոնք ձևակերպել են իրավունքի հանդեպ հայացքներ նորմատիվ իրավունքի շրջակներում կամ էլ Ներսեսյանցի արտահայտմամբ խորհրդային լեգիտիմիզմի շրջանակներում,¹⁰³ բայց պետք է նշել, որ ժամանակակից շատ փիլիսոփայական ու իրավական հայացքներ կապված տվյալ խնդրի հետ տարբերվում են այս շրջանի աշխատանքներից: Այժմ հասարակական գիտություններում տեղի է ունեցել դասական ռացիոնալիզմ պարադիգմայից հեռացում, որը, ձևավորվելով Լուսավորության դարաշրջանում, ելնում էր հետազոտության օբյեկտների էության արտաժամանակային բնութագրերի հայտնաբերման հնարավորությունից: Գ.Վ. Մալցեվը

⁹⁹ Տե՛ս **Мамут Л.С.** Правовое общение. Очерк теории. М., 2011, с. 53.

¹⁰⁰ Տե՛ս **Лапаева В.В.** Социология права. М., 2016, с. 54-55.

¹⁰¹ Տե՛ս **Поляков А.В.** Общая теория права: курс лекций. СПб., 2001, 193-194., с.

¹⁰² Տե՛ս **Байтан М.И.** Сущность права. М., 2005.

¹⁰³ Տե՛ս **Нерсисянц В.С.** Общая теория права и государства. М., 2015, с. 33-34.

մատնանշում էր, որ «որոշ ժամանակ իրավագիտությունը ձգտում էր դեպի մաքուր գիտություն, բայց ոչ մի բան դրանից դուրս չէր գալիս... բանը նրանում է, որ նրա առարկան ունի բարդ օնտոլոգիական կառուցվածք, ներառում է տարրեր, նորմեր ու փաստեր, երևույթների նյութական ու իդեալական համալիրներ: Գիտական ռացիոնալությունը արդյունավետ է այնտեղ, ուր ուսումնասիրվում են փաստեր, առարկան էր, նյութական օբյեկտներ, բայց այն գործնականում ոչինչ չի տալիս, երբ խոսքը գնում է նորմերի, արժեքների իդեալական օբյեկտների ձեռքբերման մասին»:¹⁰⁴ Հայտնի սոցիոլոգ Վալերստայնը, քննադատելով դասական սոցիոլոգիան, գրում է. «որոշակիության հանդեպ հավատը մոդեռնիստի հիմնարար հղում է, որը խաբուսիկ է ու վնասակար... սկզբնապես ենթադրվում է օբյեկտիվ համընդհանուր օրենքների գոյության մասին, որոնք կառավարում են բոլոր բնական երևույթները, ինչպես նաև նրանց գիտական ձեռքբերման հնարավորությունը»:¹⁰⁵

Իրավունքի էության խնդիրների շատ ժամանակակից հետազոտողներ նշում են, որ ի՞նչ է իրավունքը հարցին պատասխանել անհնար է միայն առանձնացնելով որակների արտաժամանակային կայուն միասնությունը, թեթևակիորեն դիտարկելով իրավունքի պատմությունը և առանձնացնելով այն գծերը, որոնք բնորոշ են նրան զարգացման ամբողջ ընթացքում: Իրավունքի էության կամ էյդոսի մասին հարցին պատասխանը նշում է ժամանակակից իրավագետ Ստոլբան, կարող է իրականանալ միայն ժամանակային փոփոխություն ներմուծելով:¹⁰⁶ Ժամանակային չափումը թույլ է տալիս կանգնել այն երևույթի կողքին, որն այժմ առկա է ու որի իմաստավորումը պոստմետաֆիզիկական փիլիսոփայության իրական խնդիրն է: Այս հնարավորությունը ամեն մի իրադարձության կարգախոսի որպես միշտ էական էության պարզ արդիականացման ուժով, փակ է մետաֆիզիկայի համար: Ըստ Հեյդեգերի մետաֆիզիկան չի կարող իր էությամբ հավասար լինել իրադարձությունների հետ, այսինքն տեսնել, իմաստավորել ու ներգրավել այն, ինչն առկա է կեցության առումով: Առաջին անգամ առաջանում է հնարավորություն դեմ առ դեմ կանգնել մեզ հետաքրքրող թեմայի առջև: Ի՞նչ է իրավունքը հարցը, որը տրվում է, կապված է ոչ թե իրավունքի

¹⁰⁴ Տե՛ս **Мальцев Г.В.** Социальное основание права. М., с. 75-76.

¹⁰⁵ Տե՛ս **Валлерстайн И.** Конец знакомого мира. Социология XXI века. М., 2003, с. 7.

¹⁰⁶ Տե՛ս **Стовба А.В.** О перемене сущности или «что есть» право в эпоху постметафизики// Правоведение, 2008, №31, с. 28-29.

մշտական իմաստի հետ, որը թաքնված է փոփոխական երևույթների հետևում, որը պետք է իմաստավորել հասկացություններով, այլ սա այն մասին հարց է, թե ինչպես է հնարավոր այժմ իրավունքի ներկայությունը: Այստեղից պարզ է դառնում, որ յուրաքանչյուր պատասխան, որը տրվել է մեզ անցյալի մեծ մտածողների կողմից, չպետք է հերքվի: Հետազոտությունների արդյունքները, որոնք ստացվել են Կանտի, Պլատոնի, Հեգելի կողմից, ճիշտ են այնքանով, որքանով պատասխանում են հարցերին, որոնք առաջադրվում են համաչափությամբ կապված այն մարտահրավերի հետ, որը ելնում է էությունից համապատասխան դարաշրջան: Իրավունքի պոստմետաֆիզիկական էությունը առանձին վերցված որակների միասնություն չէ, որոնք սահմանում են ինչ-որ մի էականի իրավական բնույթը, այլ այն, ինչը հավաքում ու պահպանում է միասին: Առանց այս նախապես հավաքվող սկզբի անհևար կլիներ որևէ էության առկայությունը մետաֆիզիկական իմաստով: Այն հարցին, թե ինչ է հավաքում իրավունքը որպես ամբողջություն, կան տարբեր մոտեցումներ, բայց պետք է համաձայնվել պրոֆ. Պոլյակովի կարծիքի հետ, ով մատնանշում է, որ «իրավունքը որպես ամբողջություն գործող իրավունք է. իրավունքի գործողության մեխանիզմի կարևոր տարր է նրա սոցիալ-իրավաբանական լեգիտիմացիայի մեխանիզմը»:¹⁰⁷ Իրավունքի էյդոսը արտահայտվում է նրա կառուցվածքում, որն իրենից ներկայացնում է իրավասությունների ու իրավապարտականությունների կոռելյատիվ կապ, որոնք արձանագրվում են համընդհանուր ու համապարտադիր իրավական նորմով միջսուբյեկտիվ կոմունիկացիայի գործընթացում: Իրավունքի էյդետիկ կենտրոնը կայանում է իրավասության մեջ. իրավասությունը հանդիսանում է այնպսի կետ, որից դուրս են գալիս իրավական իմաստի ճառագայթները, որոնք ձևավորում են իրավունքի էյդոսը: Որպեսզի իրավունքը լինի գործող, անհրաժեշտ պայման է նրա լեգիտիմությունը իրավական հարաբերությունների սուբյեկտների համար, որպեսզի տեղի ունենա օրենքի լեգիտիմացիայի գործընթաց:

Դրա համար էլ պետք է ճանաչել լեգիտիմությունը կամ հասարակական ճանաչումը պոզիտիվ իրավունքի էական նախանշանով: Նորմերը դառնում են իրավական այն ժամանակ, երբ նրանք օբյեկտիվորեն ստանում են ճանաչում հասարակության կողմից

¹⁰⁷ Ст'и Поляков А.В. Коммуникативная концепция права: вопросы теории. СПб., 2003, с. 15.

որպես սուբյեկտների իրավունքների ու պարտականությունների համար հիմքեր ու ընձեռում են վերջիններիս նրանց: Առանց իրավունքի լեգիտիմության հարցերի որպես սոցիալական նորմերի տեսակի հասկացման, չի կարելի պատասխանել հարցին, թե ինչպես են ձևավորվում նորմատիվ կարգերը, որոնք ունեն անհատների կամքը կապելու, նրանց վարքագիծը ուղղորդելու ուժ: Պոզիտիվ իրավունքի ճանաչումը հանդիսանում է նրա կատարման պատճառ, տալիս է նրան ուժ իրավահարաբերություններում, քանի որ օրենքի իրականացումը բացառապես պատժի վախի ներքո՝ այսպես կոչված մարգինալ իրավաչափ վարքագիծ, երբեք բավարար չի լինի իրավական կարգավորման նպատակների ձեռքբերման համար: Լեգիտիմությունը չի հանդիսանում իրավունքի միակ նշան, քանի որ պետք է համաձայնվել Չեստնովի հետ, ով գրում է. «իրավունքը այն է, ինչը ընդունվում է բնակչության կողմից որպես համապարտադիր վարքագծային կանոն: Իրավունքի համասոցիալական հասկացությունը պետք է ունենա ավելի բովանդակալից նշան, քան լեգիտիմությունն է: Մոդեռնի հասարակությունում, որը բնութագրվում է ազատական աշխարհայացքով, այսպիսի էական գիծ է հանդիսանում ֆորմալ հասարակությունը»:¹⁰⁸

Իրավական կանոնները հանդիսանում են սոցիալական նորմերի տեսակ ու դրա համար էլ իրավական նորմերի լեգիտիմության բնույթի պարզաբանման համար անհրաժեշտ է դիմել սոցիոլոգների աշխատանքներին, որոնք ուսումնասիրում են սոցիալական նորմերի բնույթը: Հենց դա կտա մեզ հնարավորություն հասկանալ, թե ինչու իրավաբանական կանոնները դեպքերի մեծամասնության ժամանակ կատարվում են կամավոր կերպով: Իրավունքի սոցիալական լեգիտիմացիայի բնույթը պարզաբանում անվանելով՝ հասկանում են այն, թե ինչպես են սուբյեկտի համար օրենքների կանոնները դառնում իրական լիազորություններ: Սոցիալական նորմերի ճանաչման բնույթի խնդիրը առաջին անգամ մշակվել է էմիլ Դյուրկեյմի աշխատություններում, ով հետազոտում էր նորմատիվ նշանակության խնդիրը: Դյուրկեյմը անցկացնում էր տեխնիկական կանոնների ու բարոյական նորմերի միջև տարբերություններ:¹⁰⁹ Տեխնիկական կանոններին հետևում են հետևանքների միջոցով, որոնց մոտ բերում է նրանց հետևելը կամ խախտումը: Բարոյական նորմի խախտումը առաջացնում է սանկցիա, բայց այն չի

¹⁰⁸ Տե՛ս **Честнов И.Л.** Постклассическая теория права. М., 2012, с. 356-357.

¹⁰⁹ Տե՛ս **Дюркгейм Э.** О разделении общественного труда. М., 1996, с. 101.

հանդիսանում գործողության հաջորդ ավտոմատ անհաջողությունը: Գործողության ու հետևանքների միջև կանոնների կապը հիմնվում է հասարակությունում համաձայնության վրա, օրինակ մի դեպքում սպանությունը պատժվում է բարձրագույն պատժաչափով, իսկ մեկ այլ դեպքում պարգևատրվում է որպես խիզախում: Նորմերի հասարակական ճանաչումը հիմնվում է սանկցիաների վրա. Դրա մասին վկայում են բարոյական հեղինակությունը, հարգանքը, որից օգտվում են նորմերը և որոնք տարբերում են նրանց պարզ իմպերատիվներից, որոնք ամրակայվում են ուժի կիրառման սպառնալիքով: Արտաքին սանկցիաները չեն պահանջում հարգանք նորմի հանդեպ, նրա ներքին ճանաչում, նրանք պահանջում են միայն նրան հետևում: Նորմերի բարոյական հեղինակությունը, որոնք չեն ծնվել սանկցիաներից, համարվում են նրանց կիրառման արդարացում: Խախտումները պատժվում են, որովհետև բարոյական նորմերը նշանակալից են ու դրանով սանկցիաները տարբերվում են ուժային ճանաչումից: Ըստ Դյուրկգեյմի՝ նորմերի նշանակությունը կարելի է բացատրել հետևյալ կերպ, նորմերն ունեն ներքին պարտադրող նրանց բարոյական հեղինակության միջոցով, իսկ բարոյականությունը ունի սրբազան հիմունքներ: Դա է մատնանշում ճանաչումը, բարոյական կանոնների ու սրբազան բնույթի կանոնների միջև նմանությունը:¹¹⁰ Բարոյական կանոնները պահանջում են որոշակի սահմանափակումներ, իրենց շահերից վեր կանգնելու կարողություններ: Բայց այս սահմանափակումները ընկալվում են որպես բարիք, որը նա ցանկանում է: Բարոյական սուբյեկտը ենթարկվում է ոչ արտաքինապես ձգտող ուժին, այլ հեղինակությանը, որն օգտվում է հարգանքից: Ծիսական վարքագծի հետազոտությունները պարզագույն հանրույթներում ցույց են տալիս, որ նույնատիպ նվիրվածություն ու ինքնազոհողություն է բնորոշ անհատի սրբազանի հանդեպ վերաբերմունքին: Եթե սովորական գործունեության մեջ մարդը ղեկավարվում է ուտիլիտար կողմնորոշումներով, ապա խոնարհվելով սրբազանին, հետևելով կրոնական կանխատեսումներին, նա հրաժարվում է նրանցից: Նա ժամանակ է ծախսում ծեսերի կատարման վրա, ճնշվում է ու սահմանափակվում, հետևում արգելքներին, կատարում է զոհաբերություն: Սրբազանի ու բարոյականի միջև այս նմանությունների հիման վրա Դյուրկգեյմը եզրակացնում է, որ բարոյական կանոնները ստացել են իրենց պարտադիր

¹¹⁰ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 389-390:

ուժը սրբազանի ոլորտից: Բայց սահմանելով բարոյականության սրբազան հիմքերը՝ նա ձգտում էր պարզաբանել սրբազանի աղբյուրները, այսինքն թե ինչ օբյեկտ է արտացոլված կոլեկտիվ ժողովում՝ կապված կրոնական խորհրդանիշների հետ: Այն իրականությունը, որով առասպելաբանությունները պատկերացնում էին տարբեր ձևերում ու որը հանդես է գալիս որպես օբյեկտիվ համընդհանուր ու մշտական պատճառ յուրահատուկ զգացմունքների համար, որոնք կազմում են կրոնական փորձ, հանդիսանում է հասարակությունը:¹¹¹ Աստվածությունը և հասարակությունը միևնույն հասկացության տարբեր կողմեր են: Աստվածը հավատացյալների առջև ու հանրույթը իր անդամների առջև հանդես են գալիս որպես բարձրագույն էություն, որից նրանք կախված են: Ինչպես Աստվածը, հասարակությունը ունի իր նպատակները, որոնք տարբերվում են անհատի նպատակներից ու իրականացման համար իր անդամներից պահանջում է, որպեսզի նրանք զոհաբերեն իրենց շահերը և ծառայեն իրեն: Մարդը չի կարող խուսափել այդպիսի զգացումից, որ անկախ իրենից առկա են շարժիչ պատճառներ, որոնք ծնել են նրա էության բնորոշ բաղկացուցիչները, նրա վրա ազդում են բարենպաստ ուժերը, որոնք օգնում են նրան, պաշտպանում են նրան, երաշխավորում են գերակա ճակատագիրը: Նա պետք է ճանաչեր այդ ուժերի մեծությանը, որը համապատասխանում է բարձր արժեքին, որն ունեն նրանց համար արվող բարիքները: Այսպիսով, անձը ենթարկվում է վերոնշյալ ուժերին ոչ միայն նրանց հարկադրանքի ուժով, այլև նաև նրանց երկրպագում է, նրանք այդ անձի աչքերում բարոյական հեղինակություն են: Հասարակությունը նորմատիվ կարգերի համակարգ է: Նորմերի պարտադիր ուժը ունի բարոյական հիմք, բարոյականության աղբյուրները իրենց հերթին կապված են ազնվականության հետ: Այն, որ աստված ասելով, հասկանում են խորհրդանշորեն վերափոխված հասարակություն, նշում է այն հարգանքը, որով վերաբերվում են մարդկանց, որոնք կատարում են բարձր հասարակական գործառույթներ: Ըստ իր արտահայտչամիջոցների՝ այս հարգանքը նման է կրոնական հարգանքին: Աստծո ու հասարակության նմանությունը Դյուրկգեյմը լուսաբանում էր իր Կրոնական կյանքի տարրական ձևերը, տոտեմական համակարգը Ավստրալիայում աշխատանքում, որ

¹¹¹ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 201:

վերլուծել է ծեսերի բնույթը:¹¹² Ծեսերը ծնում են հանրույթի անդամների մոտ միասնականության, խմբի համաձուլվածության զգացմունքներ: Կատարելով միաժամանակ նման գործողություններ՝ մարդիկ ձեռք են բերում միևնույն տեսակի ապրումներ: Միջնորդը, որի օգնությամբ նրանք կարող են համոզվել իրենց զգացմունքների նմանության մեջ, հանդիսանում են խորհրդանիշները, որոնք կիրառվում են ծեսերում, որոնց բոլորը տալիս են միատեսակ նշանակություն: Խմբային միասնության ապրումը, որն ակնառու կերպով արտահայտվում է ու հաստատվում ծեսում, բազմակի անգամ ուժեղանում է, որն արտահայտում է ներշնչման հատուկ վիճակ: Կուռքը նշանների համակարգ է, որոնց միջոցով օրենքը փոխանցվում է արտաքին կերպարին, սա միջոցների միասնություն է, որոնց շնորհիվ հավատը ստեղծվում է ու պարբերաբար նորացվում: Դյուրկգեյմի կողմից ծեսերի անցկացված վերլուծությունը հնարավորություն տվեց ժամանակակից հետազոտողներին կատարել եզրակացություն, որ սրբազանը ոչ թե հասարակության նմանակն է, այլ արտահայտում է խմբի միասնություն, համաձուլվածություն: Այլ խոսքերով, սրբազանը նորմատիվ կոնսենսուսի արտահայտում է, որը աջակցություն է ստանում ու նորացվում ծիսական պրակտիկաներում, կուռքային արարողություններում ու արարողակարգերում: Կարելի է եզրակացնել, որ պոզիտիվ իրավունքի լեգիտիմությունը հիմնվում է որակի նորմատիվ սկզբունքների վրա, որոնք կիսում են քաղաքացիները ու խորհրդանշում են հասարակության միասնություն:

Կարելի է եզրակացնել, որ ոչ հարկադրականությունը, այլ նորմերի հեղինակությունը, ճանաչումն է թույլ տալիս նրանց գործել, որի համար էլ օրենքի լեգիտիմությունը հանդիսանում է պոզիտիվ իրավունքի էական որակը, այլ ոչ թե հարկադրանքով ապահովվածությունը, որի համար էլ լեգիտիմությունը հանդիսանում է որակ, իրավունքի հատկանիշ, որը այլ որակների հետ զուգահեռ բնորոշում է իրավունքի գոյաբանական էությունը ու դրա համար էլ լեգիտիմության՝ որպես իրավական կատեգորիայի ուսումնասիրությունը հիմնավորված է:

2.2. Իրավունքի լեգիտիմության հիմնախնդիրները իրավահասկացության

¹¹² Տե՛ս նույն տեղը, էջ 395:

տարբեր տիպերում

Լեգիտիմության որպես իրավունքի բնութագրիչի մասին խոսելիս անխուսափելիորեն պետք է արժարժվի իրավահասկացության ու լեգիտիմության հանդեպ տարբեր մոտեցումների մասին նրա տարբեր տեսակներում: Ն.Վ. Վառլամովան նշում է, որ «Իրավակիրառության տիպաբանությունը նույնական չէ դասակարգմանը, որը ներկայացված է իրավունքում սահմանումների գրականության մեջ, այլ ենթադրում է նրա հասկացությունների առանձնացում, այսինքն իրավունքի էության մասին միասնական պատկերացումների առանձնացման մասին, որոնք կարող են բացահայտվել տարբեր առավել կամ պակաս ճշգրիտ ու լիարժեք դեֆինիցիաների միջոցով»:¹¹³ Առկա են տարբեր մոտեցումներ իրավահասկացության հանդեպ, նշվում է, որ առավել հաջողակ է պոզիտիվիստական ու ոչ պոզիտիվիստական տեսությունների բաժանումը, ինչպես նաև դասական ու հետդասական տեսությունների տարանջատումը:¹¹⁴

Լեգիտիմության հանդեպ իրավաբանական պոզիտիվիզմի ու նրա հակառակորդների մոտ տարբեր մոտեցումներ են, որի համար էլ բնութագրենք իրավակիրառության պոզիտիվիստական ու հակապոզիտիվիստական տիպերը: Պոզիտիվիզմի տեսանկյունից բավարար է լոկ լեգալ ընթացակարգը, նորմերի բովանդակությունը այդքան կարևոր չի լինի: Օրինակ, Հանս Կելզենը գրում է. «... յուրաքանչյուր կամային բովանդակություն կարող է լինել իրավունք»¹¹⁵ Կառլ Շմիտը հիմնավորել է հետևյալ դիրքորոշումը. «Իրավունքի պոզիտիվացիան նշանակում է, որ բոլոր բովանդակությունների համար կարելի է հասնել իրավունքի լեգիտիմ իրականության, հենց որոշման միջոցով, որը իրավունքին տալիս է իրականացում ու կարող է զրկել նրան այդ իրականությունից: Պոզիտիվ իրավունքը գործուն է որոշման ուժով»:¹¹⁶

Ժամանակակից տեսաբանների բացարձակ մեծամասնությունը մեղմ պոզիտիվիզմի կողմնակիցներ են, որը թույլ է տալիս պոզիտիվ իրավունքի բարոյական գնահատական, բայց ամեն դեպքում պետական հարկադրանքը հանդիսանում է նրա որոշիչ ուժը:

¹¹³ Տե՛ս **Варламова Н.В.** Типология правопонимания и современные тенденции развития теории права. М., 2010, с. 12-13.

¹¹⁴ Տե՛ս Социокультурная антропология права. Под ред. **Исаева Н.А., Честнова И. Л.** СПб., 2015.

¹¹⁵ Տե՛ս **Kelsen H.** Der soziologische und der juristische Staatsbegriff. Tübingen, 1928, էջ 106-107; Նույնի, Allgemeinc taatslchre. Berlin 1925, էջ 45-46.

¹¹⁶ Մեջբերումն ըստ **Habermas J.** Between Facts and Norm. Cambridge, 1996, էջ 136-137.

իրավունքի տեսության մեջ այժմ իրավաբանական նորմերը հիմնավորվում են շատ գիտնականների կողմից, պոզիտիվիզմի կամ ժամանակակից նորմատիվ մոտեցման կողմնակիցների կողմից համընդհանուր սկզբունքներով, որոնք իրենց հերթին ներկայանում են որպես բնական իրավունքի մարմնավորում, իրավունքի էությունը այսպիսի դեպքում հասկացվում է որպես բնական ու դրանց իրավունքի միասնություն: Պոզիտիվիզմի բոլոր, անգամ մեղմ տարբերակները չեն բացառում այս ուղղության թերությունները: Այս եզրակացությունը վերաբերում է նաև իրավունքի ժամանակակից տեսությանը, քանի որ պոզիտիվիզմի կամ նորմատիվիզմի յուրաքանչյուր տարբերակ անխուսափելիորեն մնում է իրավագիտական հասկացությունների շրջանակներում, որի շրջանակներում հարկադրականությունը դիտարկվում է որպես իրավունքի էություն:

Իրավաբանական պոզիտիվիզմի ու անտիպոզիտիվիստական տեսությունների միջև պատմեշը կայանում է հետևյալում. արդյոք այս կամ այն տեսությունը ճանաչում է այլ սուբյեկտներին կամ դերակատարներին, որոնցից բխում է իրավունքը, բացի պետական իշխանությունից:

Վերը նշված պոզիտիվիստական մոտեցման հետ մեկտեղ կա նաև այլ հայացք պոզիտիվիստական իրավունքի լեգիտիմության հիման վրա: Այն կայանում է պաշտոնական ընթացակարգի առկայության անբավարարության մեջ, որպեսզի լեգիտիմ ճանաչվեն պետության իրավական ակտերը: Իրավունքի լեգիտիմության տվյալ հայացքին պետք է վերագրել բնական իրավունքի գաղափարները, քանի որ պատմականորեն իրավաբանական պոզիտիվիզմի գլխավոր հակառակորդը բնական իրավունքի տեսությունն է, որը լեգիտիմացնում է օրենքը իրավունքի միջոցով:¹¹⁷ Բայց 20-րդ դարի երկրորդ կեսին այս տեսությունը կորցրեց իր հանրահռչակությունը ու ներուժը ու ըստ Խեֆֆեի. այսօր բնական իրավունքը այնքան ավարտուն է դարձրել իր հնարավորությունները, որ այն այլևս ուշադրության չի արժանանում, անգամ եթե լինի սուր քննադատության տեսքով:¹¹⁸ Իր դիրքերի կորստի պատճառը ըստ բնական իրավունքի այս հիմնադրույթի հիմքերի կորուստն է: Որպես հիմունքներ բնական

¹¹⁷ Մանրամասն տե՛ս **Михайлов А.М.** Идея естественного права: история и теория. М., 2010, **Джон Финнис.** естественное право и естественные права. М., 2012, **Четверкин В.А.** Современные концепции естественного права. Отв. ред. **В.А. Туманов.** М., 1988 և այլն:

¹¹⁸ Տե՛ս **Хеффе О.** Политика. Право. Справедливость. Основоположения критической философии права и государства. М., 1994, с. 117-118.

իրավունքի դոկտրինը կիրառում էր կամ մարդու անփոփոխ բնույթը, կամ էլ աստվածային կարգը, ինչպես նաև բանականությունը: Դասական ռացիոնալիզմի տեսությունը, կապված բնական իրավունքի հետ, լուսավորության դարաշրջանի արդյունք է: Պոզիտիվիստական իրավունքի կանոնների հիմնավորումը լուսավորության դարաշրջանի մետաֆիզիկական գաղափարաբանությամբ, որոշ անփոփոխ սկզբերի մասին հիմնադրույթով, որոնք իրապես բոլոր ժամանակների ու ազգերի համար են ու որոնց դիրքերից կարելի է գնահատել օրենքները, համոզիչ չէ ազատական գիտակցության մեջ: Աշխարհայացքային պլուրալիզմը ու ազատական մշակույթը անհնար են դարձնում դիմումը աստվածային կարգի այսպիսի հիմունքների որոնման մեջ:

Ինչ վերաբերում է բնական իրավունքի այլ հասկացումներին, ապա նրանք նույնպես չեն կարող ծառայել որպես պոզիտիվիստական իրավունքի հիմք: Փիլիսոփաները, որոնք հետազոտում են հասարակական մոդեռնիզացիայի խնդիրները, նշում են, որ պատմական հայացքի հաստատումը մարդու բնության հանդեպ ու բանականությունը կոտրում են մարդաբանական ու ռացիոնալ բնական իրավունքի դիրքերը: Իրավունքի բնական տեսությունը քննադատության է ենթարկվում նաև իրավաբանական լիբերտարիզմի ներկայացուցիչների կողմից:¹¹⁹ Ինչպես նշում է Լապանվան.«տեսական չափանիշի բացակայությունը, որի հիման վրա կարելի է բացահայտել իրավական սկիզբը հասարակական կյանքում, դրսևորվում է բնական-իրավական դոկտրինի՝ սոցիալական իրականության արդիական խնդիրների լուծման հանդեպ այս կամ այն մոտեցումներին ճիշտ իրավական գնահատական տալու անկարողության մեջ, այսինքն գնահատել համապատասխան օրենքների իրավական որակը: Օրինակ, իր ժամանակին այս մոտեցման տեսանկյունից անհնար է հասկանալ, թե արդյոք ստրուկների գոյության փաստը կապված է պոզիտիվիստական իրավունքի հետ թե մարդկանց տարբերակումը, որպես ազատների ու ստրուկների, բնական իրավունքի աստվածային մասն էր»:¹²⁰ Մեր օրերում բնական-իրավական տեսությունը չի կարող հիմնավորվել իրավական դիրքորոշումներից պատասխանը օրինակ այն հարցին, թե արդյոք հանդիսանում է մահապատժի չեղարկումը իրավական ու հետևաբար համանշանակալից ու

¹¹⁹ Տե՛ս **Нерсисянц В.С.** Общая теория права и государства. М., 2015, с. 39-52.

¹²⁰ Տե՛ս **Лапаева В.В.** Типы правопонимания: правовая теория и практика. М., 2012, с. 70-71.

համապարտադիր պահանջ ամբողջ միջազգային հանրության համար թե այս միջոցը բարոյական բնույթի է, որի կիրառումը արդարացված է այս կամ այն ազգի մշակութային - բարոյական զարգացման համապատասխան մակարդակի պայմաններում: Այս շարքը կարելի է շարունակել ներառելով նրանում այնպիսի խնդիրներ, ինչպիսիք են արբորտների արգելքը, էվթանազիայի լեգալիզացիան, միասեռ ամուսնությունները և այլն:

Պոզիտիվիստական իրավունքի, օրենքների հիմնավորումը բարոյական սկզբունքներով անհրաժեշտ է, հակառակ դեպքում առաջանում է պետության կողմից անձի և իրավունքների խախտման վտանգ: Բայց քանի որ ժամանակակից հասարակության պայմաններում լեգիտիմացիան բնական իրավունքի միջոցով որպես անփոփոխ սկիզբ համոզիչ չէ, այժմ առկա են այլ տեսություններ, որոնք լեգիտիմացում են իրավունքը հակապոզիտիվիստական սկզբերից: Ըստ Խեֆֆեի հեռանկարային է արդարացիության տեսությունը. «նոր ժամանակների բնական իրավունքի վերակազմումը նախընտրում են անվանել արդարության տեսություն»:¹²¹ Առավել հայտնի մոտեցումը արդարության հանդեպ իրավունքում արդարությունը որպես ազնվություն, պատկանում է Ռոլզին: Ռոլզը հակադրում է իր հիմնադրույթը տեսություններին, որոնք կրում են ուտիլիտար ուղղվածություն. «արդարության ինչպես ազնվության մեջ պետք չէ դիտարկել մարդկանց ուղղվածություններն ու նախասիրություններն որպես առաջադրվածներ, ինչպիսին էլ որ նրանք լինեն ու արդեն որոնել նրանց բավարարման լավագույն միջոցը: Այս ցանկությունները և ձգտումները սահմանափակ են արդարության սկզբունքներով, որոնք սահմանում են մարդկային նպատակների համակարգերը սահմաններով: Այլ խոսքերով արդարացիության մեջ ինչպես ազնվության մեջ ճշմարտության հիմնադրույթը առաջնային է բարիքի հիմնադրույթի հանդեպ»:¹²²

Ինտեգրալ մոտեցումները իրավունքի հանդեպ բնորոշվում են նոր մեթոդոլոգիական հիմքով ու լեգիտիմության հանդեպ այլ մոտեցմամբ:¹²³ Խոսքը գնում է այն ինտեգրատիվ

¹²¹ Տե՛ս **Хеффе О.** Политика. Право. Справедливость. Основоположения критической философии права и государства. М., 1994, с. 52.

¹²² **Ролз Дж.** Теория справедливости. Новосибирск, 1995, с. 41-42.

¹²³ Մանրաման տե՛ս **Графский В.Г.** Интегральная (синтезированная) юриспруденция и все еще незавершенный проект// Правоведение. 2000, №3, с. 49-64; նույնի, Концепция интегральной (синтезированной) юриспруденции: актуальные направления дальнейшей разработки// Государство и право на рубеже веков: материалы Всероссийской конференции. Проблемы теории и истории. М., 2001, с. 107-114.

ու սինթետիկ տեսությունների մասին, որոնք չեն հանդիսանում պոզիտիվիստական ու չեն կրում դասական մոտեցումների էլեկտրական միացման բնույթ: Ինչպես մատնանշում է Տիմոշինան, սինթետիկ եզրույթը իրավունքի տեսության հանդեպ ներմուծվել է 1900 թ. Պետրաժիցկու՝ «իրավունքի փիլիսոփայության ակնարկներ» աշխատանքում իրավունքի սեփական տեսության բնութագրման համար, այդ հասկացության միջոցով նա նշանակեց գիտական, նախ և առաջ տեսական- իրավական գիտելիքի համակարգի կազմակերպման ահրաժեշտ տրամաբանական սկզբունքը այն հակադրելով իրավունքի հասկացության սահմանումների կառուցման կոմբինացված միջոցին:¹²⁴

Վերջին տարիներին կա բավականին մեծ հետաքրքրություն իրավահասկացության ինտեգրալ տիպի թեմատիկայի հանդեպ, սակայն իրավունքի ժամանակակից տեսությունում հեղինակները գործառնում են ինտեգրալ, ինտեգրատիվ, սինթետիկ հասկացություններով որպես ինքանպարզորոշ կամ որպես հոմանիշներ: Ինտեգրալ մոտեցումը թույլ է տալիս իրավունքի ամբողջության մեջ առանձնացնել այն ոլորտները, որոնք ֆրագմենտար, իրավական իրականության այլ կողմերից անջատ ներկայացված են իրավունքի դասական տեսություններում: Ինտեգրատիվ մոտեցումը, չտեսնելով իրավունքի սկզբնական ամբողջությունը, ձգտում է այն գտնել տարբեր մոտեցումների միավորման մեջ, որոնք մշակվել են դասական իրավագիտությունում: Կարելի է եզրակացնել, որ իրավակիրառման ինտեգրալ տիպը կապ չունի ինտեգրատիվի հետ, ինտեգրալը հետդասական ժամանակակից մոտեցումն է, որը կապված չէ դասական մոտեցումների մեխանիկական միակցության հետ: Պետք է վերլուծել իրավունքի հիմնական ժամանակակից ինտեգրալ տեսությունները, որոնք ունեն ոչ պոզիտիվիստական բնույթ:

Վերլուծելով սինթետիկ, ինտեգրալ կատեգորիաների հարաբերակցությունը՝ պետք է պարզաբանել, թե ինչ է իրավահասկացման հետդասական տիպը և նրա լեգիտիմությունը: Բանը նրանում է, որ այս տիպի շրջանակներում զարգանում են ոչ նույնատիպ ուղղություններ: 20-րդ դարում իրավագիտությունը, սկսեց անցում դեպի ոչ դասական բանականություն, որը պայմանավորել է ոչ դասական իրավական տեսությունների առաջացումը: Հետդասական ռացիոնալության տարբերակիչ գիծը

¹²⁴ Ст'и Петражицкий Л.И. Теория права и государства в связи с теорией нравственности. СПб., 2000, с. 221-222.

օբյեկտիվ, մարդուց, օբյեկտիվ գիտելիքից, ինքն իր մասին գիտելիքից անկախ անհնարինության ճանաչումն է: Ինչպես նշում է իրավունքի հանդեպ հետդասական կոմունիկատիվ մոտեցման կողմնակից Ա.Վ. Պոլյակովը. «Յուրաքանչյուր իրավական տեսություն պետք է որոշի երեք հիմնական խնդիրներ. 1. սուբյեկտի ու նրա գիտակցության խնդիրը, որը մեկնաբանում է կենսական աշխարհը որպես տեքստուալ աշխարհ, 2. իրավական տեքստերի, իրավական աղբյուրների, իրավական նորմերի խնդիրը, 3. իրավական փոխազդեցության խնդիրը փոխահարաբերվող իրավունքների ու պարտականությունների ձևում»:¹²⁵ Ըստ Պոլյակովի. «իրավագիտությունը, որը հատկապես ներքին կիրառման մակարդակում է, որը կողմնորոշված է իրավաբանական պրակտիկայի մասին պարզեցված պատկերացումների վրա, հիմնվում է էտաթիստական իրավահասկացության դասական պարադիգմի վրա, որի հետ որպես նրա ժխտիչի հետ պայքարում է բնական-իրավական մոտեցումը: Այս երկու ուղղությունները առկա են տարբեր տեսական-իրավական հարթություններում, որոնք ռացիոնալության դասական պարադիգմայի հիման վրա, երբեք չեն հատվում, ինչպես չեն հատվում երկու զուգահեռ ուղիղները: Ցավը նրանում է, որ երկու տարբերակներն էլ իրենցից ներկայացնում են իրավական իրականության պարզեցում: Դրա համար էլ, պատասխանելով որոշակի պրակտիկ պահանջմունքների, նրանք անկարող են բավարարել տեսական պահանջմունքները, ծառայել որպես հիմք ժամանակակից գիտական գիտելիքի համար: Անհրաժեշտ է որոնել իրավունքի դասական տեսության առկա տեսական ընդդիմությունների համաձայնեցման ուղիներ, որոնել նրանց վերացման ուղիներ տեսության ավելի բարձր մակարդակում: Այսպիսի մակարդակ է հանդիսանում իրավունքի հանդեպ կոմունիկատիվ մոտեցումը»:¹²⁶ Անհրաժեշտ է նշել, որ չնայած գիտական դիսկուրսում հայտնիությանը, իրավական կոմունիկացիա կատեգորիան ու իրավունքի հանդեպ կոմունիկատիվ մոտեցումը չեն հետազոտվել խորհրդային շրջանում և քանի որ սոցիալական փիլիսոփայության մեջ առկա են այն բանի մասին տարբեր մեկնաբանություններ, թե ինչ է կոմունիկացիան իրավական հարաբերությունների հանդեպ, սույն աշխատանքի հեղինակը անհրաժեշտ է համարում դիտարկել այդ

¹²⁵ Տե՛ս **Поляков А.В.** Коммуникативная концепция права: вопросы теории. СПб., 2003, с. 12-13.

¹²⁶ Տե՛ս **Поляков А.В.** Постклассическое правоведение и идея коммуникации// Правоведение. 2006, №2, с. 30-34.

մոտեցումները: Պատճառը նրանում է, որ կոմունիկացիայի գաղափարի տարբեր մոտեցումները իրավունքի հանդեպ ենթադրում են լեգիտիմացիայի տարբեր մոտեցումներ:

Պետք է սկսել պրոֆեսոր Պոլյակովի մոտ կոմունիկացիայի կարճ էքսկուրսից, ով հանդիսանում է առավել հայտնի գիտնականը Ռուսաստանում, ով դիտարկում է իրավունքը կոմունիկատիվ ոլորտում՝ իրավունքի կոմունիկատիվ տեսություն, սա իրավահասկացության ոչ դասական մոդել է, իրավահասկացման դասական մոտեցումները գործ ունեն իրավունքի կարևոր, բայց միակողմանի մեկնաբանությունների հետ:¹²⁷ Դրանից և ոչ մեկը չի կարելի անտեսել, բայց չի կարելի նաև բացարձակացնել: Սակայն իրավունքի կողմերից մեկի բացարձակացումը ծառայում է որպես երեկվա փոխհասկացման այցեքարտ: Իրավունքի հանդեպ նոր հասկացումը, նշում է Պոլյակովը, հնարավոր դարձավ համակարգային մոտեցման շնորհիվ, որը միացվել է կոմունիկացիայի գաղափարի հետ: Այստեղ որոշիչ է ոչ թե արտաքին, օբյեկտիվիստական տեսանկյունը իրավունքի հանդեպ, այլ ներքին, ինտերսուբյեկտիվ տեսանկյունը: Ոչ մի օրենսդրական հրահանգ, որն առկա է նշանային ձևով, չի կարող ունենալ իրավական նշանակություն առանց տվյալ տեքստը ընկալող կամ մեկնաբանող սուբյեկտի: Մեկնաբանող սուբյեկտը իրականացնում է գալիք տեղեկատվության սելեկցիա՝ դրանով այս գործընթացում աշխատացնելով ոչ միայն իր բանականությունը, հույզերն կամ էլ վարքագծի ենթագիտակացական ստերեոտիպերը, այլև հոգևոր աշխարհը, որը թույլ է տալիս ունենալ վերաբերմունք վերլուծող տեղեկատվության հանդեպ, որը շտկվում է արտաքին սոցիալական շրջապատով: Դրա համար էլ նորմը չի սահմանվում նշանային համակարգով, սոցիալական մեկնաբանության միջոցով ու սուբյեկտների համապատասխան փոխազդեցության միջոցով, որոնք իրականացնում են իրենց իրավունքներն ու պարտականությունները մեկնաբանող տեքստերի հիման վրա:

Պոլյակովը մատնանշում է, որ գաղափարները իրավունքի կոմունիկատիվ հիմնադրույթում ինչպես ինտեգրալ իրավահասկացման ոլորտում, համահունչ են

¹²⁷ Մանրամասն տե՛ս Коммуникативная теория права и современные проблемы юриспруденции. К 60-летию **Андрея Васильевича Полякова**. Коллективная монография. Том 1. Коммуникативная теория права в исследованиях отечественных и зарубежных ученых. СПб., 2014; Коммуникативная теория права и современные проблемы юриспруденции. К 60-летию **Андрея Васильевича Полякова**. Коллективная монография. Том 2. Актуальные проблемы философии права и юридической науки в связи с коммуникативной теорией права. СПб., 2014:

հետդասական իրավական մտքի հիմնական մտադրություններին ու հղում է կատարում Նիկլաս Լումանի հետևորդներին: Կոմունիկացիայի գաղափարը, որն ունի ֆենոմենոլոգիական արմատներ, կապում է իրավական հերմենեվտիկան ու էքզսիտենցիալիստական մոտեցումը իրավունքին, որն տվյալ մոտեցման կողմնակիցների կարծիքով թույլ է տալիս այստեղ դուրս գալ միակողմանի բնական-իրավական սխեմայից ու մեկնաբանել այն ինտեգրալ իրավահասկացման շրջանակներում: Օրինակ իրավունքի էքզիստենցիալիստական փիլիսոփայության հայտնի ներկայացուցիչ Մյուլերը, ելնելով նրանից, որ կեցությունը իրավունքում պատկանում է այլոց հետ մարդկային կեցության միջոցներին, համարում է, որ մարդը իրավական հարաբերությունների մեջ է մտնում ոչ ի շնորհիվ օրենքների: Նա միշտ իրավունքի բնականությունը կայանում է նրանում, որ մարդը չի սահմանում այն այլ մնում է իրավունքում, քանի որ միայն այլոց հետ կոմունիկացիայում կարող է ունենալ իր ինքնությունը ու իրականացնել ինքն իրեն: Դրա համար էլ իրավունքներն ու պարտականությունները ի սկզբանե առկա են էքզիստենցիայում, այլ ոչ թե բերվում են դեպի իրականացված իրականություն: Համագործակիցների յուրաքանչյուր ընդհանրությունում նրա անդամների մոտ արդեն առկա են պարտականություններ ու իրավունքներ: Անհատի հիմնական իրավունքը որպես անձ դիտարկվելու հնարավորությունն է, այսինքն սեփական ինքնությունը զգալն է:

Պոլյակովը նաև հիմնվում է Կրավտիցի աշխատանքների վրա, ով ենթադրում է, որ կոմունիկատիվ հայացքը իրավունքի հանդեպ հանդիսանում է այն համաշխարհային իրադարձությունների բնական հետևանք, որոնք պատրաստվում են 20-րդ դարի ամբողջ ընթացքում: «Մենք ապրում ենք այսօր,- շեշտադրում է գիտնականը,- միասնական աշխարհում, որի քաղաքական, սոցիալական, մշակութային սահմանները ավելի ու ավելի քիչ են կողմնորշվում դեպի ազգային տարածության պետություններ: Նոր հայտնագործությունների, տեխնիկական սարքերի, արբանյակային ու համացանցային հեռահաղորդակցությունների, նախկինում դժվար պատկերացվող չափերով հաղորդագրությունների ժամանակակից միջոցների կիրառման միջոցով մենք այսօր հաղորդակցվում ենք իրար հետ արագորեն ու չդիտարկելով հեռավորությունը ու

սահմանները: Այն նաև ունի գլոբալ նշանակություն իրավունքի ոլորտում»:¹²⁸ Կրավիացը հիմնավորում է իրավունքի նորմատիվ կոմունիկացիայի սեփական հիմնադրույթը, որը հիմնվում է ժամանակակից ինտեգրալ տեսության տարբերակ: Այսպիսի ինտեգրալ տեսությունը, ըստ Կրավիտցի, հնարավոր է միայն համակարգային մոտեցման շրջանակներում, որը միավորում է փիլիսոփայական, իրավաբանական-սոցիոլոգիական ու տեսական- դոգմատիկ գիտելիքները իրավունքի մասին:

Կրավիցի համար կոմունիկացիայի հասկացությունը նշանակում է. տեղեկատվության փոխանցում կատարված հաղորդագրության միջոցով, որն իրականացվում է սոցիալական համաձայնության, փոխգործակցության միջոցով... իրավական կոմունիկացիան տարածվում է բոլոր դիրեկտիվների ու նորմերի վրա, որոնք իրավական համակարգում առկա են ինքնառեֆերացիայի ռեժիմում, այսինքն հայտնվում են համապատասխան իրավական համակարգերի ընթացիկ հղումների շրջանակներում իրենք իրենց վրա, իրենց սահմանադրության, նախորդող օրենքների ու այլնի վրա... իրավական կոմունիկացիայի հասկացությունը ներգրավում է իրավական գործողությունների բոլոր ոլորտները ու իրավական պատասխանատվության բոլոր տեսակները: Ա.Վ. Պոլյակովը որպես կոմունիկատիվ ուղղության ներկայացուցչի օրինակ է համարում բելգիական գիտնական Մարկ Վան Հուկին: Գրքի հիմնական գաղափարը կայանում է նրանում, որ իրավունքը ստեղծում է շրջանակներ մարդկային գործունեության համար հաղորդակցման շրջանակներ: Դրա համաձայն իրավական հարաբերությունները, ըստ հեղինակի, ներառում են օրենսդրական ու իրավակիրառիչ գործունեություն, որոնք հասկացվում են որպես երկխոսություն ու կոմունիկատիվ գործընթաց ի տարբերություն իրավակիրառության ավանդական մոտեցումների, որոնք ֆոկուսավորվում են իշխանական հարաբերությունների վրա, որոնք կառուցվում են «իրաման-կատարում տիպի վրա»:¹²⁹

Վան Հուկը ու բոլոր հեղինակները կապում են իրավունքը մարդկային գործողությունների հետ կոմունիկատիվ գործողությունների միջոցով: Իրավունքը, համարում է Վան Հուկը, հիմնվում է կոմունիկացիայի վրա, օրինակ քաղաքացիների ու

¹²⁸ Ст'ю Поляков А.В. Теория права в глобализирующемся обществе: постмодернистская интерпретация// Правоведение. 2007, №4, с. 3-10:

¹²⁹ Ст'ю Ван Хук М. Право как коммуникация// Правоведение. 2006, №2, с. 36.

օրենսդրի միջև, դատարանի ու դատավարության կողմերի միջև, կուսակցությունների ու քաղաքական կյանքի այլ մասնակիցների միջև:¹³⁰ Բելգիացի գիտնականի կարծիքով իրավունքի այսպիսի հասկացումը բխում է արդեն շրջանառության մեջ գտնվող տեսությունների սինթեզից ու հանդիսանում է իրավունքի հանդեպ իրավական-պատմական մոտեցման տարատեսակ: Կոմունիկատիվ հասկացման շրջանակներում Վան Հուկի կողմից իրավունքը հասկացվում է որպես մարդկային ինտերակցիաների միջոց, այլ ոչ թե որպես ավտոնոմ երևույթ: Իրավունքը փակ համակարգ չէ, այլ իրենից ներկայացնում է բաց-փակ համակարգ, որը թույլ է տալիս տրաբեր մեկնաբանություններ ու տեսանկյունների փոխադարձ փոխանակություն: Իրավունքը գործարկվում է հասարակության կարգավորման ու մարդկային փոխազդեցության իրականացման համար: Վան Հուկի կարծիքով այս գաղափարը նման է Լեոն Ֆուլերի իրավունքի ընթացակարգային գործառույթների բանաձևի, որի համաձայն իրավունքը հասկացվում է որպես սոցիալական վերահսկողության ու մարդկային ինտերակցիաներին օգնության գործիք: Զարգացնելով իրավունքի կոմունիկատիվ ոլորտը՝ Վան Հուկը գրավում է այլ գիտնականների իրավական գաղափարները, այդ թվում իրավաբանական պոզիտիվիզմի հայտնի ներկայացուցիչներ Կելզենի ու Խարտի գաղափարները: Ըստ Վան Հուկի՝ իրավական համակարգը և իրավունքը ոչ թե կանոններ ու նորմեր են, այլ սոցիալական փաստեր:¹³¹ Վան Հուկը նշանակություն է տալիս հասցեագրողի ու հասցեագրվողի հարաբերություններին ոչ միայն նրա համար, որպեսզի ստեղծի հիմք կոմունիկատիվ գործողության հիմնավորման գաղափարի համար օրենսդրական գործընթացի ու իրավակիրառության ենթատեքստում: Նա քննադատում է շրջանառության մեջ գտնվող իրավական տեսությունները, որոնք չափազանցում են կամ օրենսդրի դերը, կամ նորմի հասցեագրողի դերը՝ ստեղծելով իրավունքի մասին աղճատված պատկերացումներ: Վան Հուկի դիրքորոշումը կայանում է իրավունքի որպես կոմունիկատիվ հարաբերության հասկացման մեջ:

Վան Հուկը դիտարկում է կոմունիկացիայի տարբեր տեսակներ, որոնք հայտնի են լեզվաբաններին, բայց ոչ իրավագետներին, չնայած իրավագետների համար նրանք ունեն մեծ նշանակություն: Իրավունքում միշտ հնարավոր է օրենսդրի հասկացման ու

¹³⁰ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 37-40:

¹³¹ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 41:

հասցեագրվողի հասկացման միջև տարանջատում: Ընդհանուր հասկացման որոնումը անհրաժեշտ է այս խնդրի լուծման համար: Ըստ հեղինակի՝ այսօրվա դատավորները դառնում են սուբյեկտներ, որոնք ներգրավված են իրավունքի ստեղծման, հարմարման ու զարգացման մշտական գործընթացի մեջ: Վերջնարդյունքում սա առաջացնում է իրավաբանական որոշումների լեգիտիմացիայի մասին հարց: Կողմերի ու դատավորների միջև կոմունիկատիվ գործընթացում, որի ընթացքում նրանք փոխանակվում են ապացույցներով, փաստարկներով, որոնք հաստատում են այս կամ այն կողմից ճշմարտացիությունը, տեղի ունի ճշմարտության որոնումը:

Պոլյակովը կիրառում է վերոնշյալ հեղինակների աշխատանքները իրավունքի կոմունիկատիվ տեսության իրենց տարբերակի հիմնավորման համար: Նա առանձնացնում է իրավական իրականության երեք պլաններ՝ հոգեկան կամ մենտալ, տեկստուալ կամ մշակութաբանական, գործունեության կամ պրակտիկական: Նրա կարծիքով. «Դրանց փոխկապակցվածությունը թույլ է տալիս բնութագրել իրավունքը որպես հոգեսոցիոմշակութային ամբողջություն, որը ստեղծվում է իրավական կոմունիկացիայի անընդհատություն: Իրավական կառուցվածքի ենթատեքստում իրավունքը առաջանում է որպես նորմատիվ իրավահարաբերությունների գործարկվող համալիր: Այլ մոտեցում անտեսում է իրավունքի կոմունիկատիվ էությունը: Իրավական էտատիզմում իրավունք ասելով հասկանում ենք օրենք, տեքստ, որոշը նշանակում է իրավունքի օֆերտա, կոմունիկացիայի առաջարկ, հրամանի տեսքով: Իրավունքը ծնվում է նշանակալից սուբյեկտի հետ հանդիպման ու նշանակալից սոցիալական գործողության մեջ փոխանցման միջոցով, որը արդարացված է ու սպասելի սոցիալական սուբյեկտների համար: Իրավունքի այսպիսի մեկնաբանությունը մի կողմից տարբերվում է պրագմատիզմով ու ռեալիզմով, իսկ մյուս կողմից սուբյեկտին ուղղորդում է դեպի ինքնուրույն գործողություններ սեփական կոմունիկատիվ իդեալների մարմնավորման համար, այդ թվում իրավական, հանդիսանալով որպես իդեալիստական հիմնադրույթ: Այսպիսի տարբերակը կարելի է որ բնութագրել որպես իդեալ-ռեալիզմի հայտնի փիլիսոփայական գաղափարի իրավական մեկնաբանություն»:¹³² Այս ամենը հիմք է տալիս Պոլյակովին հաստատել, որ կոմունիկատիվ ռազմավարությունները

¹³² Ст'я Поляков А.В. Теория права в глобализирующемся обществе: постмодернистская интерпретация// Правоведение. 2007, №4, с. 12-13.

(ժամանակակից իրավագիտության մեջ հանդես են գալիս որպես իրավական զարգացման հիմնական տենդենցներից մեկը, որը բնորոշ է հետդասական ռացիոնալության ու հետդասական իրավահասկացության համար:

Իրավունքի կոմունիկատիվ տեսությունը հանդիսանում է հեռանկարային ուղղություններից մեկը իրավահասկացման ոչ դասական տիպերում: Իրավունքի կոմունիկատիվ հասկացումը համարվում է ժամանակակից ինտեգրալ իրավահասկացում, որը կապված է ռացիոնալության ժամանակակից հասկացման հետ ու դրա համար էլ տարբերվում է իրավունքի հանդեպ ինտեգրատիվ մոտեցումներից, որոնք իրենցից ներկայացնում են իրավունքի հանդեպ դասական մոտեցումների մեխանիստական միավորում: Պետք է կատարել կարևոր ճշգրտում, լեգիտիմության հարցի հանդեպ առկա են երկու մեթոդոլոգիական մոտեցումներ իրավունքի կոմունիկատիվ հասկացման շրջանակներում ու լեգիտիմությունը այս մոտեցումներում ռադիկալ կերպով տարբերվում է: Առաջին մոտեցումը կապված է ժամանակակից գերմանացի սոցիոլոգ Նիկլաս Լումանի անվան հիտ, երկրորդը կապված է նրա հայրենակից Յուրգեն Հաբերմասի հայեցակարգի հետ: Իրավունքի լեգիտիմության տեսությունը պետք է վերագրել իրավահասկացման պոզիտիվիստական տիպին, բայց դա պետք է պարզաբանել: Լումանը գրում էր ընթացակարգերի միջոցով լեգիտիմության մասին միանուն աշխատանքում. «որոշակի հասարակության իրավունքը պոզիտիվացվում է, երբ ճանաչում է ստանում մաքուր լեգալության լեգիտիմությունը, այսինքն այն ժամանակ, երբ իրավունքը հարգվում է, որովհետև այն սահմանվում է որոշումների ընդունման արդյունքում համաձայն որոշակի կանոնների: Մարդկային գոյության կենտրոնական հարցում կամայականությունը դառնում է՝ ինստիտուտ»:¹³³ Լումանը պատասխանում է. «Ֆորմալ ընթացակարգային կանոնները հանդիսանում են բավարար որպես որոշումների ընդունման լեգիտիմացնող նախադրյալներ, քանի որ անվտանգության աբսորբացման իրենց գործառույթը նրանք այդպես էլ կատարում են. Նրանք միացնում են անհայտությունը այն բանի հետ, թե ինչ որոշում կընդունվի համոզմամբ, որ համենայնդեպս կընդունվի որևէ որոշում: Կասկածի տակ պետք չի դնել լեգիտիմությունը ու նորմերի հավակնությունը՝ կապված նշանակության հետ, նրանց

¹³³ Տե՛ս **Luhmann N.** Legitimation durch Verfahren. Neuwid. 1969, էջ 31-32.

նշանակության քննադատվող հիմքերի պլանում, ֆիկցիան հանդիսանում է նորմատիվ կոնտրփաստային սպասումների բաղկացուցիչ մաս: Վերջինս իր հերթին կարելի է հասկանալ միայն ֆունկցիոնալիստական տեսակետի շրջանակներում, այսինքն դիտարկելով նշանակության հանդեպ հավակնությունները՝ որպես հիմնարար կերպով անհրաժեշտ իլյուզիա: իլյուզիան չպետք է բացահայտվի, որպեսզի չպայթի հավատը դեպի լեգալություն»:¹³⁴ Այսպիսի հայացքների տեսական հիմնավորումը ժամանակակից իրավունքի ու պետության հանդեպ կապված է Վեբերի աշխատանքների հետ, որոնցում նա գրում է ռացիոնալ գերակայության մասին, որը բնորոշ է ժամանակակից պետություններին, որոնք գործում են օրենքների հիման վրա: Այսպիսի պետությունների լեգիտիմության հանդեպ հավատը կապված է լեգալության հանդեպ հավատի հետ: Պետք է գործեն նաև երկու պայմաններ՝ 1. նորմատիվ կարգը պետք է լինի դրականորեն սահմանված, 2. իրավական հարաբերությունների մասնակիցները պետք է հավատան նրա լեգալությանը, այսինքն իրավագործարկման ու իրավակիրառության ֆորմալ առումով կոռեկտ ընթացակարգին: Լումանի տեսությունը դիտարկում է իրավունքը որպես կոմունիկացիա: Կարելի է արդյո՞ք եզրակացնել, որ իրավունքի կոմունիկատիվ հասկացման տարբերակը, որը մշակել է Ա.Վ. Պոլյակովը, հանդիսանում է պոզիտիվիստական բնույթի իրավունքի հասկացում: Ե.Վ. Տիմոշինան մատնանշում է Պոլյակովի դիրքորոշման հակասականությունը արժեքների հարցում, քանի որ վերջինս նշում է մարդկային չափումը, բայց միաժամանակ առանձնացնում է ազատությունը ու հավասարությունը որպես ռացիոնալ դիսկուրսի հիմքեր ու նախադրյալներ: Ըստ Վառլամովայի իրավունքի ոչ դասական փոխփայտությունը, որոնց ներկայացուցիչների դասին է նա դասում Ի.Լ. Չեստնովին ու Ա.Վ. Պոլյակովին, դուրս չի եկել պոզիտիվիզմից ու իրավահասկացման դասական տիպերից:¹³⁵ Պատճառը նրանում է, որ վերջնարդյունքում իրավունքի հասկացման մասին հարցը այն մասին խնդիր է, թե ինչպիսի վարքագծային կանոններ կարող են սահմանվել ու աջակցվել որպես համապարտադիր: Իրավունքի բոլոր ոչ դասական հիմնադրույթները ռեդուցիրավորվում են դեպի դասական պոզիտիվիստական պատասխան՝ բոլորը, որոնք անհրաժեշտ են

¹³⁴ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 34-35:

¹³⁵ Տե՛ս **Варламова Н.В.** Типология правопонимания и современные тенденции развития теории права. М., 2010, с. 100-101.

սոցիումի ամբողջականության պահպանման համար, որը կարող է բացահայտել միայն երկարատև պատմական հեռանկարը, որոնք իերնց հերթին աջակցություն են ստանում բնակչության կողմից, բայց ուժային ու ոչ հարկադրանքի ազդեցությամբ կարելի է ապահովել բոլոր կանոնների իրագործում: Այսպիսով, իրավունքի ոչ դասական փիլիսոփայությունը չի կարողացել դուրս գալ իրավահասկացման դասական տիպերի շրջանակներից: Իրավունքի ժամանակակից տեսաբանները, որոնք պատկանում են պոզիտիվիստական, բնական-իրավական կողմնորոշմանը, քննադատությունից պաշտպանվելու համար ձգտում են խուսափել իրենց մտքերի՝ իրավահասկացման տվյալ տիպերի հետ իդենտիֆիկացիայից: Արդյոք այս տեսությունները, որոնց ներկայացուցիչները համարում են իրենց հետդասական մոտեցման ներկայացուցիչներ, հանդիսանում են պոզիտիվիստական: Ըստ մեր կարծիքի այո, հանդիսանում են , բայց միայն այն դեպքում, եթե իրավունքի սահմանիչ չափանիշ է ճանաչվում հարկադրանքը և պոզիտիվ իրավունքի նորմերի բովանդակությունը սկզբունքային չէ:

Իրավունքի կոմունիկատիվ հասկացման երկրորդ ուղղությունը կոմունիկատիվ ռացիոնալության տեսությունն է, որը մշակվել է Ապելի ու Հաբերմասի կողմից: Այս մոտեցումը անկասկած կարելի է սահմանել որպես ոչ դասական, քանի որ այն հիմնվում է լուսավորության դարաշրջանի դասական ռացիոնալության գաղափարի վրա, այլ ոչ թե կոմունիկատիվ ազդեցության ժամանակակից տեսության վրա: Սա նաև պոզիտիվիստական ու ինտեգրալ տեսություն չէ: Դրա համար էլ որպես տեսական հիմք իրավունքի լեգիտիմության խնդիրների հիմնադրույթի մշակման համար կարող է դիտարկվել լիբերատիվ դեմոկրատիայի հիմնադրույթը, որը մշակվել է իրավունքի կոմունիկատիվ հասկացման վրա: Ինչպես գրում է Հաբերմասը. «նշանակալից են նրանք և գործողության միայն այն նորմերը, որոնց հետ ռացիոնալ դիսկուրսում կարող են համաձայնվել բոլորը, որի վրա կարող են արտացոլվել այս նորմերի ընդունման հետևանքները»:¹³⁶ Այս տեսության համաձայն բարոյական սկզբունքները սահմանվում են բազմակողմանի դիսկուրսների կոնսենսուսի աստիճանական ձեռքբերման ուղիով: Դիսկուրսի հանդեպ հիմնական պահանջը հանդիսանում է ինքնարտահայտման ազատության ապահովումը, որը կոչվում է իդեալական խոսքային իրավիճակ:

¹³⁶ См. у Хабермас Ю. Проблема легитимации позднего капитализма. М., 2010, с. 161-163.

Իդեալական խոսքային իրավիճակի գաղափարը իրենից ներկայացնում է դեմոկրատական ընթացակարգ, որն օգնում է ոչ լեգիտիմ իշխանությունից ազատմանը: Պոզիտիվ իրավունքը հանդիսանում է սոցիալական ինտեգրացիայի միջոց կոմունիկատիվ ընթացակարգերի միջոցով: Ժամանակակից իրավունքը ռացիոնալ է, Հաբերմասը համաձայն է Լումանի հետ, որ եվրոպական հասարակության ու իրավունքի զարգացումը ընթանում է նրա իռացիոնալ տարրերի կրճատման ուղիով: Բայց ժամանակակից իրավունքի ֆորմալիզմը հաղթահարվում է լեգիտիմության միջոցով:

Իրավունքի տեսության մեջ երկար ժամանակ գերիշխում էր նեղ նորմատիվ մոտեցումը, որը հասկանում էր իրավունքը որպես որոշակի գործիք, մեխանիզմ, որը գալիս էր պետություններից: Իրավունքի հասկացման հիմնական խնդիրը խորհրդային լեգիզմի ավանդույթում հանդիսանում է այն, ինչն այստեղ նույնականացվում էր որպես օրենք ու իրավունք: Դրա համար էլ իրավունքի սուբյեկտը իր իրավունքներով չի ներառվում իրավաբանական գիտության ոլորտ, բաց է թողնվում հասարակությունում սուբյեկտների միջև համագործակցությունը և օրենքների լեգիտիմացիայի գործընթացը: Առանց իրավունքի ու կոմունիկացիայի գործընթացների վերլուծության հասարակությունում անհնար է հասկանալ այնպիսի խնդիրներ, ինչպես օրինակ լեգիտիմության ճգնաժամերը, քաղաքացիների օտարացումը քաղաքական-իրավական ինստիտուտներից, իրավական ակտերի քանակի մեծացման գործընթացը: Հասարակությունը կազմված է բազմաթիվ բաց համակարգերից, որոնց միջև տեղի է ունենում համագործակցություն: Այս փոխգործողությունների արդյունքը նաև իրավական ոլորտում չի կարելի օրինաչափ կերպով կանխատեսել, ժամանակակից գիտական մտքի ոլորտներից մեկը կայանում է նրանում, որ արդեն չեն ճանաչում եզակին ու ամբողջը ներգրավված աշխարհի պատկերը: Բոլոր գիտական կառույցները հանդիսանում են մոդելներ, որոնք ներկայացնում են իրականության որոշակի ոլորտներ ու կողմեր: Դրա համար էլ գիտատեխնիկական հարաբերությունները միշտ հեռու են իրականությունից: Պոզիտիվ իրավունքի իրականացման վրա ազդում են տարբեր կարգավորիչ, արժեքային համակարգերի միջև հաղորդակցման գործընթացները: Դրա համար էլ իրավաբանական գրականությունում շատ տարածված է իրավունքի հասկացումը որպես կոմունիկատիվ համակարգ:

իրավական նորմերի արժեքային գնահատման հնարավորության բացակայությունը թերություն է ժամանակակից պոզիտիվիստական հիմնադրույթներում: Նախ և առաջ սա կապված է Նիկլաս Լումանի իրավունքի հայեցակարգային հիմնադրույթին: Հետազոտելով ժամանակակից հասարակության մոդեռնիզացիայի գործընթացները՝ Լումանը մատնանշում է սոցիալական համակարգերի ու կարգավորիչների փակ բնույթը: Ըստ նրա իրավունքի լեգիտիմացիայի համար անհրաժեշտ է միայն օրենքի ընդունման ֆորմալ ընթացակարգերին հետևում: Պոզիտիվ իրավունքի հիմնավորումը անհրաժեշտ է, հակառակ դեպքում առաջանում է անձի իրավունքների խախտման վտանգ պետության կողմից: Բավական է հիշել Վիշինսկու էտատիկ հայացքները իրավունքի վերաբերյալ կամ էլ իրավահասկացումը ազգային-սոցիալիստական Գերմանիայում, պարզ են դառնում պոզիտիվիզմի բացասական հետևանքները: Դրա համար էլ որպես տեսական հիմք իրավունքի լեգիտիմության խնդիրների հիմնադրույթի մշակման համար պետք է դրվի իրավահասկացման ինտեգրատիվ մոդելը:

Վերոնշյալի հետ կապված անհրաժեշտ է մատնանշել իրավահասկացման մեջ երկու ժամանակակից ինտեգրատիվ ուղղությունների շատ դրույթների նմանությունը՝ լիբերտար՝ Ներսեսյանց, կոմունիկատիվ Հաբերմաս: Արդարացի է պրոֆ. Լապաեվայի կարծիքը, ով մատնանշում է իրավահասկացման լիբերտար մոդելի ինտեգրատիվ բնույթը ու անցկացնում է Ներսեսյանցի ու Հաբերմասի հայացքների համեմատական վերլուծություն: Ինչպես գրում է Լապաեվան իր հիմնարար աշխատանքում, որը նվիրված է իրավահասկացման տիպերին. «Իր կրճատ հանրագումարը կապված ներկայումս առավել քննարկվող ու վառ իրավունքի հիմնադրույթների լիբերտար իրավահասկացման դիրքորոշման հետ՝ ես ցանկանում եմ ավարտել Հաբերմասի հայացքների վերլուծությամբ, հետազոտող, ով իր քաղաքական - իրավական դիրքորոշումներով ավելի մոտ է Ներսիսյանցին»:¹³⁷ Լապաեվային է պատկանում Հաբերմասի փիլիսոփայաիրավական աշխատանքների առավել խորը վերլուծությունը հայրենական իրավագիտության մեջ: Տվյալ աշխատանքի հեղինակը հարկադրված է արձանագրել, որ եթե փիլիսոփայության մեջ ներառվել են բազմաթիվ հետազոտություններ, որոնք վերաբերում են Հաբերմասի ու նրա աշակերտների իրավահասկացմանը, ապա

¹³⁷ Ст'я Лапеева В.В. Типы правопонимания: правовая теория и практика. М., 2012, с. 160-161.

իրավագետները ուշադրություն չեն դարձնում այս կարևորագույն տեսությանը կամ էլ մակերեսորեն են անդրադառնում նրան, որը չի կարելի ասել Լապալայի ու Չեստնովայի մասին: Առաջին հայացքից կարող է տպավորություն լինել, որ Հաբերմասի իրավական տեսությունը ձգտում է դեպի իրավահասկացման սոցիոլոգիական տիպ: Բայց հեղինակը հեռու է սոցիալական իրականության իմաստավորման պարզեցված պոզիտիվիստական մոտեցումից: Գլխավոր տարբերությունը Ներսեսյանցի ու Հաբերմասի տեսությունների միջև ռացիոնալության տիպերի հանդեպ մոտեցումն է Հաբերմասի սոցիալական փիլիսոփայությունը զարգանում է հետդասական ռացիոնալության հունում, իսկ Ներսեսյանցի իրավունքի փիլիսոփայությունը ունի հեշտ տարբերակվող հունահռոմեական ու կանտյան-հեգելյան աղբյուրներ ու պատկանում է դասական պարադիգմային:

Պետք է պարզաբանել, թե ինչու չնայած նրան, որ Հաբերմասը, ով որպես փիլիսոփա-գիտնական պատկանում է ֆրանկֆուրտյան դպրոցին, ուղղորդում է իր սկիզբը նաև Հեգելից, քննադատորեն է վերաբերվում ռացիոնալության դասական տիպին այն նշանակելով մետաֆիզիկական մտածողությամբ ու նրան հակադրելով հետմետաֆիզիկական մտածողությունը ու հետդասական ռացիոնալությունը: Հասարակության ռացիոնալ հասկացումը, որը ձևավորվել է Լուսավորության դարաշրջանում, ոչ մեկ անգամ նշվում է փիլիսոփաների ու սոցիոլոգների ժամանակակից աշխատանքներում, քանի որ կապված է իրական կյանքից բանականության անջատման հետ: Ռացիոնալիզմի տեսանկյունից պատմությունը իր բոլոր անվերջ չափումներով զրկված է իմաստից ու ներկայացնում է բանականության հանդեպ պատենշների պատմությունը նրա ինքնահայտնաբերման ճանապարհին: Սա չի նշանակում իրավունքի լեգիտիմության իռացիոնալ հիմքերին անցում, խոսքը գնում է միայն ռացիոնալության դասական տեսության վերանայման մասին, որը ծնվել է լուսավորության նախագծից: Դասական ռացիոնալության քննադատությունը սկսվում է դեռևս Հաբերմասի նախորդներից՝ ֆրանկֆուրտյան դպրոցի ներկայացուցիչներ Թեոդոր Ադորնոյից ու Մաքս Հորկխայմերից: Իրենց հայտնի աշխատանքներից մեկում, «Լուսավորության դիալեկտիկա» գրքում նրանք մատնանշել են ռացիոնալիզմի առանձնահատկությունները և հետևանքները, որը ձևավորվում է 18-րդ դարից, այսինքն

սկսվում է Լուսավորության դարաշրջանից:¹³⁸ Ռացիոնալիզմը Լուսավորության գաղափարների հիմքերից էր, քանի որ այս դարաշրանում առաջացել է պետության կառուցվածքի իռացիոնալ սկզբունքներից ազատումը, առաջին հերթին կրոնական, բանականության հիման վրա հասարակության ու պետության կառուցումը: Այսպես կոչված հասարակության կազմակերպման գաղափար է բանականության, հավատի ու առաջընթացի հիման վրա:

Ռացիոնալիզմի դասական տիպի թերությունների հաղթահարման համար Ապելը և Հաբերմասը առաջարկում են դուրս գալ մոնոլոգային մետաֆիզիկական մտածողությունից, այսպես կոչված պոստմետաֆիզիկական մտածողության հանդեպ սուբյեկտի պարադիգմայից ու ինտերսուբյեկտիվության գաղափարից: Ինտերսուբյեկտիվության գաղափարը առկա է նաև այլ մոտեցումների շրջանակներում, օրինակ էքզիստենցիալիզմը և կամ հերմենեվտիկան, բայց ի տարբերություն նրանց կոմունիկատիվ ռացիոնալության տեսությունը հանդիսանում է գործնական բանականության տեսություն, քանի որ, լինելով ռացիոնալիզմի տեսություն, այն նաև հիմնված է առօրյա կոմունիկացիայի պրակտիկայի վրա: Այսինքն այս տեսության մեջ նորմի լեգիտիմության չափանիշ է հանդիսանում նրա համապատասխանությունը կոմունիկատիվ ռացիոնալությանը, այսինքն երբ նրանք արժանի են ազատ ճանաչման իրավական հանրության յուրաքանչյուր անդամի կողմից:

Հաբերմասի կոմունիկատիվ ռացիոնալության գաղափարը չի ճանաչում ճշմարտության սուբստանցիալ-նորմատիվ բնույթը: Նրա հասկացման մեջ ճշմարտությունը «կոմունիկատիվ գործընթաց է, որն ընդունում է տեսական դիսկուրսի ձև, որը ներառում է փաստարկման տարբեր մակարդակներ, որոնք տարբերվում են ռեֆլեքսիայի խորությամբ»:¹³⁹ Նման մոտեցման տեսանկյունից բարոյական որոշումը հանդես է գալիս որպես սոցիալական դիսկուրսի սուբստանցիոն հիմքից զուրկ, անընդհատ փոփոխվող արդյունք, որի համաձայն նորմի նշանակությունը անփոփոխ, տրանսցենդենտալ չէ իր էությամբ էության նախանշանների հանդեպ, այլ ունի ընթացակարգային բնույթ: Այս պահին Լապատեվան նշում է, որ Հաբերմասի իրավական հիմնադրույթի գլխավոր տարբերությունը Վ.Ս. Ներսեսյանցի լիբերտար-

¹³⁸ Տե՛ս **Horkheimer M., Adorno Th.** Dialektik der Aufklärung. Leipzig. 1989, էջ 16-17.

¹³⁹ Տե՛ս **Habermas J.** The Theory of Communicative Action. Cambridge, 1994, p.259-260.

իրավաբանական տեսությունից, որի հիմքում ընկած է այսպիսի տրանսցենդենտալ, վերացական, էութենական նշանը՝ ֆորմալ հավասարությունը, պայմանավորված է մարդու բանական էությամբ:

Չնայած այս տարբերությանը կա նաև մեծ նմանություն, որը կայանում է ազատության ու հավասարության մեջ, որոնց հետ (կապված են իրավահասկացման հանդեպ երկու վերոնշյալ մոտեցումները: Հաբերմասը, ում տեսությունը կապված է Օստինի խոսքային հիմնադրույթի հետ, նշում է, որ դիսկուրսի էությունը հավասարությունն է, որը կայանում է հետևյալում՝

1. Դիսկուրսի մասնակիցների կողմից կոմունիկատիվ խոսքային ակտերի կիրառման հնարավորությունների հավասարությունը,

2. կարծիքների ու քննադատության տեսանկյուններով հնարավորությունների հավասարությունը,

3. ինքնարտահայտման ազատությունը, որը կանխարգելում է ճնշված համալիրների ձևավորումը,

4. ռեգուլյատիվ խոսքային ակտերի կիրառման հնարավորությունների հավասարությունը, որն ապահովում է դիսկուրսի մասնակիցների հարաբերությունների փոխկապակցվածությունը, առավելությունները բացառող հաղորդակցման միակողմանի պարտադրական նորմերը: Հաբերմասի դիսկուրսիվ էթիկայի ազատության ընթացակարգային սկզբունքը, որի համաձայն այս կամ այն նորմը միայն այն դեպքում կարող է հավակնել նշանակալիության, եթե բոլորը, ովքեր կապ ունեն նրա հետ, ինչպես պրակտիկ դիսկուրսի մասնակիցները, հասնում են համաձայնության այն հարցում, որ այդ նորմը ունի ուժ, նաև միավորում է այս տեսությունը Ներսեսյանցի լիբերտար տեսության հետ, քանի որ չնայած Հաբերմասը բացառում է ապրիոր գաղափարի կամ սկզբունքի առկայությունը, որին պետք է համապատասխանի որոշման էությունը, որը ստացվել է կոմունիկատիվ կոնսենսուսի ուղիով, ամեն դեպքում պարզորոշ է նրա՝ սոցիալական փոխազդեցության ընթացակարգի միջոցով ազատության գաղափարի իրականացման ձգտումը, որն իր ընթացակարգային ձևակերպման մեջ հանդես է գալիս որպես փոխազդեցության մասնակիցների ֆորմալ հավասարություն: Ֆորմալ հավասարության սուբստանցիոն սկզբունքը կանգնած է նրանց կողմից ձևակերպվող, դիսկուրսիվ էթիկայի

հիմնարար ընթացակարգային սկզբունքի ետևում: Իրավահասկացման սկզբունքը չի կարելի դիտարկել որպես պոզիտիվիստական կամ սոցիոլոգիական: Ճանաչումը որպես սուբյեկտների հավասարության կոմունիկացիոն հիմք, տարակերպորեն է մեկնաբանվում: Օրինակ Լապանվան կարծում է, որ այն կապված է տրանսցենդենտալության գաղափարի հետ. որպես իրավունքի էական գաղափար չճանաչելով ֆորմալ հավասարության տրանսցենդենտալ գաղափարը՝ Հաբերմասը այս գաղափարը ներմուծում է իրավական նորմի հյուսվածքի մեջ իրավագրյացման ընթացակարգի միջոցով, որն իրականանում է պառլամենտի ու հասարակության լայն երկխոսության շրջանակներում:¹⁴⁰ Սա լիովին այդպես չէ, քանի որ Հաբերմասի փիլիսոփայական-իրավական տեսությունը կառուցվում է մետաֆիզիկական մտածողության մենախոսության հաղթահարման վրա, որը կապված է սուբյեկտի փիլիսոփայության հետ: Հավասարության ու ազատության գաղափարը նա դուրս է բերում կոմունիկացիայի գաղափարից, որը կապված է խոսքային ակտերի տեսության հետ:

2.3. Իրավունքի լեգիտիմության հիմնախնդիրը ժամանակակից սոցիումում

Ժամանակակից սոցիումում իրավունքի լեգիտիմության հատկանիշը ստանում է հատուկ նշանակություն, որը կապված է իրավական իրականության անտրոպոլոգիական չափման հետ:¹⁴¹ Իրավունքը առկա է որպես մարդկանց պրակտիկաներ, որոնք սոցիալականացվել են համապատասխան իրավական մշակույթի մեջ: Լեգիտիմացիան իրավական իրականության վերարտադրության մեխանիզմ է:

Այսօր իրավունքի այս բնութագրիչը խնդրահարվում է կապված սոցիո-մշակութային գործընթացների հետ, որոնք բնորոշ են ժամանակակից հասարակությանը: Նրանց մեջ պետք է առանձնացնել արժեքային ռեյատիվիզմը սոցիումի ֆրագմենտարիզացիան, ռիսկը և անորոշությունը՝ որպես նրա կոնստիտուտիվ կողմեր: Հասարակություն հասկացությունը, որը երկար ժամանակ հանդես էր գալիս որպես հիմք բոլոր այլ սոցիալական երևույթների և գործընթացների բացատրության համար, դարձել է

¹⁴⁰ Տե՛ս **Лапаева В.В.**, Նշվ. աշխ., էջ 167-168:

¹⁴¹ Մանրամասն տե՛ս Социокультурная антропология права. Под ред. **Исаева Н.А., Честнова И.Л.** СПб., 2015.

ամենաքննարկելին: Օբյեկտիվությունը, արդյունավետությունը և օգտակարությունը համարվում են մոդեռնիզմի երեք նախանշանները, որոնց հանդեպ կար հավատ,- գրում է Ն. Լումանը:¹⁴²

Ն. Լումանը նշում է, որ արդի պայմանները մարդու՝ իր դրույթան մեջ, իրավունքներում, գոյության միջոցների հասանելիության մեջ, ժառանգականության և ապագա կայունության հանդեպ անորոշության, մարդու ֆիզիկական մարմնի համար անվտանգության բացակայության հանդեպ, իր անձի, սեփականության, սոցիալական շրջապատի, հասարակության , ապագայի հանդեպ անվստահության միասնական փորձ է: Բոլոր սոցիալական գործոնները, որոնք թույլ են տալիս երբեմն կայուն կերպով կողմնորոշվել, այժմ անկայուն են թվում: Մենք հարկադրված ենք խաղալ մի քանի խաղեր, նրանցում կանոնները փոխվում են ըստ գործի ընթացքի: Մեր դարաշրջանը կատարվում է շրջանակների քանդմամբ և օրինակների չեզոքացմամբ ու դա վերաբերում է բոլոր օրինակներին: Այստեղից անխուսափելի է վատատեսական եզրակացությունը, իրավունքը, իրավակարգը կամ իրավական իրականությունը վիճահարույց են, որոնց կապակցությամբ անհնար է կոնսենսուս պոստմոդեռն ֆրագմենտար մոլտիմշակությալին սոցիումում:

Ժամանակակից հետդասական մեթոդոլոգիայի դիրքերից իրավունքի լեգիտիմությունը ստատիկ տրվածություն չէ և ոչ թե վիճակ, այլ իրավունքի սուբյեկտների կողմից իրավունքի ընդունման մշտական հաստատման մեխանիզմ կամ գործընթաց: Մինչև հիմա չլուծված է մնում այն հարցը, թե ինչպես է գործարկվում իրավունքի լեգիտիմացիայի մեխանիզմը: Շատերի համար հեռանկարային է Հաբերմասի կոմունիկատիվ գործողության տեսությունը: Նրա մեթոդոլոգիական հիմքի վրա ձևակերպվում են դիսկուրսի հատուկ կանոններ, որոնք թույլ են տալիս իրավունքի նորմի զործընթացային դելիբերացիայի միջոցով ստանալ համանշանակալիության կարգավիճակ: Ռ. Ալենսին ձևակերպում է հետևյալ կանոնները. «1., յուրաքանչյուրը, ով կարող է խոսել, կարող է մասնակցել դիսկուրսին,

2ա. յուրաքանչյուրը կարող է կասկածի տակ դնել յուրաքանչյուր սահմանում,

2բ. յուրաքանչյուրը կարող է ներմուծել յուրաքանչյուր հաստատում դիսկուրսի մեջ,

¹⁴² Տե՛ս **Luhmann N.** Sociological Theory of Law. London, 1985, էջ 101-102.

2գ. յուրաքանչյուրը կարող է արտահայտել իր հայացքները, ցանկությունները և պահանջմունքները,

3. հռետորներից և ոչ մեկին պետք չէ խանգարել իրացնել իր իրավունքը, որը ամրագրված է 1 և 2 կետերում, ոչ մի ճնշումով, դիսկուրսից դուրս կամ նրա սահմաններում»:¹⁴³

Այս կանոնները երաշխավորում են յուրաքանչյուրի իրավունքը, ով մասնակցում է դիսկուրսին, ինչպես նաև ազատություն և հավասարություն դիսկուրսի շրջանակներում: Նրանք ծառայում են դիսկուրսի տեսության ունիվերսալ բնույթի արտահայտման համար:

Վերը նշված դրույթները հանդիսանում են որպես հավելված դիսկուրսիվ ռացիոնալության գաղափարների համար, որը հիմնվում է կատարյալ խոսքային իրավիճակի վրա: Տվյալ ծրագրի հեղինակության պայմաններում չի կարելի չնշել, որ նրանում ուշադրություն չի դարձվում կոմունիկատիվ ենթատեքստի իշխանության դերի, իրական կոմունիկատիվ հանրույթի մանիպուլյացիայում գաղափարաբանության ու իշխանության դերի վրա փաստարկների մշակման, բախման ու պայքարի պայմաններում: Ռ. Ալեքսին նշում է. «Դիսկուրսի տեսության կենտրոնական խնդիրը կայանում է նրանում, որ նրա կանոնների համակարգը ոչ մի մեթոդ չի ներկայացնում, որը թույլ կտար գործառնությունների վերջնական համակարգով հասնել մշտապես ճիշտ արդյունքին»:¹⁴⁴

Դիսկուրս-վերլուծությունը իր կրիտիկական դիսկուրս-վերլուծության հետդասական տարբերակի մեջ ուղղված է իշխանության մեխանիզմների ու սոցիալական պրակտիկայում բացահայտում է տեքստերի վերլուծության ու լեզվի կիրառության օգնությամբ: Կրիտիկական դիսկուրս-վերլուծությունը որպես մեթոդոլոգիական ծրագիր ենթադրում է դիսկուրսիվ պրակտիկայի վերլուծություն, ենթադրվում է այն բանի բացահայտում, թե ինչպես է սոցիալական պրակտիկան մեկնաբանում տեքստը:

Իրավունքի գոյությունը, նրա նորմատիվությունը, որը ներառում է լեգիտիմություն, մեր տեսանկյունից, սոցիալական խմբերի՝ իրավաբանական նոմինացիայի իրավունքն է: Իրավաբանական հեգեմոնիայի համար նման պայքարը ենթադրում է անձի առաջնային

¹⁴³ Տե՛ս **Алекси Роберт**, Понятие и действительность права (ответ юридическому позитивизму). М., 2011, с. 13-14.

¹⁴⁴ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 16-17:

կամայնություն, ով ունի սոցիալական կապիտալ, որը կառուցում է նոր իրավական ինստիտուտ: Միայն ի շնորհիվ որոշակի արդյունավետության՝ վարքագծի կանոնը կլեգիտիմացվի ու կսկսի վերարտադրվել լայն ժողովրդական զանգվածների միջոցով:

Իրավունքի լեգիտիմությունը դժվար է չափել: Լեգիտիմության սահմանները պայմանական են ու փոփոխական, նրանք ձգվում են լիակատար համապատասխան ինստիտուտի հանդեպ: Իրավունքի լեգիտիմության վերարտադրության մեխանիզմը ձևավորում է սոցիալական խմբերի դիսկուրսիվ պրակտիկաներ սոցիալական երևույթների, այդ թվում իրավաբանական որակավորման, պաշտոնական նոմինացիայի իրավունքի համար պայքարում: Հաղթանակողը նոմինացիայի խորհրդանշանական իշխանության միջոցով բնակչությանը համոզում է աշխարհի, իրավական իրականության համապատասխան պատկերի լեգիտիմության մեջ: Այնքան ժամանակ, մինչև բնակչության լայն զանգվածները բաց չեն հանդես գալիս աշխարհի այսպիսի պատկերի դեմ, տվյալ սոցիումում լեգիտիմությունը առկա է որպես երկխոսության բովանդակություն:

Չի կարելի նշել մեկ պատճառ կամ նրանց խումբ, որոնք ծնում են իրավունքի լեգիտիմություն: Լեգիտիմությունը առաջանում է իշխանության համար մրցակցային պայքարում, որն իրականացվում է չլուսավորվածների հանդեպ իրավունքի կամ էլ չլուսավորվածների որոշ մասի կամ նրանց ամբողջության ներկայացման հանդեպ մոնոպոլիայի համար մրցակցային միջոցով: Դրա համար էլ օրենսդրությամբ իրական օրենսդիրը ոչ թե օրենքի նախագծի հեղինակն է, այլ բոլոր այն գործակալները, որոնք արտահայտելով հատուկ շահեր ու պարտականություններ, որոնք ասոցացվում են տարբեր դաշտերում նրանց դրույթան հետ, սկզբում մշակում են մասնավոր ու ոչ պաշտոնական ձգտումներ ու պահանջներ, իսկ հետո նրանց տալիս են սոցիալական խնդիրների կարգավիճակ՝ կազմակերպելով հանրային կամարտահայտության և ճնշման ձևի տեղաշարժի նպատակով:

Այսպիսով անհնար է խոսել իրավակարգի լեգիտիմության մասին խոշոր սոցիումի մակարդակում: Սա կապված է արժեքային կոնսենսուսի բացակայության հետ մոլտիմշակույթի ու սոցիալական ֆրագմենտացիայի պայմաններում: Ամբողջ ժամանակակից քաղաքական խառնաշփոթը կարելի է նկարագրել որպես այսպիսի

համոզվածության ինստիտուցիոնալ հիմքեր դնելու անընդհատ փորձեր, վստահության առաջացման համար կայուն պայմանների սաեղծման փորձեր, ամրացնել այն բանի հանդեպ հավատը, որ այժմ մեզ համար ընդունելի արժեքները ընդունելի կլինեն նաև ապագայում, որ նրանց ձեռքբերման պայմանները ու միջոցները կլինեն նույնը:

Մարդիկ վիճահարույց իրավիճակներում բողոքարկում են դեպի մեծ սկզբունքներ՝ արդարության սկզբունքներ, որոնք ընկած են գնահատականների հիմքում, որոնք բնորոշ են տարբեր սոցիալական աշխարհների: Մարդիկ ապրում են հատվող աշխարհներում ու դրա համար էլ անխուսափելի է արժեքների պայքարը, արժեքները ժամանակակից աշխարհում կոնֆլիկտածին են տարբեր սոցիալական մշակութային տեսանկյունից, նրանք չեն կարող բովանդակային կերպով գիտականորեն հիմնավորվել: Արժեքները, իրավունքի, բարոյականության համընդհանուր որակներ են, նրանք մշակույթի տրվածություն են, որը չունի ռացիոնալ հիմնավորումներ:¹⁴⁵ Արժեքը նույնական է գոյության արդարացվածությանը: Արժեքները իրավաբանական տեսության առարկա չեն, քանի որ ռացիոնալ կերպով որպես ինչ-որ բանի հետևանք նրանց դուրս բերել հնարավոր չէ: Վերացական, մութ արժեքներից անհնար է դուրս բերել կոնկրետ որոշումը առանց հաշվառման: Ժամանակակից հասարակությանը՝ արժեքների: Ինչպես նշում է Հաբերմասը փիլիսոփայությունը չի կարող տալ վերջնական պատասխան այն հարցին, թե ինչու մենք պետք է հետևենք մեր բարոյական համոզմունքներին ու լինենք բարոյական:

Արժեքները պարտադիրի ու ցանկալիի մասին սոցիալական պատկերացումներ են, որոնք ձևավորվում են սոցիալիզացիայի ընթացքում ու դրա համար էլ հանդիսանում են սոցիալական խմբերի՝ իրենց դիրքի պաշտոնական նոմինացիայի ու ամրագրման իրավունքի արդյունք: Դրա համար էլ իրավունքի լեգիտիմացիայի գործընթացը սոցիալական խմբերի պայքար է, որը կիրառում է սոցիալական պատկերացումները արժեքների մասին որպես սոցիալական խնդիրների լեգիտիմացիոն տեսություն ու իր գերակա դիրքը կապված խմբային պատկերացումը ընդհանուր պատկերացում ներկայացնելու հետ:

Պոզիտիվ իրավունքի լեգիտիմությունը տարբերվում է կախված պատմական

¹⁴⁵ St'u Философия права: концептуальные основы преподавания в юридических вузах. М., 2017, էջ 23-24:

դարաշրջանից, քանի որ լեգիտիմացիայի գործընթացը փոփոխական է: Լեգիտիմությունը հանդիսանում է գլխավոր գիտական բանավեճային թեման՝ կապված ժամանակակից պետության ու իրավունքի հետ: Պրոֆեսոր Չեստնովը գրում է. «սոցիալական պետության պրոբլեմատիկան պոստմոդեռնի նոր ենթատեքստում տեղակայվում է լեգիտիմության հարթության մեջ»:¹⁴⁶ Բայց եթե ավանդական հասարակության իրավունքին, իրավունքի անտրոպոլոգիայի խնդիրներին կամ պոստմոդեռնի հանրույթի իրավական խնդիրներին նվիրվում են մեծաքանակ հրապարակումներ, ապա քիչ հետազոտված է մնում իրավունքի մոդեռնիզացիայի թեման, ավանդական իրավունքից դեպի ժամանակակից իրավունք անցման հարցը: Չնայած արտասահմանյան փիլիսոփայությունում ու սոցիոլոգիայում հիմնարար հետազոտությունների առկայությանը՝ հայրենական իրավագետները շրջանցում են այս թեման:

Գիտական գրականության մեջ՝ կապված ժամանակակից իրավունքի հետ, լեգիտիմության հարցերի բնութագրման ժամանակ լայնորեն կիրառվում է մոդեռնիզացիա տերմինը, քանի որ մոդեռն նշանակում է արդիականություն: Մոդեռնիզացիա տերմինը հասկացվում է մի քանի իմաստներով, առաջին հերթին որպես բոլոր սոցիալական փոփոխությունների հոմանիշ, երկրորդ որպես ավանդական հասարակությունից ժամանակակիցին անցում, որպես զարգացող պետություններում փոփոխություններ, որոնք ուղղված են նրան, որպեսզի անցնեն ավելի զարգացած երկրներին: Նշված եզրույթը հաճախ կիրառվում է նաև ժամանակակից իրավագետների աշխատանքներում, բայց հեղինակների մեծամասնության կողմից դիտարկվում է իրավական ու քաղաքական ռեֆորմի գործընթացների բնութագրության համար, քանի որ իրավունքի հանդեպ գիտական գրականության մեջ հաստատվել է մոդեռնիզացիայի որպես իրավունքի կատարելագործման գործընթացի, խնդիրների վերացման հասկացումը, որոնք կապված են պոզիտիվ իրավունքի անցումային շրջանում հետամնացության հետ: Երբ իրավագետները կիրառում են մոդեռնիզացիայի կատեգորիան, ապա դա հաճախ նշանակում է բարեփոխվող պետության ու իրավունքի փոփոխությունների վերլուծություն, գիտական գրականության մեջ այժմ հասնող

¹⁴⁶ Ст'ю Честнов И.Л. Легитимность как критерий социального государства в эпоху постмодерна// Социальное правовое государство: вопросы теории и практики. СПб., 2016, էջ 61-62:

զարգացման մոդեռնիզացիա տերմինը դիտարկվում է միայն որպես ածանցյալ կատեգորիա: Առանց լրացուցիչ ճշգրտումների մոդեռնիզացիան հասկացվում է ավելի լայն իմաստով որպես զարգացած երկրների էվոլյուցիայի բնութագրիչ ավանդական հանրույթներից ժամանակակից հանրույթներին անցման շրջանում ու որպես հետագա հասարակական զարգացում: Այսպիսի ավելի լայն ոլորտը անվանում են օրգանական մոդեռնիզացիա:

Իռացիոնալությունը, որը բնորոշ է իրավական համակարգին, ի տարբերություն ռացիոնալության, հասկացվում է որպես պոզիտիվ իրավունքի դիմում միջոցների, որոնք կապված չեն բանականության հետ: Նյութական իրավունքը կապված է բարոյական, քաղաքական և այլ ոչ իրավական արժեքների ու կարգավորիչների կիրառման հետ:¹⁴⁷ Եթե ավանդական հասարակություններին բնորոշ է իռացիոնալ իրավունքը, ապա արևմտյան հասարակությունում տեղի է ունենում իրավաբանական ռացիոնալիզացիա: Եթե դասական լիբերալիզմի համար բնորոշ էր ֆորմալ ռացիոնալ իրավունքը, ապա ժամանակակից սոցիալական պետության համար իրավունքը դառնում է նյութական-ռացիոնալ: Վերերը նյութական իրավունքի հակառակորդ էր, քանի որ համարվում էր լիբերալ զաղափարաբանության կողմնակից, ինդիվիդուալիզմի հետնորդ: Արևմտյան հասարակության զարգացումը, ըստ Վեբերի, առաջացնում է ռացիոնալության պարադոքս, պետության գործունեությունը էթիկական չափանիշների քանդամբ դառնում է մաքուր ուտիլիտարիզմ, որը անհատի տեսանկյունից զուրկ է իմաստից, իսկ սոցիալական պետության զարգացումը առաջացնում է բյուրոկրատիայով քաղաքացիների կարգավորում, ազատության կորուստ: Իրավունքի ռացիոնալիզացիայի մասին գաղափարները պետք չէ դիտարկել որպես անխուսափելի օրենք, որը բնորոշ է քաղաքակրթություններին:¹⁴⁸

Իրավունքի հանդեպ արդարացի է Վ.Գ. Գրաֆսկու կարծիքն այն մասին, որ ժամանակակից հասարակությունը չի կարող ներառվել առկա սոցիալ-պատմական պլանի ֆորմացիաներից որևէ մեկում՝ ավանդական, ինդուստրիալ, հետինդուստրիալ

¹⁴⁷ St'u Право и общество в эпоху перемен. Материалы философско-правовых чтений памяти акад. **В.С. Нерсисянца**. М., 2008, с. 9-10.

¹⁴⁸ St'u **Вебер М.** Протестантская этика и дух капитализма // **Вебер М.** Избранные произведения. М., 1990, с. 95-96.

հասարակություններ:¹⁴⁹ Անգամ Եվրոպայի հանդեպ Մ. Վեբերը չէր կարողանում լուծել Անգլիայի խնդիրը իր նախադեպային իրավունքի հարցով, որը հակասում էր իր ֆորմալ ռացիոնալ իրավունքի ու տնտեսական զարգացման կապի մասին հիմնադրույթին: Սոցիալական ավանդական կարգավորիչների թուլացումը բնորոշ է յուրաքանչյուր ժամանակակից հասարակության սոցիալական պետության պայմաններում, քանի որ տեղի է ունենում պոզիտիվ իրավունքի ներթափանցում նրա կողմից նախկինում չկարգավորվածի հանդեպ: Դրա համար էլ հասարակական մոդեռնիզացիայի խնդիրները, որոնք ձևակերպվել են Վեբերի կողմից, արդիական են բոլոր զարգացած հասարակությունների համար: Նախ և առաջ հետաքրքիր է իրավունքի լեգիտիմության փոփոխության մասին հարցը ժամանակակից հասարակության պայմաններում:

Հասարակական արժեքների համակարգերից հեռացման դեպքում իրավունքը դառնում է ուտիլիտար բնույթ:¹⁵⁰

Պոզիտիվ իրավունքի լեգիտիմության հետագա առանձնահատկությունը կապված է արդեն 20-րդ դարի վերջում հասարակությունում փոփոխությունների հետ, որոնք թույլ տվեցին անվանել ժամանակակից հասարակությունը ու պետությունը հետմոդեռնիստական:¹⁵¹ Չեստնովը մատնանշում է, որ պոստմոդեռնի իրավիճակը բնորոշվում է առաջին հերթին մշակութային բազմազանությամբ: Նախորդող դարաշրջանների սցիենտիստական կողմնորոշումը, որը հիմնվում է ամենահավատ քանականության հանդեպ հավատի վրա, փոխարինվեց ռադիկալ ռելիտիվիզմով:

Պոստմոդեռնի փիլիսոփայության հայացքների ու տեսությունների մասին հարցը արդեն արծարծվել էր ներկա աշխատանքում, բայց ժամանակակից հասարակության ու իրավունքի պատկերը լիարժեք չի լինի առանց տվյալ փիլիսոփայական-իրավական ուղղության բնութագրման, քանի որ իրավունքի լեգիտիմությունը պոստմոդեռնիզմի տեսաբանների աշխատանքներում դիտարկվում է այլ ոլորտում, քան այլ ուղղությունների աշխատանքներում: Պոստմոդեռնիզմը որպես շարժում բարդ է բնութագրել ըստ ամսաթվերի ու բնութագրերի, քանի որ ըստ Չեստնովի «պոստմոդեռնիզմը ամբողջական

¹⁴⁹ St'u **Графский В.Г.** Интегральная юриспруденция как ориентация на воплощение современного междисциплинарного синтеза// Современное правопонимание: курс лекций/ отв. ред. **М.Н. Марченко.** М., 2016, с. 47-48.

¹⁵⁰ St'u **Пржиленский В.И.** Философия юридической науки. М., 2016, с. 23-24.

¹⁵¹ St'u Социокультурная антропология права. Под ред. **Исаева Н.А., Честнова И.Л.,** СПб, 2015, с. 666-667.

տեսություն չէ, դպրոց կամ աշխարհայացք չէ, առավել ևս գաղափարաբանություն չէ, այլ տարբեր գաղափարներ են, ովքեր նշվում են տարբեր փիլիսոփայող իմաստասերների կողմից»:¹⁵² Պոստմոդեռն են անվանում տնտեսության մեջ, մշակույթում, զանգվածային արվեստում մի շարք առաձնահատկություններ, որոնք թույլ են տալիս պոստմոդեռնի գաղափարների ներկայացուցիչներին տարբերակել 20-րդ դարի վերջին քառորդը նախկին դարաշրջանից՝ մոդեռնից: Ինչպես նշում են ժամանակակից հասարակության հետազոտողները.«պոստմոդեռնը դարաշրջան է, որը բնութագրվում է մշակութային ու սոցիալական բազմազանության առաջացմամբ, նախկինում գործող ունիֆիկացիայից, մաքուր տնտեսական նպատակահարմարությունից հեռացմամբ, առաջընթացի բնատեսակության առաջացմամբ, նյութական կողմնորոշիչների մշակութայինների փոխարինմամբ և այլն»:¹⁵³ Այս դարաշրջանի տարբերակիչ առանձնահատկություններից են տենդենցները, որոնք դրսևորվում են արևմուտքի մշակութային պրակտիկայում ու ինքնագոյություն ունեցող մեջ վերջին երկու տասնամյակների ընթացքում, խոսքը գնում է եվրոպական մշակութային ավանդույթների կարդինալ նախադրյալների վերանայման մասին, որոնք կապված են առաջընթացի որպես պատմության իդեալի ու սխեմայի հետ, բանականության հետ, որն իր շուրջ կազմակերպում է ամբողջ ճանաչելի աշխարհը, լիբերալ արժեքների հետ որպես սոցիալ-մշակութային կառուցվածքի էտալոն, նյութական բարիքների աճի տնտեսական խնդրի հետ: Սովորական մոդեռնիստական պատկերացումների այսպիսի իրողությունը ներգրավում է մշակութային գործունեության տարբեր ոլորտներ:

Քննարկելով ժամանակակից հասարակությունում իրավունքի լեգիտիմության մասին՝ պետք է հիշատակել իրավունքի հասկացման մոլտիկուլտուրալ գաղափարների մասին, որոնք կապված են ժամանակակից սոցիալական ու փիլիսոփայական դիսկուրսներում անտրոպոլոգիական մոտեցման ու կոմունիտարիզմի հետ: ¹⁵⁴ 20-րդ դարի վերջին քառորդում եվրոպական քաղաքական ու փիլիսոփայական մտքում հայտնի է մոլտիկուլտուրալիզմի գաղափարաբանությունը, որը կասկածի տակ է դնում փիլիսոփայության համար սակրալային հասկացությունները, ինչպիսիք են

¹⁵² Տե՛ս **Честнов И.Л.** Постклассическая теория права. СПб., 2012, с. 515-516.

¹⁵³ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 29-30:

¹⁵⁴ Մանրամասն տե՛ս Социокультурная антропология права. Под ред. **Исаева Н.А., Честнова И.Л.**, СПб, 2015.

համընդհանրությունը և ունիվերսալությունը հաստատելով, որ մշակութային տարբերությունները չեն կարող հաղթահարվել առանց այս տարբերությունների կրողի վերացման: Հայրենական իրավագիտության մեջ նաև հայտնի են մոլտիկուլտուրության, անտրոպոլոգիական ու սոցիոմշակութային մոտեցումներն ու գաղափարները, Չեստնովը գրում.«բարոյապես գունավորված այնպիսի կատեգորիաների, ինչպիսիք են ֆորմալ հավասարությունը, ազատությունը, արդարությունը և այլն, ռացիոնալ լուսաբանումը իրավաբանորեն անհնար է: Այս կապակցությամբ արդարացի է Մակինթայերի հաստատումը, ում կարծիքով ռացիոնալ վեճի վերջնական լուծման համար կպահանջվեր այդպիսի նորմի կամ նորմերի միասնականությանը դիմելուն, որի հեղինակությունը ոչ մի մտածող անձ չի կարող ճանաչել»:¹⁵⁵ Իրավունքի անտրոպոլոգիական մոտեցման կողմնակիցների՝ Մակինթայերի հանդեպ հղումը պատահական չէ, քանի որ այս փիլիսոփա-կոմունիտարիստի հիմնական թեզիսը կայանում է հետեյալում.«անհնար է հիմնավորել բարոյականությունը պատմական ու մշակութային ենթատեքստից դուրս»:
Կոմունիտարիզմի փիլիսոփայությունը հիմնավորում է համընդհանուր արժեքների հանդեպ լոկալ արժեքների մեծ նշանակության ճանաչումը:

Կոմունիտարիստները լուսավորության գաղափարներին ու լիբերալիզմի ունիվերսալ էթիկային հակադրում են ուշադրությունը բարեգործների ավանդույթներին ու լոկալ սոցիալական խմբերի պարտիկուլյար էթիկային, անդեմ սկզբունքների փոխարեն նրանք առաջարկում են անձնական բարեգործություն, ազատության փոխարեն արդարության այս կամ այն կողմերը, մեծ հետերոգեն հասարակության փոխարեն առաջարկվում է հոմոգեն ու գերակայությունից ազատ հասարակություն: Իրենց հայացքների հիմքում կոմունիտարիստները կիրառում են Արիստոտելի սոլիդարության որպես այլոց մեջ ամենակարևոր բարիի մասին հայացքները: Բայց որքան է հեռանկարային այսպիսի փիլիսոփայամեթոդոլոգիական հիմքը իրավական քաղաքականության համար ներպետական ու միջազգային հարաբերություններում: Կարելի է առաջադրել մի շարք հարցեր, բայց առաջին հերթին պետք է հարցնել, թե արդյոք մենք ընդունում ենք Արիստոտելի հայացքները, թե այլ տեսակետի կողմնակից ենք: Արիստոտելը ստեղծել է

¹⁵⁵ См. И.Л. Честнов. Постклассическая теория права. СПб., 2012, с.561.

Ֆրոնեզիս հասկացությունը,¹⁵⁶ որը կայանում էր ճանաչման մեջ, որը հիմնվում է մարդկային փորձի, կոնկրետ իրավիճակի վրա: Ֆրոնեզիսը Արիստոտելը տարբերակում էր տեսական ճանաչողությունից: Այն զարգանում է անհատի մոտ հանրույթի կյանքի համատեղ ձևում: Կոմունիտարիստները, որոնք կիրառում էին Արիստոտելի դիրքերը, պետք է ընդունեն մեկ գերակա կենսաձև, ինչպես և հույները, որոնք հրաժարվում էին բարբարոսների համար բարիքի հասկացումից: Ժամանակակից հանդուրժող հասարակությունում, ուր կան բարիքների տարբեր հասկացումներ, Արիստոտելի ֆրոնեզիսի տեսությունը հեռանկարային չէ, քանի որ սոլիդարությունը կոմունիտարիստների մեկնաբանության մեջ ձեռք է բերվում միայն լոկալ մշակույթներում, որոնք հիմնվում են ընդհանուր պատմության, լեզվի, կենսական պրակտիկաների վրա, հարազատ ճահիճի հեռանկարների ապոլոգիան ըստ կոմունիտարիստների այն դարձնում է անօգտակար մեծ հասարակության էթիկայի հիմնավորման ժամանակ: Մակինթայերի, Սենդելի, Թեյլորի աշխատանքներից անխուսափելի եզրակացություն կարելի է կատարել համընդհանուր նորմերի ճգնաժամի մասին և կոչ դեպի ավանդույթներն ու սովորական իրավունքը:

Թե ինչի են բերում իրավական հարաբերությունները ավանդական նորմերի հիման վրա, գերազանց կերպով լուսաբանում են միջնադարը և ավելի վաղ ավանդական պետությունները, որոնք հիմնվում էին ավանդական նորմերի հիման վրա: Մարդկային հանրույթները հիմնվել են տարբեր սկզբունքների վրա, որոնց արդյունքը վստահության նեղ շրջանն է, որն իր մեջ ներառում է ընտանիքը, հարազատներին, դինաստիան, սեկտան, կրոնը, ռասան, ազգային նույնականությունը: Լուսավորությունը գիտակցում է, որ հասարակության բոլոր այս ավանդական աղբյուրները իռացիոնալ են: Ներքին քաղաքականության մեջ նրանք առաջացնում են սոցիալական կոնֆլիկտներ, քանի որ փաստացիորեն ոչ մի հասարակություն հոմոգեն չէր ըստ այս նախանշանների: Արտաքին քաղաքականության մեջ նրանք տանում են դեպի պատերազմ, որովհետև հասարակությունները, որոնք հիմնվում են տարբեր սկզբունքների վրա, մշտապես գտնվել են իրար կողքի համաշխարհային թատերաբեմում: Միայն իրավական քաղաքական կարգը, որը հիմնվում է մարդկային արժանապատվության՝ բոլոր

¹⁵⁶ Ст'у **Аристотель**. Никомахова этика// **Аристотель**. Сочинения. ВЧт. Т.4. М., 1983, с. 180.

մարդկանց հավասարության համընդհանուր ճանաչման վրա, որը բխում է բարոյական ընտրության կարողությունից, կարող է վերացնել այս իռացիոնալություններն ու առաջացնել խաղաղ ներքին ու միջազգային կարգ: Դրա համար էլ, վերլուծելով իրավունքի լեգիտիմության հարցերը ժամանակակից հասարակությունում, կարելի է ասել, որ տեղեկատվորեն գլոբալացվող հասարակության պայմաններում ընթանում է միասնական սոցիոնորմատիվ տարածության ձևավորման մշտական գործընթաց: Այս պայմաններում անընդհատ ձևավորվում են նոր հասարակական կապեր ու նորմեր՝ փոխարինելով հիներին: Այս գործընթացը կապված է իրավական նորմերի քանակի ու մասնագիտացման մեծացման հետ, որն առաջացնում է լեգիտիմության ճգնաժամեր, բայց դա չի նշանակում, որ ժամանակակից հասարակությունը իրենից ներկայացնում է կտրատված սոցիում, որում անհնար է կոնսենսուսը: Նաև անհնար է ուժեղացող հասարակական և իրավաբանական ճգնաժամի մասին հիփոթեզը, որի պայմաններում անհրաժեշտ է վերադառնալ ավանդական ինստիտուտներին: Իրավունքի մեծացումը և մասնագիտացումը, որոնք համարվում են հասարակական մոդեռնիզացիայի անխուսափելի ուղեկիցներ, պահանջում են լեգիտիմացիայի ընթացակարգի փոփոխություններ: Բայց այդ փոփոխությունները նշանակում են հասարակական պրակտիկայի և ժողովրդավարական ընթացակարգերի հաշվառման անհրաժեշտությունը, որպեսզի լուծեն օրենքի ճանաչման խնդիրը: Նրա համար, որպեսզի այս գաղափարը լինի ավելի փաստարկված, պետք է մանրամասն կերպով բացահայտել ճգնաժամի հարցը ժամանակակից հասարակության իրավունքի մեջ:

Գլուխ 3

Իրավունքի և իրավական նորմերի լեգիտիմության հիմնախնդիրը ժամանակակից հասարակությունում

3.1. Իրավունքի լեգիտիմության բնույթը

Իրավունքի լեգիտիմության բնույթը իր հասկացման մեջ, որը տարբերվում է լեգալությունից, որպես սուբյեկտների կողմից, ինչպես իր հրահանգների, իրավական նախատեսումների ճանաչում, պահանջում է մանրամասն գիտական վերլուծություն: Եթե քաղաքագիտության, իշխանության խնդիրների հանդեպ այս ոլորտը մանրամասն կերպով լուսաբանված է, ապա իրավունքի հանդեպ դա այդպես չէ: Արդյո՞ք լեգիտիմության իրավունքը համոզմունքի արդյունք է, թե ներշնչման արդյունք, արդյո՞ք նշանակություն ունի այս գործընթացի համար իրավունքի բովանդակությունը: Ձևավորում է արդյոք այս դեպքում հասարակությունն իր կարծիքները, թե դա լոկ հասարակական կարծիքի մանիպուլյացիա է: Ինչպիսի՞ն է իրավաբանական փաստաթղթերի կանոններ դառնալու դերը, որոնք կանոնակարգում են փաստաբանների պրոֆեսիոնալ խավի հանրույթի կյանքը, որքանո՞վ փակ պետք է լինի իրավական համակարգը, որպեսզի լինի լեգիտիմ և այլն: Բոլոր այս հարցերը անկասկած ենթակա են գիական լուսաբանման, քանի որ առանց դրա անպարզորոշ է մնում լեգիտիմության բնույթը նաև ժամանակակից հասարակության պայմաններում:

Նախ և առաջ պետք է սկսել լեգիտիմության որպես իշխանության կողմից սուբյեկտի վարքագիծը փոխելու նպատակով անձի ազդեցության արդյունքի մասին: Լեգիտիմացիայի տարբեր դարաշրջաններում գործընթացը տարակերպորեն էր ընթանում, բայց այստեղ առաջնայինը այն հարցն է, թե արդյոք օրենքների լեգիտիմությունը ռացիոնալ է, թե այն ներշնչման արդյունք է: Դրա համար էլ պետք է սահմանազատել համոզմունքը և ներշնչանքը, որոնք իրականանում են պետության կողմից իրավական կարգավորման գործընթացում:

«Համոզմունքը,- ինչպես նշում է Վետյուտենվը, - տեղի է ունենում, երբ սուբյեկտը, որի վրա ազդում են, փոխում է իր վարքագիծը գիտակցաբար ռացիոնալ փաստարկների

հիման վրա»:¹⁵⁷ Դրան ի հակառակ՝ ներշնչանքը կապված է ազդեցության ոչ կրիտիկական, հաճախ էմոցիոնալ ընկալման հետ: Ներշնչանքը մի անձից մյուսին այս կամ այն հոգեկան վիճակների անմիջական ներմուծումն է, որը կատարվում է առանց ընկալող անձի կամքի մասնակցության ու անգամ առանց նրա պարզորոշ գիտակցման: Այս սահմանման մեջ բովանդակվում է ներշնչանքի որպես մեկ անձի մյուսի վրա հոգեկան ազդեցության միջոցի էական տարբերությունը, որը ներմուծվում է տրամաբանական մտածողության ու անձնական գիտակցության միջնորդության պարտադրական ուժի երևույթն է: Բառերը, որոնք արտաբերվում են ճակատագրական ձևով, ենթադրում են մեկ ուրիշի վարքագիծ, եթե չեն հանդիպում բացասական ինդուկցիայի, կոնտրսուգեստիայի, որոնք հիմնականում ելնում են երրորդ անձանց խոսքերից կամ էլ ձևավորվում են նույն հենքով: Սուգեստիան իր մաքուր ձևում խուսքի և կոնտրսուգեստիայի տարբերությունն է: Վերջինս պրակտիկայում երբեմն արտահայտվում է ամբողջական ուժով, բայց սակավ աստիճանով ու հետադարձ կախվածության մեջ գտնվելով անձի հեղինակության աստիճանից, ով հանդիսանում է սուգեստիայի աղբյուր: Ներշնչանքը հանդիսանում է մանիպուլյացիայի հիմք, քաղաքագիտության մեջ մանիպուլյացիա ասելով հասկանում են ազդեցություն, երբ սուբյեկտը կատարում է արարքներ, որոնք հակասում են նրա շահերին:

Կան անձի վրա իշխանության կողմից նորմերի միջոցով հոգեկան ազդեցության բնույթի մասին տարբեր կարծիքներ, օրինակ ներշնչման որպես իրավական կարգավորման մասին տեսանկյունը «սուգեստիան ձևավորում է ոչ միայն նորմատիվ կարգավորման հիմնարար հիմք, այլև մարդկային հաղորդակցման համար հիմքեր,- գրում է Վետյոտնեվը,- ... իրավական ազդեցությունը ձգտում է դեպի ներշնչանք, դեպի համոզմունք, քանի որ նորմատիվ-իրավական տեքստերում չկա բավարար փաստարկում, որը կուղղորդի դեպի նրանց կողմի կատարում»:¹⁵⁸ Հիմնվելով հոգեբանների աշխատանքների վրա նա նշում է, որ ազդեցության գործընթացը իրենից ներկայացնում է շղթա, կայուն ալգորիթմ, որը կազմված է հաղորդագրություններից, նրա հանդեպ ուշադրությունից, նրա՝ որպես կարգավորում ընդունումից, հաղորդագրության էության հասկացումից:

¹⁵⁷ Տե՛ս **Ветютнев Ю.Ю.** Аксиология правовой формы. М., 2013, с. 161-162.

¹⁵⁸ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 162-163:

Վառլաոմվան, քննարկելով իրավունքի ու դասական տեսությունների մասին և այն մասին, թե ինչպիսի վարքաձային կանոններ այս տեսության տեսանկյունից կարող են սահմանվել որպես համապարտադիր, ենթարկում է քննադատության բնակչության կողմից աջակցության սկզբունքը, այսինքն լեգիտիմության չափանիշը, քանի որ ըստ նրա դրանք կարող են լինել տարբեր բովանդակության նորմեր. «ուժային և սուգեստիվ ազդեցությամբ կարելի է ապահովել բոլոր կանոնների աջակցությունը»:¹⁵⁹ Արտասահմանյան գաղափարաբանությունում նաև լայնորեն տարածված է իրավաբանական կանոնների սուգեստիվ բնույթի ու օրենքների ներշնչման միջոցով ազդեցության մասին կարծիք: Նախ և առաջ կարելի է հիշատակել փիլիսոփաներին ու իրավագետ-պոստմոդեռնիստներին: Ինչպես մատնանշում է հայրենական փիլիսոփա Մոիսեեվը. պոստմոդեռնիստները, ինչպես նաև նրանց մտերիմ կրիտիկական իրավական հետազոտությունների կողմնակիցները բացառում են ճշմարտության, օբյեկտիվության, արդարության հնարավորությունը իրավունքում, ազնվության, արդարության, հավասարության վրա հենված իրավունքի հիմնավորումը, որոնք մենք կիսում ենք ու որոնք ծառայում են ի շահ բոլորի... հենվելով փիլիսոփայական ավանդույթի վրա, որը դեռ գալիս է անտիկ ժամանակներից, ինչպես նաև Նիցշեից ու Ֆրեյդից, նրանք հաստատում են, որ բարոյական ու իրավական արժեքները քաղաքական հարաբերությունների ու գերակայությունների արտահայտում են: Բարոյականությունը և իրավունքը առկա են նրա համար, որպեսզի պաշտպանվեն նրանց շահերը, ովքեր գերակայում են հասարակության մեջ: Բարոյականությունը և իրավունքը իյուզիաներ են, որոնք ուղված են ստատուս քվոյի պաշտպանությանը ու ճնշվածների շահերում փոփոխությունների սահմանափակմանը:

Լեգիտիմության գաղափարի այս մոտեցմանը մոտիկ արտահայտություն է կատարել նաև ֆրանսիացի սոցիոլոգ Բուրդյեն: Ըստ նրա՝ հասարակությունը որպես համակարգ առկա է իշխանական ենթակայության հարաբերության միջոցով, նաև, այսպես կոչված իրավաբանական դաշտում, որի համար էլ անհավասարությունը պայամանավորված է նյութական, տեղեկատվական ռեսուրսների հանդեպ հասանելիության տարբեր հնարավորություններով: Ըստ ֆրանսիացի գիտնականի՝ փոխգործակցությունը կրում է

¹⁵⁹ См'у **Варламова Н.В.** Типология, правопонимание и современные тенденции развития теории права. М., 2010, с. 100-101.

ուղղահայաց բնույթ, քանի որ կոմունիկացիայի լեզուն ձևավորում են նրանք, ովքեր պատկանում են գերիշխող խմբին, նրանք, ովքեր գտնվում են ենթակա դիրքում, իմաստավորում են իրենց կարգավիճակը լեզվի միջոցով, որը նրանց պարտադրում են:

«Իրավաբանական դաշտն իրենից ներկայացնում է մենաշնորհի իրավունքի համար իրավունք սահմանելու մրցակցության վայր»:¹⁶⁰ Սեփական լեզու նրանք չեն կարող ձևավորել խորհրդանշանային կապիտալի բացակայության պայմաններում: «Իրավաբանական տեքստը ըստ Պ. Բուրդյեի, կրոնական փիլիսոփայական ու գրական լեզվի նման, հանդիսանում է որպես խաղադրույք պայքարում այն պատճառով, որ մեկնաբանությունը հանդիսանում է նրանում սիմվոլիկ իշխանության պոտենցիալ առումով բովանդակվող յուրացման սկզբունքներից մեկը»:¹⁶¹

Վերոնշյալ կարծիքների հետ կապված՝ կան մի շարք հերքումներ, բայց առաջին հերթին պետք է սկսել նրանից, որ իրավական նորմերի լեգիտիմացիայի գործընթացը արմատապես փոխվում է անտրոպոսոցիոգենեզի գործընթացում: Ավանդական հասարակություններում իրավաբանական կանոնները հիմնվում են ներշնչման վրա: Դա կապված է այն փաստի հետ, որ արխաիկ հանրույթներում ու ավանդական հասարակություններում առկա է փակ աշխարհայացք, որը չի ընդունում այլընտրանքներ: Երբ հասարակական մոդեռնիզացիայի գործընթացում, որը մանրամասն կերպով նկարագրվել է Մաքս Վեբերի կողմից, տեղի է ունենում «աշխարհի ապակախարդում», աստիճանաբար հասարակական կյանքի ավելի ու ավելի շատ ոլորտներ դուրս են գալիս սրբազանի դաշտից ու դրա համար էլ նորմերի ճանաչումը սկսում է կրել լեգիտիմության բնույթ: Եթե ավանդական հասարակությունում¹⁶² լեգիտիմությունը կրում է ներշնչանքի բնույթ, որը կապված է կրոնի և/կամ ավանդույթի հետ, ապա հասարակական մոդեռնիզացիայի գործընթացի հետ մեկտեղ լեգիտիմությունը արդեն հասարակական կոնսենսուսի արդյունք է: Սա արդեն լեգիտիմություն է ոչ միայն կրոնական կամ ավանդական ձևի ներշնչանք, ձևավորվում են ժողովրդական սովերենիտետի գաղափարներ: Առավել ընթանում է քաղաքական ու իրավական միտք Լոկի աշխատություններից, ով արդարացնում էր Անգլիայում փառահեղ հեղափոխությունը,

¹⁶⁰ Տե՛ս **Бурдые П.** Социальное пространство: поля и практики. СПб., 2007, с. 78-79.

¹⁶¹ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 80:

¹⁶² Տե՛ս **Разуваев.** Традиционное государство: правовая природа, сущность и типология. СПб., 2008.

նշելով, որ ժողովրդի համաձայնությունը օրինական կառավարման հիմք է: Առաջին անգամ Լոկը խոսում է այն մասին, որ ժողովրդի համաձայնությունը, այսինքն ժողովրդի կողմից իշխանության որպես օրինական ճանաչումը, հանդիսանում է հիմք այդ իշխանության կողմից օրենքների հրատարակման ու կառավարման համար:¹⁶³ Մի քանի դար անց Վեբերը հետազոտում էր համաձայնության կամ ժողովրդի կողմից իշխանության ճանաչման ֆենոմենը ու այն անվանեց լեգիտիմություն: Ժողովրդի ժամանակակից գաղափարը որպես իշխանության աղբյուր, որը գալիս է Ռուսոյից ու Կանտից, ոչ միայն բնակչության կողմից օրենքների ընդունումն է ներշնչանքի միջոցով, այլ նաև նրանց փոխելու ու ձևավորելու հնարավորությունն է: Լեգիտիմությունը մոդեռնի ժամանակաշրջանում կապված է ազատության ու հավասարության հետ, քանի որ քաղաքացիների որպես հավասար սուբյեկտների համար ճանաչվում են իրավունքներ, քանի որ լեգիտիմությունը այս շրջանում չի կարող հանրագումարվել սուգեստիվ ազդեցությանը կամ էլ հիմնվել նրա վրա, քանի որ բացի գաղափարաբանությունից լեգիտիմությունը հիմնվում է դեմոկրատական ընթացակարգերի վրա, որոնք կապված են ռացիոնալ ընտրության հետ: Սկսած մոդեռնի ժամանակաշրջանից ու մինչև այժմ՝ իրավունքը սկսվում է դիտարկվել ոչ թե որպես ոլորտ, որը ենթակա չէ քննադատության, որը կապված է սրբազանի հետ, այլ որպես կյանքի ոլորտ, որը կարող է փոխվել մարդկանց կամքով: Դրա համար էլ իրավունքի սուգեստիվ բնույթի մասին կարելի է խոսել միայն ավանդական հասարակության ու պետության հանդեպ, այն էլ ոչ միշտ:

Ժամանակակից հասարակության պայմաններում, երբ տեղի ունեցավ ըստ Վեբերի աշխարհի ապակախարդման պատմական գործընթացը, միաժամանակ տեղի ունեցավ ազատության մեծացման գործընթացը, ժամանակակից դարաշրջանը բնութագրվում է մարդու ավելի ու ավելի շատ իրավունքների ու ազատությունների ամրագրմամբ: Անկասկած է, որ «նորմատիվ - իրավական ակտերում չի բովանդակվում բավականաչափ փաստարկներ, որոնք կօգնեին նրանց կատարմանը, բայց դա չի նշանակում, որ իրավական ազդեցությունը ուղղորդվում է դեպի ներշնչանք, այն ավելի շատ ուղղորդվում է դեպի համոզմունք քանի որ ժամանակակից իրավական համակարգում, եթե խոսքը գնում է ոչ թե կրոնական իրավունքի երկրների մասին, օրենսդրությունը կառուցված է

¹⁶³ См. у Локк Дж. Два трактата о правлении// Локк Дж. Сочинения. В 3 томах, Том 3. 1998, с. 137.

լուսավորության ռացիոնալ գաղափարների վրա, այլ ոչ թե Սրբազանի հանդեպ վախի վրա, կամ իռացիոնալի հանդեպ հավատի վրա: Սա չի նշանակում, որ իրավունքին պետք է ենթարկվել անխոս կերպով: Միջազգային հումանիտար իրավունքի գոյությունը, այնպիսի կատեգորիաները, ինչպես օրինակ անօրինական հրամանը, հանդիսանում են ժամանակակից հասարակության ու իրավունքի իրականություն ու հանդիսանում են հասարակության ու իրավական ինստիտուտների զարգացման արդյունք: Նիկլաս Լումանը, խոսելով իր լեգիտիմությունը ընթացակարգերի միջոցով աշխատանքի մասին, այն հիմնավորեց հետևյալ կերպ. լեգիտիմությունը ռացիոնալ իրավաբանական ընթացակարգերի միջոցով ժամանակակից հասարակության ֆենոմեն է, որը կապված է իրավունքի որպես համակարգի այլ սոցիական համակարգերի հեռացման հետ, այնպիսիք, ինչպսիսիք են բարոյականությունը, կրոնը կամ քաղաքականությունը: Այսպիսի լեգիտիմությունը քիչ կապեր ունի անխոս ենթակայության հետ, օրինակ Բյուզանդիայի կայսեր օրենքները կամ այլ ավանդական պետությունների լեգիտիմությունը: Ժամանակակից իրավական համակարգերը կապված են միջազգային հումանիտար իրավունքի սկզբունքների հետ, որը հիմնվում է մարդու իրավունքների վրա, և ժողովրդական սուվերենտետի գաղափարների հետ: Օրենքների աջակցությունը կապված է նրանց պարտադրականության հետ, պայմանավորված է նրանով, որ ժողովուրդը հանդիսանում է իշխանության աղբյուր ու իրավաբանական կանոնները կապված են նրա ընտրության հետ անմիջական ու ներկայացուցչական դեմոկրատիայի ինստիտուտների ընտրության միջոցով:

Արդյո՞ք բաց հասարակության իրավական համակարգը, ուր քաղաքացիները ձևավորում են իրենց նախասիրությունները նորմերի հանդեպ, ռացիոնալ է, թե դա միայն իլյուզիա է, որին հասնում են ներշնչանքով: Առկա են տարբեր կարծիքներ սրա վերաբերյալ, օրինակ Ի.Լ. Չեստնովը գրում է. «նոր նորմի ձևավորումը տեղի է ունենում ոչ թե համաընդհանրության ու ունիվերսալության սկզբունքի տեսանկյունից իրավիճակի ռացիոնալ գնահատման միջոցով հաշվարկելով ֆորմալ հավասարությունը, այլ սոցիալական սելեկցիայի՝ վարքագծի այլընտրանքների էլիտային ու ռեֆերենտային խմբի մշակման ու նրանցից մեկի լայն զանգվածերի կողմից ընտրության միջոցով»:¹⁶⁴

¹⁶⁴ См. И.Л. Честнов. Постклассическая теория права. СПб. с. 564.

Դեռ 20-րդ դարի սկզբում կասկած արտահայտեց բնակչության իրական քաղաքական գործընթացների վրա ազդելու վերաբերյալ սոցիալական ինստիտուտների ու պառլամենտի բյուրոկրատիզացիայի հետևանքով: Դրա հետ կապված՝ պետք է նշել անմիջական դեմոկրատիայի անհրաժեշտությունը, ներկայացուցչականի հետ զուգահեռ, քաղաքացիների մասնակցության անհրաժեշտությունը իրավաստեղծման մեջ՝ որպես իրավաստարացում պետության օրենքներից: Քաղաքացիների՝ իրավունքի ձևավորման մեջ անմիջական մասնակցության անհրաժեշտությունը պայմանավորվում է ժամանակակից երևույթներով, ինչպիսիք են սոցիալական պետությունը, գլոբալիզացիան, որոնք դրդապատճառավորում են օրենսդրության աճը կամ յուրիդիֆիկացիայի գործընթացը: Դրա համար էլ օրենսդրությունը և իրավաբանական պրակտիկան անհասկանալի են դառնում հասարակ քաղաքացիների համար, որն առաջացնում է օտարացում իրավաբանական կանոններից: Պատճառները, որոնք ծնում են իրավունքից օտարացում, կրոնական ու ազգայնական բնույթի կազմակերպությունների աճը կայանում է ներկա ժամանակներում իրավական ոլորտի ծայրաստիճան փակ լինելու մեջ: Անձի ճանաչումը որպես հավասար սուբյեկտ, հանդիսանում է անձի հիմնական մոտիվը հասարակությունում, քանի որ տնտեսական պահանջմունքները այդքան արդիական չեն բարեկեցության որոշակի մակարդակից հետո: Սուբյեկտի անտեսումը մասնագիտական հանրույթի սահմաններից դուրս իրավագիտության մեջ առաջացնում է լեգիտիմության ճգնաժամ:

Ժամանակակից իրավունքը բարդ է ու խոսելով ազդեցության գործընթացում պրոֆեսիոնալ իրավաբանական հանրույթի մասին, պետք է նշել, որ մասնագիտացված իրավաբանական հանրույթի փակ լինելը անհրաժեշտ է այնքանով, որքանով սեփական լեզվի առկայությունը, բայց որոշակի, այլ ոչ թե ամբողջական փակվածությունը, քանի որ իրավունքը պահպանողական և դինամիկ համակարգ է: Դրա համար էլ պետք է նշել, որ հետինդուստրիալ հասարակությունների ժամանակակից իրավական համակարգերում իրավունքը բարդացել է ու պահանջում է մասնագիտական ապարատի առկայություն, բայց կյանքի ու իրավաբանական ոլորտի իրավական համակարգի ծայրաստիճան փակվածությունը առաջացնում է բացասական հետևանքներ իրավունքի լեգիտիմության համար:

Խոշորագույն իրավաբանների և փիլիսոփաների գաղափարները սոցիալական համակարգերի ինքնավարության վերաբերյալ, ինչպիսիք են Բուրդեի սոցիալական դաշտերի տեսությունը, Լումանի աուտոպոետիսի հիմնադրույթը, Հաբերմասի կենսական աշխարհի համակարգերի տեսությունը և այլոց տեսությունները հիմնված են Վեբերի հայացքների վրա: Ըստ նրա՝ մոդեռնի հասարակության սեկուլյարիզացիայի ու ռացիոնալիզացիայի գործընթացի հետ անխուսափելիորեն կապված է հասարակությունում աշխարհի միասնական պատկերի անկման գործընթացը: Աշխարհի հանդեպ կրոնական-մետաֆիզիկական հայացքը տալիս էր միասնություն մշակույթին, ու ապահովում էր հասարակության ինքնությունը: Ժամանակակից հասարակության ձևավորման հետ մեկտեղ հանրույթը բաժանվում է մասերի, որոնք ունեն տարբեր կենցաղներ ու տարբեր արժեքներ:

Իրավունքի ազդեցությունը սուբյեկտների վրա անհնար է իրավական համակարգի նորմերի հանդեպ վստահության դեպքում, որը մատնանշում են շատ գիտնականներ: Վերջին տասնամյակներին սոցիոլոգիայում զարգանում է ուղղություն, որը հետազոտում է վստահության կամ սոցիալական կապիտալի խնդիրները: Այս հետազոտությունները նշում են իրավաբանական ոլորտի ու հասարակության կապերի, փոխգործակցության անհրաժեշտությունը, հասարակության համար իրավական համակարգի, իրավաստեղծման ու իրավահասկացման գործընթացների բացությունը: Կարելի է կատարել հետևյալ եզրակացությունները իրավունքի լեգիտիմության բնույթի մասին, ավանդական ու ժամանակակից հասարակության լեգիտիմությունը տարբերվում է ներշնչանքի դերից անձի վրա ազդեցության գործընթացում: Լեգիտիմությունը ժամանակակից հասարակության իրավական համակարգում հիմնվում է գիտակցված ընտրության վրա, քանի որ իրավական համակարգը լեգիտիմացվում է ոչ թե իռացիոնալ հավատով կամ ավանդույթներով, այլ դեմոկրատական ընտրությամբ ու մարդու իրավունքներով:

Քննարկելով այդպես՝ կարելի է անխուսափելիորեն կանխատեսել շատ գիտնական-իրավագետների ու քաղաքագետների առարկությունները, որ ժամանակակից իրավունքի լեգիտիմության նման բնութագիրը սահմանափակված է արևմտյան քաղաքակրթության իրավական մշակույթով, որի շրջանակներում կարելի է խոսել ռացիոնալության որպես

իրավունքի որակի մասին: Այսպիսի տարբերվող կարծիքի հիմքում ընկած է Սամուել Հանտինգտոնի «Քաղաքակրթությունների բախումը» աշխատանքը, որը շատ քաղաքագետների ու իրավաբանների համար հանդիսանում է անվիճելի հեղինակավոր աղբյուր: Որպես իրավունքի ռացիոնալության սահմանափակության հաստատում՝ միայն արևմտյան իրավական համակարգով Հանինգտոնը գրում է. «խորքային մակարդակում արևմտյան պատկերացումները և գաղափարները տարբերվում են նրանցից, որոնք նման են այլ քաղաքակրթությունների: Իսլամական, կոնֆուցիական, ճապոնական, հինդուիստական, բուդդիստական, ուղղափառ մշակույթներում համարյա թե չեն արձագանքվում այնպիսի արևմտյան գաղափարներ, ինչպես անհատականացումը, լիբերալիզմը, սահմանադրականությունը, մարդու իրավունքները, հավասարությունը, ազատությունը, օրենքի գերակայությունը, դեմոկրատիան, ազատ շուկան, եկեղեցու պետությունից անջատումը: Հանինգտոնը, բերելով ոչ արևմտյան մշակույթների օրինակներ, բերում է կրոնական արժեքների օրինակներ, որոնք ձևավորվել են ավանդական հասարակություններում: Զարմանալի ոչինչ չկա, որ նրանցում հնարավոր չէ գտնել այն բանի նման մի երևույթ, ինչը Վեբերը անվանել է բողոքական էթիկա, որի հետ ըստ նրա կապված էր արևմտյան կապիտալիզմի ոգին: Արևմտյան կապիտալիզմը միևնույն ժամանակ բարեփոխումների դարաշրջանը ամբողջությամբ չէր համապատասխանում հավասարությանը և հատկապես եկեղեցու պետությունից անջատմանը: Պետք է միայն հիշել Ավգուստին Երանելուն Հռոմում, ով արդարացնում էր ստրկատիրությունը կամ միջնադարյան սխոլաստիկների աշխատանքները, որոնք խոսում էին անհավասարության մասին՝ արդարացնելով ֆեոդալիզմը, որպեսզի հասկանալ, որ արևմտյան կրոնական մշակույթը մինչև մոդեռնի հասարակություն անցումը չէր բնութագրվում հավասարությամբ, խղճի ազատությամբ ու այլ արժեքներով, որոնք սկսված վերածննդի դարաշրջանից, ասոցացվում են արևմտյան քաղաքակրթության ու իրավունքի հետ: Կրոնի հակադրումը, որը գալիս է ավանդական հասարակությունից, որպես ոչ արևմտյան քաղաքակրթություն, արևմտյան քրիստոնեական մշակույթին, այժմ կասկածելի է: Ավելի շուտ կարելի է խոսել ավանդական ու ժամանակակից մշակույթների տարբերության մասին: Ինչպես նշում է Ֆրենսիս Ֆուկույաման. «արժեքները, որոնք բաժանվում են ժամանակակից լիբերալ դեմոկրատիայի կողմից, հանդիսանում են ավելի

ու ավելի շատ քաղաքական, քան կրոնական»:¹⁶⁵ Եղել է ժամանակ, երբ ամերիկացիների մեծամասնությունը կհամաձայնվեր իրենց երկրի բնութագրման՝ որպես քրիստոնեական ազգի հետ, դա ճիշտ է միայն ոչ մեծ փոքրամասնության համար, որի վրա հասարակության մնացած մասը նայում է կասկածանքով... առավել տարօրինակ է խոսել ժամանակակից Եվրոպայի մասին որպես քրիստոնեական աշխարհի մասին՝ հաշվի առնելով պետությունների մեծամասնության լուսավորական լինելը: Չնայած այն բանին, որ քրիստոնեության դերը որոշիչ էր եվրոպական քաղաքակրթության զարգացման մեջ, ժամանակակից եվրոպացիները հաճախ սահմանում են իրենց մշակութային ինքնությունը ազատական քաղաքական եզրույթներով, քան թե կրոնական տերմիններով: Մշակութային բազմազանությունը սկսում է ավելի ու ավելի մեծ դեր խաղալ գլոբալիզացիայի պայմաններում ու այս պլանում կարելի է վիճել Հանտինգտոնի հետ, ով գրում է, որ ժամանակակից աշխարհում ոչ թե գաղափարաբանությունն է համարվում իդենտիֆիկացիայի հիմք, այլ մշակույթը: Նրա եզրակացությունը քաղաքակրթությունների անխուսափելի բախման մասին ամբողջովին հիմնավորված հիպոթեզ է: Կոնֆլիկտները տարազան քաղաքակրթությունների միջև ոչ մեկ անգամ են առաջացել, բայց եվրոպական մշակույթի պատմությունը լուսաբանում է մշակույթի փոփոխության ու իրավական համակարգերի հիմքերի հնարավորությունը: Ինչպես նշում է Վառլամովան, բնութագրելով արևմտյան իրավական մշակույթը նրանում. ինդիվիդուալիզմի անհրաժեշտ ատրիբուտներ են սոցիալական հաղորդակցման մասնակիցների ազատությունը և հավասարությունը, որոնց միջև հարաբերությունները ունեն փոխադարձ էկվիվալենտ փոխանակության բնույթ ու կարգավորվում են բանակցության միջոցով:¹⁶⁶ Այն գծերը, որոնք ասոցացվում են արևմտյան իրավական մշակույթով, օրինական ռացիոնալիզմը և ֆորմալիզմը, ձևավորվել են պատմական զարգացման գործընթացում: Աստիճանաբար մարդը ավելի ու ավելի է ազատվում է պատմականորեն ձևավորված սահմանափակումներից, հաստատվում է մասնավոր կյանքի ավտոնոմիան: Կարգավիճակից դեպի պայմանագիր անցումը կարելի է տարածել նաև այլ քաղաքակրթությունների վրա, քանի որ իրավական կարգավիճակների անհավասարությունը որպես իրավասուբյեկտության հիմք ներկա է բոլոր ավանդական

¹⁶⁵ Տե՛ս **Фукуяма Ф.** Доверие. М., 2006, с. 92-93.

¹⁶⁶ Տե՛ս **Варламова Н.В.** Западная культура в современном культурном пространстве. М., 2016, с. 63-64.

մշակույթներում, զարգացման որ աստիճանին էլ նրանք չկանգնեն: Դրա համար էլ քաղաքակրթությունների բախման մասին խոսել հնարավոր է միայն ենթադրելով, որ մշակույթները իրենցից ներկայացնում են անփոփոխ ու ստատիկը, բայց դա այդպես չէ: Արևելքի քաղաքականապես ու տնտեսապես զարգացած շատ երկրների, առաջին հերթին Հարավային Կորեայի ու Ճապոնիայի քաղաքական ու իրավական համակարգերը հաստատում են դեպի շատ սկզբունքներ անցումը, որոնք բնորոշ չեն ավանդական պետությանը և իրավունքին: Իրականում առավել արդարացի են Ֆուկույամայի խոսքերը, ով չհամաձայնվելով Հատինգտոնի հետ, մշակույթների կոնֆլիկտի վերաբերյալ գրում է. նվազ համոզիչ է նրա հաստատումը, որ մշակութային մրցակցությունը պետք է պարտադիր կերպով առաջացնի կոնֆլիկտ: Հակառակը այն կարող է առաջացնել ոչ թե կոնֆլիկտ, այլ ստեղծագործական վերածնունդ ու այսպիսի քրոս-մշակույթների ձևավորման դեպքերը քիչ չեն: Վերջին հարյուր տարիներին իրականություն է համարվում օրենքներում ամրագրված ազատությունների ավելացումը, որը դարձել է ուսումնասիրության առարկա իրավունքի հայրենական տեսության մեջ իրավաբանական լիբերտարիզմի ներկայացուցիչների կողմից: Այս գործընթացը չի կարելի դիտարկել որպես մեկ քաղաքակրթության արժեքների պարտադրում մյուսին, այն ավելի ճիշտ կլինի անվանել գլոբալիզացիայի հետ կապված «հանրույթից հանրույթ» անցման գործընթաց: Քաղաքակրթության ու մշակույթի որպես անփոփոխ օբյեկտի ընկալման գործընթացը կապված է սոցիալական գիտությունների մեթոդոլոգիայի, մոտեցումների պայքարի հետ, որոնք վիճում են թե ինչն է առաջնային հասարակությունում՝ անձը թե հասարակական ինստիտուտները: Եվրոպական պատմության ընթացքում ու վերջին տարիներին ամբողջ աշխարհում կարելի է տեսնել ակտիվ փոփոխություններ կյանքում, մշակույթում, իշխանության ու օրենքների լեգիտիմացիայի ընթացակարգերում: Տեսությունները, որոնք հռչակում են անհատի ամբողջական կախվածություն մշակույթից ու հասարակական ինստիտուտներից, չեն կարող բացատրել մշակույթների ու հասարակությունների անընդհատ փոփոխության փաստերը: Այստեղից էլ Բուրդեի մշակույթի ռեալիզմի ու կոշտ դետերմինիզմի հետ պայքարի անհրաժեշտության մասին, որոնք հռչակում են անհատի ամբողջական կախվածություն օբյեկտիվ սոցիալական հարաբերությունները: Մյուս կողմից

սուբյեկտիվիզմը, ինդիվիդուալիստական տենդենցը մարդու միայն որպես յուրահատուկ անձնային բնութագիրների միասնության դիտարկումը, սուբյեկտի ազատության պրիմատը, հասարակական դետերմինացիաների բացառումը ըստ Բուրդյեի իրենից ոչ պակաս վտանգ է ներկայացնում սոցիալական գիտության համար: Նա գտնում է, որ պրակտիկային՝ այս *opus operatum* և *modus operandi* դիալեկտիկական տեղին դիմումը՝ գործնական պատմության օբյեկտավորված ու ինկորպորացված արդյունքներին դիմելը թույլ է տալիս դուրս գալ օբյեկտիվիզմի ու սուբյեկտիվիզմի միջև անխուսափելի ընտրությունից: Հասարակությունում մշակույթի դինամիկան առավել լիարժեքորեն կարող է բնութագրել ֆրանսիացի փիլիսոփա Պիեր Բուրդյեի գաբիտուս հասկացությունը, այսինքն անձի դրությունը, որը բնութագրվում է հասարակական պրակտիկայով: Բուրդյեն տալիս է գաբիտուսին հետևյալ սահմանումը. դետերմինացիաները որոնք կապված են գոյության պայմանների հատուկ դասի հետ, արտադրում են գաբիտուսներ կայուն ու փոխանցելի դիսպոզիցիաների համակարգ կառուցվածքային կառուցվածքներ, որոնք գործարկվում են կազմավորող կառուցվածքներ, այսինքն սկզբունքներ, որոնք ծնում են ու կազմակերպում պրակտիկաներ ու պատկերացումներ, որոնք կարող են ադապտացվել իրենց նպատակին, սակայն չեն ենթադրում նրա հանդեպ գիտակցված ուղղվածություն ու նրա ձեռքբերման անհրաժեշտ օպերացիաների տիրապետում: Նրանք հետևում են կանոնների ու կարգավորված են, բայց չեն հանդիսանում կանոններին ենթակվելու արդյունքներ ու քանի որ կոլեկտիվ կերպով կառավորվում են, չեն հանդիսանում որոշակի դիրիժորի կազմակերպող ազդեցության արդյունք: Անձը պայմանավորված է հասարակությամբ ու նրանում առկա պրակտիկաներով, բայց հնարավոր են այս պրակտիկաների փոփոխություններ, քանի որ սոցիոլոգիայում պրակտիկաների հայեցակարգը կարող է դիտարկվել որպես սեմիոտիկային - մշակութային ու կառուցվածքային տեսությունների այլընտրանք ու քննադատություն, որոնցում ենթադրվում է, որ նշանների ու լեզվական հիմնադրույթների համակարգը տալիս է իմաստ մարդկային գործունեությանը, սահմանում է ապագա փորձ: Մշակույթը ժամանակակից հասարակությունում փոփոխական է ու պետք է համաձայնվել այն գիտնականների հետ, ովքեր գրում են. ոչ բովանդակային, ոչ էլ ժամանակային պլանում

արևմտյան ու այլ իրավական մշակույթների միջև անջրպետը բացարձակ անհաղթահարելի չէ: Քաղաքակրթության արժեքների միջև անփոփոխ սահմանների բացակայության մասին միտքը զարգացնելու համար, որոնք պայմանավորում են տարբերությունները լեգիտիմացիայի գործընթացում, անհրաժեշտ է վերլուծել այն բնորոշիչները, որոնցով սովորաբար անցկացնում են ջրբաժանը արևմտյան ու այլ իրավական մշակույթների միջև: Իրավագիտության մեջ ընդունված է համարել, որ արևմտյան իրավական մշակույթին տարբերում են ինդիվիդուալիզմը, ռացիոնալիզմը և ֆորմալիզմը: Պետք է վերլուծել ինդիվիդուալիզմը, քանի որ հենց այդ գիծը հակադրվում է այլ մշակույթներին ու համարվում է որոշիչ արևմտյան իրավական մշակույթի համար: Ինդիվիդուալիզմը ենթադրում է մարդուն որպես առաջնային ու գերակա արժեք ճանաչումը: Մարդը դիտարկվում է որպես սոցիալ-իրավական էակ, ով ունի բանականություն, ազատության ընտրություն, որոշումները ընդունելու կարողություն: Դրա համար էլ նա ապրում է իր համար այլ ոչ թե նրա համար, որպեսզի ծառայի ինչ-որ մի վերադաս մարդկային էակի կամ բնական ուժի:

3.2. Իրավական նորմերի լեգիտիմության հիմնախնդիրը հասարակության զարգացման արդի պայմաններում

Վերը դիտարկվել են հետազոտություններ, որոնք բացահայտում էին պոզիտիվ իրավունքի բնույթը: Հիմնավորվում էր, որ լեգիտիմությունը, այսինքն իրավական նորմերի ճանաչումը հանդիսանում է նրանց կատարման հիմնական պատճառ , այլ ոչ թե սանկցիաների, պետական հարկադրանքի առկայությունը: Այժմ անհրաժեշտ է լուսաբանել, թե ինչպես է փոխվել դրական իրավունքի լեգիտիմությունը սոցիալական էվոլյուցիայի ընթացքում: Հասարակական զարգացման ամբողջ ընթացքում ու հատկապես ժամանակակից փուլում լեգիտիմությունը համարվում է պոզիտիվ իրավունքի գոյության անհրաժեշտ պայման, բայց փոխվում էր իրավունքին լեգիտիմություն տալու ընթացակարգը, այսինքն լեգիտիմացիայի գործընթացը:

Անտրոպոսոցիոգենետիկ պատմական գործընթացը և սոցիալական կանոնների հանդեպ վերաբերմունքի փոփոխությունը հասարակությունում առաջին անգամ մշակվել են ինտերպրետատիվ սոցիոլոգիայի ներկայացուցիչ Միդի կողմից: Ըստ նրա՝ կան

փոխազդեցության երեք փուլեր սոցիալական էվոլյուցիայի ընթացքում: Սկզբում տեղի է ունենում փոխազդեցություն, որը միջնորդավորված է ժեստերով: Հետո գալիս է փուլ, որի դեպքում տեղի է ունենում խորհրդայնորեն միջնորդավորված համագործակցություն: Վերջին փուլը լեզվաբանորեն միջնորդավորված, նորմատիվ կերպով ուղղորդված փոխազդեցությունն է: Սկզբում համագործակցությունը նման է կենդանիների փոխհարաբերություններին, այսինքն ժեստերի միջոցով: Ապա տեղի է ունենում անցում ազդանշանների լեզվին կամ էլ սիմվոլիկ կերպով միջնորդավորված համագործակցությանը: Առաջին փուլի հետ տարբերությունը կայանում է նրանում, որ ժեստը ստանում է միանշանակ աժեք երկու մասնակիցների համար էլ: Անցումը դեպի ազդանշանները ըստ Միդի տեղի է ունենում այլոց դիրքորոշման ընդունման մեխանիզմի միջոցով:¹⁶⁷ Ինչպես նա գրում է. խորհրդանիշները զարգացել են հատուկ ձայնային ժեստի միջոցով, քանի որ այն ֆունկամենտալ ժեստ է, որն ազդում է անհատի վրա այնպես, որ նա ազդում է այլոց վրա: Այսպիսի խորհրդանիշները գիտնականը անվանում է նշանակալից ժեստեր, այսինքն նրանք ունեն միատեսակ նշանակություն մի քանի մասնակիցների համար: Ժեստերից դեպի խորհրդանշանային համագործակցություն անցման այս գործընթացը ըստ Միդի նշանակում էր անտրոպոգենզի սկիզբ, երբ տեղի է ունենում դեպի մշակութային հանրույթ անցումը, որը ձևավորվում է լեզվական կոմունիկացիայի միջոցով:

Երրորդ, ավելի բարձր փուլում՝ սիմվոլիկորեն միջնորդավորված ազդեցության փուլում արդեն ձևավորվում է քերականական լեզուն: Նրա զարգացման համար անհրաժեշտ է հասարկությունում երեք աշխարհների առկայություն՝ օբյեկտիվ, սոցիալական, սուբյեկտիվ: Նախքան այս աշխարհների ձևավորումը լեզուն չի կարող կատարել կոորդինացիայի գործառույթ, քանի որ մասնակիցները ի վիճակի չեն կողմնորոշել իրենց գործողությունները, որոպեսզի նրանք ծառայեն որպես նշանակալիության հանդեպ ուղղորդում: Արտահայտության պարտադրական գործողությունը կապված է այն բանի հետ, որ ունկնդիրը ընկալում է այն որպես նշանակալից: Իսկ դա նշանակում է, որ խոսողը, հավակնելով նշանակությանը, առաջին հերթիե հավակնում է օբյեկտիվ աշխարհում ճշմարտության սահմանման, երկրորդ

¹⁶⁷ См. у Миль Дж. От жеста к символу// Американская социологическая мысль: тексты. Под ред. В.И. Добренко. М., 1996, с. 217.

հավակնում է լեզիտիմ համակարգերի սոցիալական աշխարհում ճշտությանը, երրորդ սուբյեկտիվ աշխարհում մաքրությանը: Դիտարկելով նորմերը, թե ինչպես են նորմերն ընկալվում անձի կողմից Միդլը նշում է, որ նորմը ընդհանրացված, այլ անձի վարքագծի սպասելիքն է, վարքագծի օրինակ, որը մեզնից սպասում է յուրաքանչյուր այլ մարդ, հասարակության անդամ. ընդհանրացված այլ անձի դիրքորոշումը ամբողջ հանրության դիրքորոշումն է:¹⁶⁸ Նորմի ընկալումը տեղի է ունենում միայն այն ժամանակ, երբ անհատը համաձայն է նրանց հետ: Նորմը տարբերվում է պարզ պահանջներից, որոնք ամրագրված են սանկցիաներով, երբ նա համարվում է հասցեագրվող: Կենդանական սիմվոլներից տարբերությունը կայանում է նրանում, որ փոխազդեցությունը հիմնվում է բոլորի համար ընդհանուր մշակույթի վրա:

Բայց դրա հետ կապված առաջանում է հարց այն մասին, թե ինչպես կանոնը դառնում է նշանակալից, լեզիտիմ ամբողջ հանրության համար: Այս ոլորտը ավելի մանրամասն կերպով մշակել է Լ. Վիտենշտեյնը. «Երբ տարբեր մարդիկ տարբեր հանգամանքներում կատարում են որոշակի գործողություններ, միայն ղեկավարվելով կանոններով, կարելի է սահմանել, թե արդյոք նրանք կատարում են նույն գործողությունները, թե ոչ: Այստեղ չի օգնի չափանիշը, որից օգտվում է բանափորձագետը բնական գործընթացների դիտարկման ժամանակ, առանձնացնել կրկնվողը դիտարկվող երևույթներում: Կրկնվողը կամ դրանով սիմվոլիկ գործողություններում մնացողը կարելի է բացահայտել միայն հիմնվելով կանոնների վրա»:¹⁶⁹ Ոչ ամեն կրկնություն հասարակական կանոն է: Չափանիշ է համարվում այլ մարդկանց ռեակցիան, երբ համագործակցությունը հանդիսանում է մշակութային ծրագիր, որն ապահովված է ամբողջական հասկացմամբ, թե ինչն է կարևոր, ինչը՝ ոչ: Բայց որտեղից է վերցվում այս համաձայնությունը: Ըստ Լ. Վիտենշտեյնի դա բացատրվում է ընդհանուր գործունեությամբ. «Խոսել գործունեության կոմպոնենտի, թե կյանքի ձևի լեզվով»:¹⁷⁰ Արդյունքում է. Դյուրկգեյմը նշում էր, որ ծիսական պրակտիկան ձև է, որը ծնում է նորմեր հասարակությունում, քանի որ ի սկզբանե իրավական նորմերը ունեին կրոնական բնույթ: Այս կանոնների խախտումը հասկացվում էր ոչ որպես

¹⁶⁸ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 223-224:

¹⁶⁹ Տե՛ս **Витченштейн Л.** Философские работы. М., с. 321-322.

¹⁷⁰ Տե՛ս նույն տեղը:

սանկցիա, այլ որպես սրբազանի խախտում: Հետագայում կանոնների բարոյական հեղինակությունը արդարացնում է սանկցիաները ու հանդիսանում է առաջնայինը նորմերում: Ինչպես նշում է Էմիլ Դյուրկեյմը ծիսական կրոնական պրակտիկները հնարավոր դարձրին սոցիալական համագործակցությունը խորհրդանիշների միջոցով ու ձևավորեցին նորմեր, որոնք դարձան նշանակալից սոցիալական հանրույթի համար: Ծիսական պրակտիկները ստեղծում են խմբի ընդհանրություն, նրա գործիքային գործողությունները ենթադրում են հանրույթում համագործակցության առկայություն, այսինքն նորմերով կարգավորվող փոխահարբերության առկայություն: Այժմ դիտարկենք, թե ինչպես է տեղի ունենում սուբյեկտների միջև համագործակցության հետագա զարգացումը ու ինչպես է փոխվում նորմերի ճանաչման, լեգիտիմացիայի գործընթացը հասարկությունում ըստ սոցիալական էվոլյուցիայի:

Հասարակությունում անցման գործընթացը տեղի էր ունենում նորմերին ենթակայությունից սրբազանի հեղինակության ու հասարակությունում ռացիոնալ համաձայնության հանդեպ ծիսական պրակտիկայի գործընթացում նորմերի ստեղծման պատճառով: Ինչպես նշում է Հաբերմասը. «Գործառույթները, որոնք սկզբում կատարվում էին ծիսական պրակտիկայով, անցնում են դեպի կոմունիկատիվ գործողություն, սրբազանի հեղինակությունը աստիճանաբար փոխարինվում է ձեռքբերված կոնսենսուսի հեղինակությամբ: Սա նշանակում է կրոնական (սրբազան) պաշտպանված նորմատիվ ենթատեքստերից, կոմունիկատիվ ազդեցությունից ազատում»:¹⁷¹ Երբ հասարակությունում տեղի է ունենում աշխատանքի բաժանում, այդ ժամանակ տեղի է ունենում սովորական կյանքի ու նրա պրակտիկների բաժանում կրոնական պրակտիկների ոլորտից: Կյանքի սովորական ձևը կատարում է հասարակության ադապտացիայի գործառույթ շրջակա միջավայրի հանդեպ, որը տալիս է որոշակի անկախություն գործողություններին այդ ոլորտում: Ի տարբերություն սրբազանի ոլորտի, ուր խորհրդանիշները ու ծեսերը չեն կարող ենթարկվել քննադատության, այլ կենսական ոլորտներում նորմերը կարող են վիճարկվել: Աստիճանաբար փոխվում է ճանաչման հիմքը, այսինքն նորմերի լեգիտիմության պատճառը այլևս սրբազանի հեղինակություն չէ, այլ փաստարկներից կախված կոնսենսուս է հասարակությունում: Սոցիալական

¹⁷¹ Տե՛ս **Habermas J.** The Theory of Communicative Action. Cambridg, 1984, էջ 259:

Էվոլյուցիայի վաղ փուլերում առկա է առասպելաբանական գիտակցություն, որի համար բնորոշ է ոչ պարզորոշ տարբերությունը արտաքին աշխարհի ու լեզվի միջև, դա ապացուցում է ապակախարդական պրակտիկան, որը նույնականացնում է անունները ու նրանով նշանակվող օբյեկտները: Այսպիսի աշխարհայացքը կարելի է բնութագրել որպես փակ, երբ բացակայում են ավանդական հավատամքների հանդեպ այլընտրանքները ու նրանք չեն կարող վիճարկվել: Համաձայն կոմունիկատիվ ռացիոնալության տեսության՝ կան երեք աշխարհայացքային պատմական տիպեր՝ առասպելաբանական, կրոնական-մետաֆիզիկական, ժամանակակից աշխարհայացքներ: Առաջին տիպը բնորոշ է տոհմացեղային հասարակություններին, երկրորդը բնորոշ է հնագույն ու ֆեոդալ պետություններին, վերջինը ձևավորվում է մոդեռնի ժամանակաշրջանում: Աշխարհայացքի մի տիպից մյուսին անցումը նշանակում է աշխարհայացքների բացության աստիճանի աճ, նրանց ռացիոնալության մեծացում: Այսպիսի փոփոխությունները չի կարելի բացատրել միայն արտաքին, տնտեսական գործոններով: Սա կարելի է բացատրել խնդիրների լուծմամբ, ուսուցման գործընթացով: Ուսուցումը և նրա փուլերը մշակվել են ֆրանսիացի գիտնական Ժան Պիաժեի կողմից: Ըստ նրա ուսուցումը դիտարկում է խնդիրների լուծման գործընթացը: Զարգացման նոր փուլը բնութագրվում է մարդու մոտ նոր հմտությունների ձևավորմամբ: Մտածողության մի փուլից ավելի բարձրին անցումը պայմանավորված է ուսուցման գործընթացով: Կոմունիկատիվ ռացիոնալության, կողմնակիցների կարծիքով աշխարհայացքի զարգացումը անտրոպոսոցիոգենեզի ընթացքում նման է Պիաժեի ինտելեկտուալ զարգացման փուլերին: Վերջինիս աշխատանքներում կիրառվում է դեցենտրացիայի կատեգորիան, որը բնորոշում է անձի ինտելեկտուալ զարգացման ընթացքին: Առաջինը այն փուլն է, որի դեպքում չեն տաքերվում արտաքին աշխարհը ու սուբյեկտի ներքին աշխարհը: Նաև չեն տարբերվում սոցիալական ու ֆիզիկական երևույթները, սիմվոլները, նշանակությունները: Արդյունքում տեղի է ունենում ներքին ու արտաքին աշխարհների տարանջատումը: Անձը սկսում է գիտակցել այլոց տեսանկյունները, որը համարվում է անձի աշխարհայացքի դեցենտրացիա: Արդյունքում առաջանում է նորմերի ոչ նշանակալիության վիճարկում: Հասարակական աշխարհայացքի էվոլյուցիան բնութագրում է դեցենտրացիայիով: Առասպելաբանական աշխարհայացքը չի բաժանում

օբյեկտիվ, սուբյեկտիվ, սոցիալական աշխարհները՝ օբյեկտիվ, նշանակալից նորմերի ու սուբյեկտիվ ապրումների աշխարհներ: Առաջին անգամ հասարակական աշխարհայացքի անցումը առասպելականից դեպի ժամանակակից գիտակցություն հետազոտել է Մաքս Վեբերը: Աշխարհի ռացիոնալիզացիայի կամ ապակախարդման գործընթացը մարդու գիտակցության մեջ հասարակության զարգացման ընթացքում որպես մշակույթի փոփոխում առավել հետևողական իր բոլոր գործոններով, որոնք բնութագրում էին ռացիոնալիզացիան Եվրոպայում, հետազոտվեց Մ. Վեբերի կողմից: Բայց հետազոտվող թեմատիկայի հանդեպ առավել արժեքավոր են ոչ թե պատմական գործոնները, այլ աշխարհայացքի զարգացումը, որի արդյունքը հանդիսանում է սոցիոմշակույթի զարգացումը, որում նորմերը այլ կերպ են լեգիտիմացվում, քան ավանդական հասարակություններում: Աշխարհայացքի փոփոխությունը ու կանոնների կրոնական լեգիտիմացիայից անցումը տեղի է ունենում այնպիսի լորտների դիֆերենցիացիայի արդյունքում, ինչպիսիք են արվեստը, բարոյականությունը և կրոնը: Այս գործընթացի սկիզբը թվագրվում է 16-րդ դարով ու ավարտվում է 18-րդ դարով: Այս շրջանի ավարտին գիտական գործունեությունը արդեն առանձնանում է կրոնից, գիտությամբ զբաղվում են ակադեմիկոսներում ու համալսարաններում, որոնցում գիտական խնդիրները հետազոտվում են անկախ կրոնական դոկտրիններից: Արվեստում գլխավոր դեր են սկսում խաղալ ներքին կանոնները, այն դադարում է լինել կրոնական կուլթի մի մաս: Արվեստի ու գրականության ինքնուրույնության մասին վկայում է քննադատության առաջացումը՝ գեղարվեստական կամ գրական: Քննադատությունը առաջացնում է դիսկուրս, որը հիմնվում է ճաշակի հարցի վրա, որում գեղարվեստական ճշմարտության հանդեպ հավակնությունները, էսթետիկ յուրատիպության, օրինակելի նշանակալիության, նորարարական ուժի ու աուտենտիկության հանդեպ հավակնությունները ենթարկվում են փորձարկման: Գեղագիտական քննադատությունը այս առումով հիշեցնում է փաստարկման ձևեր, որոնք ուղղված են պորոպոզիցիոն ճշմարտության ձեռքբերմանը ու նորմատիվ ճշտությանը, այսինքն հիշեցնում է տեսական ու պրակտիկ դիսկուրսը:¹⁷² Նշված պատմական շրջանում փաստարկումը կապված է կրոնի հետ, բայց իրավական համակարգը ավելի ինքնուրույն է, որը դրսևորվում է

¹⁷² Այդ մասին մանրամասն տե՛ս **Սարինյան Սերգեյ**, Հայ գաղափարաբանություն. պատմաքննական տեսություն: Երևան, 1998, էջ 15-16:

մասնագիտական կրթության մեջ, իրավագիտության ու արդարադատության զարգացման մեջ: Ապակախարդումը առաջացրեց ինքնավար սոցիալական մշակութային արժեքների ձևավորում, որոնք կապված չեն կախարդանքի կամ կրոնի հետ: Կատարվում է հասարակության՝ սրբազան ու կենցաղային աշխարհների բաժանում: Դրա համար էլ լուսավորական մտածողության մեջ չի մնում քննադատությունից զերծ որևէ օբյեկտ, աշխարհայացքը դառնում է բաց:¹⁷³ Հասարակական աշխարհայացքի զարգացման գործընթացում տեղի է ունենում պոզիտիվ իրավունքի զարգացում, բարոյականության ու իրավունքի զարգացումը կապված է հասարակական բարոյական գիտակցության հետ:¹⁷⁴ Նորմերին ենթակայությունը ու նրանց գիտակցումը հասարակությունում նույնպես անցել է մի շարք փուլեր՝ նախակոնվենցիալ, կոնվենցիոնալ, հետկոնվենցիոնալ: Տվյալ դասակարգումը վերցված է Կոլբերգի աշխատանքներից, ով կիրառում էր այն անձի զարգացման բնութագրման համար: Կոլբերգը զարգացրել է Պիաժեի շատ գաղափարներ, երկու տեսություններում էլ մեկ աստիճանից մյուսին անցումը հանդես է գալիս որպես ուսուցման արդյունք, բարոյական գիտակցության զարգացման գործընթացում տեղի է ունենում խնդրի լավագույն լուծումը: Ըստ Կոլբերգի դասակարգման նախակոնվենցիոն մակարդակը բնութագրվում է նրանով, որ անհատը կողմնորոշվում է միայն իր գործողությունների հետևանքներով, կոնվենցիոն մակարդակը կողմնորոշվում է դեպի հասարակական նորմերը ու հետկոնվենցիոն մակարդակը, նորմերը գնահատվում են սկզբունքների տեսակետից: Կոմունիկատիվ ռացիոնալության կողմանկիցների կարծիքով, հատկապես ըստ Հաբերմասի, այս փուլերին համապատասխանում են բարոյաիրավական գիտակցությունը իր զարգացման տարբեր փուլերում արխաիկ, ավանդական ու ժամանակակից հասարակություններ: Յեղային կամ արխաիկ հասարակությունում իրավունքը ու բարոյականությունը բաժանված չեն իրարից ու բարոյական գիտակցությունը գտնվում է նախակոնվենցիոն մակարդակում: Հարաբերությունների կարգավորումը տեղի է ունենում գործունեության ծիսականացված ձևերով: Հիմնական նշանակություն ունի իրական կամ ենթադրելի հարազատությունը, որն արտահայտվում է սրբազան բնույթի նախատեսումներում: Հասարակության զարգացման տվյալ փուլում

¹⁷³ Տե՛ս **Бибихин В.В.** Введение в философию права. М., с. 21-22.

¹⁷⁴ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 33-34:

չկա պետական հարկադրանք, որի վրա կարող են հիմնվել պետական օրենքները, չկա հարկադրանքի ապարատ, դրա համար էլ մինչև այժմ գիտնականները համակարծիք չեն, թե կարելի է խոսել իրավունքի՝ ցեղային հանրության հանդեպ առկայության մասին: Պետական իշխանության առաջացումից հետո ձևավորվում է ավանդական հասարակությունը կամ պետության շուրջ ձևավորված հանրությը: Այս հանրությունում առկա է բարոյական գիտակցության զարգացման կոնվենցիոնալ փուլ: Այստեղ արդեն կա իրավական կարգ չնայած իրավունքի ու բարոյականության միջև պարզորոշ բաժանում չկա: Իրավական նորմերը ճանաչվում են որպես որոշակի տրված, չկա հասկացում, որ նրանք կարելի է վիճարկել: Իրավակարգը սկսում է ձևավորվել որպես ինքնուրույն համակարգ, քանի որ այստեղ կան ընդհանուր նորմեր ու սանկցիաներ, պատիժը հասկացվում է որպես նորմատիվ կարգի պաշտպանություն: Սակայն ավանդական հանրություն անհատը կատարում է գործող իրավական նորմերը, որոնք նրա համար չեն կարող վիճարկվել: Գործող նորմերից այսպիսի կախվածությունը Կանտը անվանում է հետերոնոմիա, որը նշանակում է, որ ոչ թե մարդու կամքն է ստեղծում օրենք, այլ այս օրենքը հանդես է գալիս որպես արտաքին կողմնակի ուղղորդում: Նոր ժամանակներում ձևավորվում է մոդեռնի հասարակությունը, որին բնորոշ է բարոյական գիտակցության զարգացման հետկոնվենցիոնալ մակարդակը: Այս շրջանում իրավական նորմերը կարող են քննադատվել ու հիմնվում են համընդհանուր սկզբունքների վրա, այլ ոչ թե կոնկրետ հասարակությունների կենսաձևերի վրա: Իրավունքի լեգիտիմացիան ընդհանուր իրավական սկզբունքների միջոցով կապված է ռացիոնալ բնական իրավունքի հետ, որը զարգանում 17-18-րդ դարերում:¹⁷⁵

Ժամանակակից գիտակցությանը ու մշակույթին անցման ժամանակ բարոյականությունը, որը բնորոշ է ավանդական հասարակությանը, ուղղորդվում է դեպի բարոյականություն և պոզիտիվ իրավունք: Մշակույթի ռացիոնալիզացիայի պատմական գործընթացը վերլուծվել է Մ. Վեբերի կողմից, ով նշում էր, թե ինչպես է ձևավորվել համոզմունքի էթիկան կրոնական ավանդական գիտակցությունից, երբ աշխարհի ապակախարդացման արդյունքում արժեզրկվում են նորմերը, որոնք հիմնվում են ավանդույթներով: Այդ ժամանակ հայտնվում է բարոյականությունը իրական,

¹⁷⁵ Մանրամասն տե՛ս **Михайлов А.М.** Идея естественного права: история и теория. М., 2010; **Джон Финнис.** Естественное право и естественные права. М., 2012.

ժամանակակից իմաստով: Որպեսզի մարդու վարքագծի մասին հնարավոր լինի խոսել, որ նա ղեկավարվում է բարոյականությամբ, անբավարար է, որ նա հիմնվի համընդհանուր նորմերի վրա: Դրա համար անհրաժեշտ է, որպեսզի անձը լինի ինքնավար ու բարոյական նորմերը կամովին ընդունվեն, այլ ոչ թե հասարակությունում սանկցիաների կամ աստծո հանդեպ վախի պատճառով: Ինքնավարությունը պետք է լինի ռացիոնալ: Բարոյականությունը ձևավորվում է ավանդական հասարակության բարոյականությունից, երբ նորմերը կորցնում են իրենց ինքնապարզորոշությունը, երբ հայտնվում է դիրքորոշում համընդհանուր նորմերի հանդեպ, հասկացում, որ նրանք կարող են այլ լինել, ու հետևաբար նրանց ընդունումը անձի կողմից պահանջում է հիմնավորում արդարության սկզբունքներով,¹⁷⁶ բայց այս սկզբունքները նույնպես կարող են քննարկվել: Ժամանակակից հասարակությունում իրավունքի ու բարոյականության հանդեպ վերաբերմունքը դառնում է գիտակցված, պոզիտիվ իրավունքը ժամանակակից աշխարհայացքի ձևավորման ժամանակ արդեն դիտարկվում է որպես մարդկային դիրքորոշում, այլ ոչ թե անփոփոխ աստվածային օրենք: Ժամանակակից իրավունքը դիտարկվում է որպես պոզիտիվորեն ներդրված օրենք: Այն չի զարգանում ընդունված ավանդույթների մեկնաբանության ուղիով, այն արտահայտում է սուվերեն օրենսդրի կամքը, ով կարգավորում է գործերի դրությունը հասարակությունում կազմակերպման իրավաբանական միջոցների օգնությամբ: Իրավունքը և ժամանակակից բարոյականությունը առաջանում են ավանդական հարաբերություններից, նրանք փոխկապակցված են: Իրավաբանական նորմերը ոչ միայն հրամաններ են, նրանք կատարվում են ոչ միայն հարկադրանքի հանդեպ վախի, այլև օրենքի հանդեպ հարգանքի միջոցով: Բայց դրա համար իրավական կարգը պետք է լինի լեգիտիմ, ունենա հեղինակություն քաղաքացիների մոտ ու դա հնարավոր է դրական իրավունքի բարոյական կանոններին չհակասելու դեպքում, որոնք ընդունված են տվյալ հանրույթի կողմից: Քանի որ պոզիտիվ իրավունքը ունի պետական հարկադրանքի ուժ, ապա այն ազդում է նաև այն սուբյեկտի վրա, որոնք չեն կիսում հասարակական բարոյական սկզբունքները, բայց ամեն դեպքում տվյալ հասարակության արժեքների անտեսումը օրենքները չեն կարող, քանի որ հակառակ դեպքում նրանք չեն լինի նորմեր, որոնք ունեն

¹⁷⁶ Մանրամասն տե՛ս **Фролов С.Е.** Принципы права (Вопросы теории и методологии). Дис... канд. юрид. наук. Кострома, 2001.

հեղինակություն: Սակայն չպետք է համարել, որ բարոյականությունը վեր է իրավունքից ժամանակակից աշխարհում, նրանք լրացնում են իրար: Այստեղ պետք է հիշել լեգալության բնութագիրը, որը տվեց Ի. Կանտը իր «Բարոյականության մետաֆիզիկա» գրքում:¹⁷⁷ Իրավունքը վերացարկվում է կամքի ազատությունից, քանի որ օրենքին հնազանդ վարքագծի համար բավարար է ընտրության ազատությունը: Իրավունքը ի տարբերություն բարոյականության կանոնակարգում է մարդկանց միայն արտաքին հարաբերությունները, այսինքն նրան հետաքրքիր չեն մարդկանց ներքին դրդապատճառները: Դա կապված է նրա հետ, որ իրավունքը ապահովվում է հարկադրանքի ուժով, որը կարող է ազդել արտաքին գործողությունների վրա, այլ ոչ թե սուբյեկտի արժեքների, մոտիվացիայի վրա: Պոզիտիվ իրավունքին անհրաժեշտ է բարոյականություն, քանի որ իրավունքը սահմանափակվում է լեգալությամբ, լեգիտիմությունը բարոյականության ոլորտ է: «Բարոյականության հանդեպ հղումը,- գրում է Կանտը,- պետք է մեզ բերի դեպի իրավունքի հանդեպ բարոյականության սխալական բարձրացման, եթե լինել նորմերի աստիճանակարգ: Ավելի բարձր օրենքի հասկացությունը պատկանում է նախաժամանակից աշխարհին: Ավտոնոմ բարոյականությունը ու սահմանված իրավունքը, որը կախված է հիմնավորումից, գտնվում են լրացման հարաբերություններում»:¹⁷⁸ Բարոյական սկզբունքները լեիտիմացնում են իրավունքը, քանի որ իրավունքը չի կարող հիմնվել միայն հարկադրանքի վրա, բայց մյուս կողմից իրավունքը փոխհատուցում է ժամանակակից բարոյականության հարկադրական թերությունը: «Իրավունքը կարող է ձևափոխել ոչ հարկադրական, ներսուբյեկտիվ կերպով բաժանվող համոզմունքների թույլ ուժը սոցիալապես ինտեգրացնող ուժի մեջ»:¹⁷⁹ Ոչ բոլոր իրավական հարցերն են կրում բարոյական բնույթ, քանի որ պոզիտիվ իրավունքի հիմնական աղբյուրը օրենսդրությունն է, իսկ այն իրենից ներկայացնում է ոչ միայն բարոյական դատողություններ, այլև քաղաքական ծրագրեր ու նպատակներ, որոնք իդեալում քաղաքականության բնագավառում տարբեր հասարակական խմբերի փոխզիջումներ են:

Նոր ժամանակներում քաղաքական ինստիտուտների ձևավորման դեմոկրատական

¹⁷⁷ Տե՛ս **Կանտ Ի.** Основы метафизики нравственности// **Կանտ Ի.** Сочинения. В 6 т. Т.4, М., 1965, с. 226.

¹⁷⁸ Տե՛ս **Habermas j.** Between Norms and Facts. Cambridge. 1996, p. 106.

¹⁷⁹ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 391:

միջոցների սահմանումը կազմաքանդում է ավանդական լեգիտիմացիան, արդյունքում հասարակության ռացիոնալիզացիան, սրբազանի հեղինակությունը փոխարինվում է բարոյական համաձայնությամբ, որն արտահայտում է բանական ձևում: Նորմերը կատարվում են, քանի որ նրանք ունեն բարոյական հեղինակություն և արտահայտում են ընդհանուր շահերը:¹⁸⁰ Դրա համար էլ այս նորմերի կատարումը ծառայում է նաև խմբակային նույնականության պահպանմանը: Ժամանանակից հասարակական գիտություններում, սկսած Դյուրկեյմից շահերի ընդհանրությունը հասկացվում է ոչ թե որպես շահերի համընկնում Թ. Հոպսի մոտ, ոչ թե որպես քաղաքացիական պայմանագիր, ովքեր հետապնդում են իրենց նպատակները: «Շահը մերձեցնում է մարդկանց, և մի քանի ակնթարթ այն կարող է ստեղծել նրանց միջև միայն արտաքին կապ: Եթե ավելի խորը դիտարկենք, ապա կպարզվի, որ շահերի բոլոր տեսակի ներդաշնակություններում կա թաքնված և միայն որոշ ժամանակով հետաձգված կոնֆլիկտ, քանի որ այնտեղ, որտեղ գերիշխում է շահը, ոչինչ չի զսպում բախվող եսասիրություններին, յուրաքանչյուր ես գտնվում է մեկ այլ ես-ի հանդեպ ռազմական դրույթան մեջ և յուրաքանչյուր հաշտություն այս մշտական անտագոնիզմի մեջ չի կարող լինել հարատև: Սա իրականում նվազագույն մշտական երևույթն է աշխարհում: Այսօր մենք օգտակար կերպով կարող ենք միանալ ձեզ, վաղը նույն հանգամանքը ինձ կարող է դարձնել ձեր թշնամին, այսպիսի պատճառը կարող է ծնել միայն ժամանակավոր մերձեցում և կարճաժամկետ ասոցիացիաներ»,¹⁸¹ որի համար էլ միայն լեգիտիմ կանոն-նորմերը կարող են ապահովել կարգը հասարակությունում:

Սոցիալական էվոլուցիան կոմունիկատիվ ռացիոնալության տեսանկյունից դրսևորվում է երկակի դիֆերենցիալ գործընթացում, որը կապված է ոչ միայն ոլորտների հետ, ուր զարգանում է նպատակառացիոնալ գործողություն, այլև կենսական աշխարհի հետ, ուր մեծանում է հասարակության բարդությունը և ծագում է հաղորդակցական գործողության զարգացումը:

Դրա մասին խոսում է նաև իշխանության լեգիտիմության ֆենոմենը ավանդական հասարակություններում: Աշխարհայացքով և նրա առանձնահատկությամբ կարելի է բացատրել այն, թե ինչում է կայանում այդպիսի կարգի հիմքը, որը չնայած այն բանին,

¹⁸⁰ Տե՛ս **Habermas j.** The Theory of Communicative action. Cambridge. 1984, p. 81.

¹⁸¹ Տե՛ս **Дюркгейм Э.** О разделении общественного труда. м., 1996, с. 211.

որ հիմնվում է սոցիալական անհավասարության վրա, բնակչության մեծամասնության կողմից ընդունվում է որպես արդարացի: Քաղաքական կարգը ավանդական հասարակությունում լեգիտիմացնում է կրոնական և մետաֆիզիկական աշխարհայացքները, որոնք արդարացնում են առկա կարգը: «Ինչպես կրոնական, այնպես էլ մետաֆիզիկական աշխարհայացքների համար,-գրում է Հաբերմասը,- բնորոշ է առավել կամ պակաս պարզորոշ արտահայտված կառուցվածքը, որը հնարավոր է դարձնում սոցիոմշակութային աշխարհի հարաբերակցությունը հանդերձյալ աշխարհի հետ: Աշխարհը, որը գտնվում է տեսանելի առօրյա աշխարհի հետևում երևույթների աշխարհից դուրս, իրենից ներկայացնում է ֆունդամենտալ կարգ. Եթե հնարավորություն է լինում ներակայացնել շերտավորված դասային հանրության կարգը որպես հոմոլիզացված համաշխարհային կարգ, այսպիսի աշխարհայացքները կարող են կատարել գաղափարաբանական գործառույթ»:¹⁸² Տարբեր արժեքային ոլորտների անբավարար դիֆերենցիացիան ավանդական հասարակությունում օգնել է կրոնական և մետաֆիզիկական աշխարհայացքների գերիշխանությանը: Իշխանության լեգիտիմացիայի և պոզիտիվ իրավունքի մեկ այլ մեխանիզմ ձևավորվում է նոր ժամանակներում՝ այն շրջանում, որն եկավ ֆեոդալիզմից հետո, երբ գերակա դեր սկսեցին խաղալ ֆինանսներն ու իշխանությունը, սոցիալական համագործակցության այս միջոցների ազդեցության տակ հասարակությունում բաժանվում են արժեքներից և ձևավորում են տնտեսական ու վարչական ազդեցության ոլորտները: Այս հարաբերությունները նոր ժամանակներում առանձնանում են կրոնի ոլորտից ու ըստ Պարսոնսի ձևավորում են վարչական ու տնտեսական գործողության համակարգ:¹⁸³ Սկզբում տեղի է ունենում քաղաքական հարաբերությունների՝ կրոնական աշխարհից բաժանում: Եվրոպայում դա կապված է 17-րդ դարում կրոնական պատերազմներից եկող ժամանակաշրջանի հետ, երբ առաջանում է հանդուրժողականություն կրոնական հարցերում: Դրա համար էլ Պարսոնսը և մի շարք այլ գիտնականներ նշում են , որ ժամանակակից հասարակությունները սկսել են ձևավորվել, երբ տեղի ունեցավ կրոնի դերի փոփոխություն իշխանության լեգիտիմացիայի գործընթացում: Այս պատմական փուլում միասնական կրոնական աշխարհայացքը վերանում է: Տեղի է ունենում տարբեր

¹⁸² Տե՛ս **Habermas j.** The Theory of Communicative action. Cambridge. 1984, p. 189.

¹⁸³ Տե՛ս **Парсонс Т.** Системы современных обществ. М., 1998, с. 221.

հավատամքների ձևավորում, ապա տեղի է ունենում տնտեսական ոլորտի՝ կրոնական արժեքներից առանձնացում: Նոր ժամանակներում, ավանդականից դեպի ժամանակակից հասարակություն անցման դեպքում տեղի է ունենում կոմունիկատիվ և նպատակառացիորեն գործունեությունների վերջնական բաժանում: Նախապետական շրջանում գործունեության այս տեսակները միահյուսված էին ծիսական գործողության մեջ, ավանդական հասարակությունում ձևավորվում են արդեն գործողության առանձին տիպեր, բայց իշխանության և օրենքների լեգիտիմացիան կապված է սրբազանի ոլորանների հետ: Ժամանակակից հասարակությունում, ուր սրբազանի ոլորտը անկում է ապրում, ձևավորվում են երկու առանձին բնագավառներ, որոնք համապատասխանում են գործողության երկու տիպերին:

Ավանդական հասարակությունում գոյություն են ունեցել նաև իշխանական ու տնտեսական հարաբերություններ, բայց միայն նոր ժամանակներում տնտեսությունը դառնում է ինքնուրույն համակարգ, իեչպես քաղաքականությունը: Ավանդական հասարակության տնտեսությունում հիմնական տեղը զբաղեցնում էին ագրարային հարաբերությունները, որոնք թույլ էին կապված շուկայի հետ: Կապիտալիստական հասարակության շուկայական համակարգը ձևավորվում է 18-րդ դարի արդյունաբերական հեղափոխության ժամանակ, երբ շուկան ինքն է վերահսկում արտադրության գործընթացը: Ավտոնոմ տնտեսական ոլորտի առաջացումը կապված է տնտեսական հարաբերությունների տնային տնտեսությունից բաժանման հետ: Նախքան կապիտալիստական շրջանը արտադրությունը իրականացվում էր հարազատական խմբի անդամներով: Արդյունաբերական հեղափոխությունից հետո տեղի է ունենում ցեղային կապերի բաժանում: Տնտեսական համակարգը դառնում է ինքնուրույն, երբ այն ազատվում է ոչ միայն կրոնական ու բարոյական կարգավորիչներից, այլև երբ վերանում է քաղաքական միջամտությունը, որն էապես առկա էր ավանդական հասարակություններում, երբ թագավորը իրավունք ուներ տնօրինել սեփականությունը, հողերը և այլն: Մաքս Վեբերը առաջին անգամ մշակել է և հակադրել ավանդական և լեգալ գերիշխանությունների կատեգորիաները. «լեգալ գերիշխանությունը առկա է ի շնորհիվ սահմանված կանոնների»:¹⁸⁴ Տարբերությունը ավանդական կանոններից

¹⁸⁴ Տե՛ս **Вебер М.** Избранные произведения. М., 1994, с. 143-144.

նրանում է, որ նրանք կարող են փոխվել: Այստեղ վերանում է անձնական նվիրվածությունը ղեկավարությանը, երբ իրականացվում են կանոնները լիազորությունների սահմաններում: Վերերը նշում է. «Ենթարկվում են ոչ թե առանձին անձի, նրա սեփական իրավունքների ուժով, այլ կանոնների, որոնք սահմանում են, թե ով և ինչ չափով պետք է նրանցով ղեկավարվի»:¹⁸⁵ Չինովնիկների իրավասությունը խիստ սահմանափակվում է, իսկ իշխանության մակարդակներն աստիճանակարգային են: Պաշտոնները չեն հանդիսանում սեփականություն նրա համար, ում պատկանում են: Նաև նյութական միջոցները պատկանում են ոչ թե չինովնիկին, այլև գերատեսչությանը: Տեղի է ունենում կառավարման և մասնավոր կյանքի բաժանում: Ավանդական հասարակությունում հարաբերությունները այլ կերպ են կառուցվում, առանց վերոնշյալ բաժանման: Լեգիտիմությունը նման հասարակությունում ունի ավանդական բնույթ, երբ ծառայությունը հիմնվում է անձնական նվիրվածության վրա, չկա իրավասություն հասկացություն՝ որպես գործունեության սահմանափակիչ: Յուրաքանչյուր ծառայողի լեգիտիմ իշխանության ծավալը սահմանվում է կառավարչի ցանկությամբ: Ավանդական գերիշխանության համար բնորոշ էր իշխանության բաժանումը «ավանդույթների ոլորտի և ոլորտի, որը կապված է բարեկամեցողության կամ կամայականության հետ, ուր նա կառավարում է՝ ղեկավարվելով իր համակրանքով ու հակակրանքով»:¹⁸⁶ Ելնելով ավանդույթների սահմաններից՝ կառավարիչը գործում է իր հայեցողությամբ, արդարության մասին իր պատկերացումների հիման վրա: Այսպիսի հասարակությունում կառավարիչը իրավունք ուներ միջամտել արդարադատության գործընթացին ու կարող էր դատավճիռ կայացնել դատապարտյալի ու կոնկրետ հանգամանքների անձային իմացության հիման վրա: Առանձին դեպքերում դա կարող էր ճիշտ լինել, բայց իրավական համակարգը դարձնում էր անկանխատեսելի: Ավանդական հասարակությունում այն անձի իրավունքը, ով զբաղեցնում էր այդ պաշտոնը, դիտարկվում էր որպես անձնային իրավունք նրա, ով զբաղեցնում էր այդ դիրքը: Նոր ժամանակներում ազնվական աշխարհայացքի պայմաններում, երբ ձևավորում է լեգալ գերիշխանություն, իշխանությունը դառնում է արստրակտ կատեգորիա, որը կապված չէ կոնկրետ անձի հետ: Նոր ժամանակներում ձևավորվում է բյուրոկրատական

¹⁸⁵ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 158:

¹⁸⁶ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 161:

կառավարում, որի մասին առաջին անգամ գրել է Վեբերը: Լեգալ գերիշխանության ձևավորումը կապված է հասարակությունում փոխհարբերությունների շարժառիթների ու արժեքների փոփոխության հետ: Մոտիվների զարգացումը փոխազդեցության պայմաններում կապված է սուբյեկտի էմպիրիկ մոտիվացիայի՝ փոխազդեցությանը ուղղված գործողություններից առանձնացման հետ: Ինչպես գրում էր Պարսոնսը. «սոցիալական էվոլյուցիայի ընթացքում պետք է լինի արժեքային համակարգերի բարձր ընդհանրության գործընթաց»:¹⁸⁷ Իշխանությունը և ֆինանսները ունեն նման որակներ, որը թույլ տվեց Պարսոնսին ու Հաբերմասին նշել իշխանությունը որպես կարգավորիչ է միջոց: Իշխանությունը ի տարբերություն փողի համարվում է յուրահատուկ կարգավորիչ: Իշխանության որպես կարգավորիչ հիմնական բնութագրիչը կայանում է նրանում, որ իշխանությունը ունի լեգիտիմացիայի կարիք: Ֆինանսները և իշխանությունը որոշակի հասարակական ինստիտուտ են, որը ամրագրվում է իրավական միջոցներով, փողը մասնավոր իրավունքի իրավական ինստիտուտներում է ամրագրվում, իսկ իշխանությունը ամրագրվում է հանրային իրավունքի միջոցով: Սոցիալական ինստիտուտ դառնալու համար իշխանությունը ոչ միայն պետք է լեգալ լինի, այլև լեգիտիմ: Իշխանության առանձնահատկությունը՝ ի տարբերություն դրամական հարաբերությունների, հանդիսանում է հարաբերությունների անհավասարությունը: Դրամը որպես կարգավորիչ կապված է փոխանակության հարաբերությունների հետ, որոնք սուբյեկտներին չեն դնում անհավասար հարաբերության մեջ: Իշխանության հարաբերությունները անհավասար են: Իշխանությունը հենվում է հարկադրանքի մոնոպոլ միջոցների վրա, որոնք կարող են միշտ կիրառվել քաղաքացու դեմ: Օտֆրիդ Հեֆֆեն նշում է այն պատճառը, որի համար անհրաժեշտ է իշխանության լեգիտիմացիան: Նա նշում է, որ պետական իշխանության արդարացումը անհրաժեշտ է այն պատճառով, որ այն սահմանափակում է անհատի ազատությունը և ունի հարկադրանքի միջոցներ:¹⁸⁸ Կողմերի այսպիսի դրույթունը կարող էր արդարացվել միայն նրանով, որ իշխանությունը ծառայում է ընդհանուր շահերի հասարակությունում: Դրա համար էլ իշխանությունը պահանջում է հիմնավորումներ, այսինքն լեգիտիմացիաներ: Քանի որ իշխանությունը գործում է իրավական ակտերի

¹⁸⁷ Տե՛ս **Парсонс Т.** О социальных системах. М., 2002, с. 755.

¹⁸⁸ Տե՛ս **Хеффе О.** Политика. Право. Справедливость. Основоположения критической теории права и государства. М., 1994, с. 37-41.

միջոցով, ապա իշխանության լեգիտիմությունը ապահովվում է իրավունքի միջոցով: Խոսքը գնում է ժամանակակից պետության ու իրավունքի մասին:

3.3. Հասարակության իրավականացումը (յուրիդիֆիկացիան) և իրավունքի լեգիտիմությունը

Ժամանակակից իրավական համակարգի առանձնահատկություններից մեկը դրական իրավունքի, օրենքների ու այլ աղբյուրների քանակի մեծացումն ու մասնագիտացումն է: Օրինակ նորմատիվ ակտերի մեծացումը կարևոր պրակտիկ խնդիր է, գիտական գրականության մեջ հաճախ խոսում է այն մասին, որ օրենքների կրկնարտադրության, նրանց միավորման դեմ պայքարը ստանում է ավելի արդիական նշանակություն:

Իրավական կարգավորման ոլորտի ընդլայնումը հանդիսանում է մասնագիտական գրականության մեջ առավել քննարկող հարցերից մեկը: Նշված գործընթացը իրավաբանական գրականության մեջ նշանակվում է տարբեր կատեգորիաներով, օրինակ իրավական պայթյուն և այլն, իրավական հարաբերությունների ոլորտի մեծացման գործընթացի սահմանման համար կիրառվում է յուրիդիֆիկացիա տերմինը:¹⁸⁹ Տվյալ գործընթացն ունի երկար պատմական պատճառներ: Գրականության մեջ առաձնացնում են արևմտյան հասարակության յուրիդիֆիկացիայի չորս պատմական փուլեր: Սկզբում այս գործընթացը կապված էր բացարձակության շրջանի հետ, երբ դրական իրավունքը մենաշնորհում էր պետական հարկադրանքի իրավունքը միապետի համար՝ թուլացնելով ֆեոդալական ազդեցությունը: Հետագայում տեղի է ունենում իրավական կարգավորման ընդլայնում՝ կապված լիբերալ իրավական պետության ձևավորման հետ, երբ բուրժուա-դեմոկրատական հեղափոխություններից հետո սահմանադրական կարգավորումը ամրագրում է քաղաքական ու տնտեսական երաշխիքները իշխանության միջամտությունից: Երրորդ փուլը կապված է քաղաքացիներին համընդհանուր ընտրական իրավունքի տրամադրման հետ: Յուրիդիֆիկացիայի վերջին չորրորդ փուլը կապված է համընդհանուր բարեկեցության սոցիալական պետության ձևավորման հետ: Պոզիտիվ իրավունքի քանակի մեծացումը

¹⁸⁹ Ст'ю Право и общество в эпоху перемен. М., 2013, 65-66.

կապված է հասարակության էվոյուցիայի հետ: Ինչպես նշում է ֆրանսիացի գիտնական Ժ.Լ. Բերժելը. «Տեխնիկական առաջընթացը անվերջ բերում էր դեպի մարդու հայացքների ու կենսական պայմանների նորացում: Իրավունքը պետք է հարմարվի նրանց ու կառավարի մարդկային գործունեության նոր ոլորտները և նոր ձևերը, որպեսզի մի դեպքում զարգացնի նրանց, իսկ այլ դեպքերում սահմանափակի զարգացումը»:¹⁹⁰

Հանդիսանալով սոցիալական զարգացման անխուսափելի ուղեկից՝ հասարակության յուրիդիֆիկացիան առաջացնում է ինչպես դրական, այնպես էլ բացասական հետևանքներ: Առաջին հերթին, պոզիտիվ ոլորտը կապված է պետության կողմից սոցիալական գործառույթի իրականացման հետ, որը հանդիսանում է անհրաժեշտ պայման տնտեսական հասարակական հակասությունների վերացման պայման: Իրավունքի միջոցով հասարակական հարաբերությունների մեծամասնության անխուսափելի կարգավորումը հանդիսանում է տնտեսական կոնֆլիկտների հաղթահարման միջոց: Երկրորդ, իրավունքի գործողության ոլորտի ընդլայնման պոզիտիվ իրավունքը կապված է մարդու իրավունքների երաշխիքների ապահովման հետ ժամանակակից փուլում, անձի ազատության մեծացման հետ: Յուրիդիֆիկացիայի երեք հաջորդող փուլերը երաշխավորում էին ազատության աճն այնքանով, որքանով նրանք կարող էին գործարկել քաղաքական ու տնտեսական դինամիկայում քաղաքացիների շահերի և մասնավոր իրավական սուբյեկտների համար, որն ազատվել էր այնպիսի միջոցների իրավական ինստիտուցիոնալիզացիայով, ինչպիսիք են իշխանությունը և ֆինանսները:

Սակայն իրավական կարգավորման առարկայի ընդլայնումը և քաղաքացիների վարքագծի մանրամասն իրավաբանական կարգավորումը ընդհանուր բարեկեցության պետություններում 20-րդ դարի երկրորդ կեսին առաջացրեց բացասական հետևանքներ: Որպես այդպիսին՝ պետք է նշել իրավունքի արդյունավետության կրճատումը չնայած նրա քանակական մեծացմանը, ինչպես նաև պոզիտիվ իրավունքի ավելցուկը, որն առաջացնում է իրավական կարգավորման բարդություններ: Ըստ անգլիացի հետազոտող Սասկինդի. «կառավարման համար ստեղծվել են շատ օրենքներ, իրավական միջոցներով կառավարման մեր ժամանակակից մեթոդները, որոնք հիմնվում են

¹⁹⁰ Տե՛ս **Бержель Ж.Л.** Общая теория права. М., 2000, с. 285-286.

թղթային ու տպագրական տեխնոլոգիաների վրա, չեն կարող լուծել իրավունքի ծավալով ու բարդությամբ խնդիրներ, որը ղեկավարում է մեզ»:¹⁹¹ Հասարակության յուրիդիֆիկացիան, պոզիտիվ իրավունքով հարաբերությունների մեծամասնության կարգավորումը առաջացնում է այն, որ վերջինս դառնում է շատ բարդ ու ֆորմալ քաղաքացիների համար: Այսպիսի գործընթացը առաջացնում է իրավական կարգավորման ճգնաժամ ու պոզիտիվ իրավունքի լեգիտիմության ճգնաժամ:

Իրավագիտության մեջ կան տարբեր հայացքներ հասարակության յուրիդիֆիկացիայի բացասական հետևանքների հաղթահարման ճանապարհին: Լիբերալիզմի շատ կողմնակիցներ առաջարկում են կատարել հասարակության ապակարգավորում և ֆորմալ իրավունքին վերադարձ: Աուտոպոեսիս տերմինը սկզբում կիրառվում էր կենսաբանության մեջ կենդանի օրգանիզմների բնութագրման համար, ովքեր պահպանում են իրենց ինքնավարությունը սեփական գործառնությունների միջոցով: Նշված եզրույթը ստացավ լայն տարածում սոցիոլոգիայում Լումանի աշխատանքների միջոցով, ով կիրառում էր այն սոցիալական համակարգերի բնութագրման համար: Իրավունքն, ըստ Լումանի, կոմունիկատիվ համակարգ է, քանի որ հասարակությունը կոմունիկացիաների փակ համակարգ է:¹⁹² Հասարակության, որպես կոմունիկատիվ համակարգի, հասկացումը պայմանավորված է նրանով, որ աուտոպոեսիսի կիրառությունը սոցիումի բնութագրման համար հնարավոր է միայն այն դեպքում, երբ որպես հասարակություն կիրառվում են կոմունիկատիվ ակտեր: Լումանի հիմնադրույթը հիմնվում է Պարսոնսի հասարակության զարգացման գործընթացի հասկացման վրա: Պարսոնսը հասկանում էր հասարակության զարգացումը որպես նրա բարդության աճ և նոր մասնագիտացված ենթահամակարգերի առաձնացում: Պարսոնսը սկսեց համեմատել հասարակական ու կենսաբանական համակարգեր: Նիկլաս Լումանը զարգացնում է Պարսոնսի՝ հասարակական համակարգերի դիֆերենցիացիայի մասին գաղափարներ և մշակում է հիմնադրույթ, որի համաձայն ժամանակակից հասարակությունում իրավունքը, տնտեսությունը, քաղաքականությունը և մի շարք այլ կենսական ֆունկցիոնալ ոլորտներ հանդիսանում են միմյանցից

¹⁹¹ Մեջբերումն ըստ **Голоскоков Л.В.** Модернизация российского права/ Под ред. **А.В. Малько.** М., 2006, с. 43.

¹⁹² Տե՛ս **Luhmann N.** Sociological Theory of Law. London. 1985, p. 165.

ինքնավար:¹⁹³ Յուրաքանչյուր համակարգի շրջանակներում, օրինակ իրավական կամ տնտեսական ոլորտներում, պատմական զարգացման արդյունքում տեղի է ունենում կոմունիկացիաների հատուկ տիպերի ձևավորում: Դա կապված է այն բանի հետ, որ յուրաքանչյուր համակարգ ունի իր բինարային գաղտնագիրը տեղեկատվության մշակման համար:

Լուծանն ու նրա իրավահաջորդները հասարակության մասին հիմնադրույթի հիման վրա մատնանշում են այն, որ ֆունկցիոնալ համակարգերը չեն կարող փոխարինել իրար կամ կատարել այլ համակարգերի գործառույթներ: Դա կապված է նրա հետ, որ տարբեր գաղտնագրերը և համակարգային ծրագրերը կարող են գործել միայն սեփական համակարգի շրջանակներում: Բանը նրանում է, որ յուրաքանչյուր համակարգ շրջակա միջավայրից տեղեկատվության մշակման համար կիրառում է իր բինարային կոդը, և այլ համակարգի հետ փոխազդեցության դեպքում տեղի է ունենում տեղեկատվության աղճատում: Դրա համար էլ անհնար է կանխատեսել մեկ համակարգի մյուսի վրա ազդեցությունը, քանի որ իրավական համակարգի համար քաղաքական կարգավորիչների ազդեցությունը կլինի լուրջ արտաքին ազդակ: Իրավունքում աուտոպոեսիսի տեսությունը բացատրում է իրավական կարգավորման ճգնաժամի պատճառը ժամանակակից հասարակությունում մեկ համակարգի՝ մյուսով կարգավորվելու անհնարինությամբ: Ժամանակակից սոցիալական պետությունը մանրամասն կերպով կարգավորում է հասարակության բոլոր ոլորտները, բայց միակ կարգավորիչը, որն այն կարող է կիրառել, իրավունքն է, որի համար էլ տեղի է ունենում նրա անուսափելի աճ: Պոզիտիվ իրավունքի աղբյուրների քաղաքական աճը, նրա կողմից տնտեսության կարգավորումը առաջացնում է նրա արդյունավետության կորուստ: Իրավունքը ընդհանուր բարեկեցության պետության պայմաններում ծանրաբեռնված է սոցիալ-քաղաքական կարգավորիչներով, որն առաջացնում է դժվարություններ մեկ համակարգից մյուսին կոդային անցման ժամանակ: Լուծանը բերում է շրջակա միջավայրի մասին օրենսդրության օրինակ, որը չի հասել իր նպատակներին, կորցրել է իր ուժը, քանի որ համաձայնեցվում էր առկա օրենքների համակարգի հետ: Քաղաքական ազդեցությունը պետք է հաշվի առնի իրավական

¹⁹³ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 167-168:

համակարգի ինքնուրույնությունը, հակառակ դեպքում այն չի հասնում իր նպատակին: Գերմանական անտիտրեստային օրենսդրության մեջ ժամանակ առ ժամանակ ներմուծվում են քաղաքական բնույթի շտկումներ, որը դժվարեցնում է նրա մեկնաբանությունը ու կիրառությունը: Դրա համար էլ առատպոեսիսի հիմնադրույթի կողմնակիցները անհրաժեշտ են համարում փոփոխել իրավական կարգավորման հասկացումը:

Հասարակության իրավականացման (յուրիդիֆիկացիա) բացասական հետևանքները կարելի է բացատրել միայն կոմունիկատիվ ռացիոնալության դիրքից, որը հիմնվում է իրավունքի ինտերսուբյեկտիվ հասկացման վրա: Հասարակական կյանքի մասնավոր ոլորտը կարգավորվում էր նախքան սոցիալական պետության ձևավորումը գործողությունների համաձայնեցման կոնսենսուալ մեխանիզմի միջոցով, որոնք հիմնվում են բարոյական կանոնների վրա: Պոզիտիվ իրավունքով հասարակական կարգավորիչների փոխարինման ժամանակ, որոնք հիմնվում են մշակույթի վերարտադրության վրա, առաջանում են հասարակական պաթոլոգիաներ: Իրավական հարաբերությունների սուբյեկտները կողմնորոշվում են դեպի փոխհասկացում, իրավաբանական կանոնները պահանջում են հետագա մանրամասնում, որը կապված է հասարակական կյանքի բյուրոկրատիզացիայի ու իրավունքի հետագա աճի հետ:

Առանձին անհատը ընկալում է հասարակության նվազագույն կարգավորումը որպես ազատության կորուստ: Նաև առաջանում է մարդու մոտ իմաստի կորուստ հասարակական գործունեության հանդեպ, որը դրսևորվում է իրավունքի լեգիտիմության անկման ու մարդու իշխանությունից օտարման մեջ:

Սուբյեկտի կողմից իմաստի ու ազատության կորուստը առաջին անգամ նկարագրվել է Մ. Վեբերի կողմից իր «Բողոքական էթիկան ու կապիտալիզմի ոգին»¹⁹⁴ աշխատանքում: Մ. Վեբերը կապում էր նշված բացասական երևույթները արժեքային ոլորտների դիֆերենցիոն գործընթացի հետ, բողոքական բարոյականության անկման հետ, որը ծառայում է որպես հասարակական ակտիվ է գործունեության հիմնավորում:¹⁹⁵ Ավանդական հանրությամբ շրջակա աշխարհին իմաստ էր հաղորդում աշխարհի կրոնական հասկացումը, որը ընդունում էին բոլոր սուբյեկտները: Հասարակական

¹⁹⁴ Տե՛ս **Вебер М.** Избранные произведения. М., 1990.

¹⁹⁵ Նույն տեղը, էջ 726:

զարգացման գործընթացում տեղի է ունենում հասարակության ռացիոնալիզացիա, կրոնական նորմերը կորցնում են նախկին նշանակությունը ու ձևավորվում է հասարակություն քաղաքացիների հետ, ովքեր ունեն տարբեր արժեքներ: Արդյունքում հասարակական գործունեությունը սկսում է կրել ուտիլիտար բնույթ, որի համար էլ առանձին սուբյեկտի տեսակետից կորցնում է իմաստը և նպատակը:

Իրավական կարգավորումը ժամանակակից սոցիալական հասարակությունում մանրամասն կերպով կարգավորում է մարդու կյանքը բյուրոկրատացնելով հասարակական հարաբերությունները:¹⁹⁶ Սուբյեկտը, որը չունի հատուկ գիտելիքներ, չի իմանում իրավաբանական ընթացակարգերի իմաստ ու որպես հետևանք տեղի է ունենում քաղաքացիների օտարեցում պետական-իրավական ինստիտուտներից: Խնդիրները, որոնք կապված են յուրիդիֆիկացիայի հետ, չեն նշանակում հրաժարականի անխուսափելիություն պետության սոցիալական գործառույթից ու վերադարձ դեպի դասական լիբերալիզմի պետություն: Դրա համար էլ դժվար թե հնարավոր լինի համաձայնվել Չետվերնինի կարծիքի հետ, ով չի ճանաչում սոցիալական պետության ու սոցիալական օրենսդրության իրավական բնույթը, ենթադրելով, որ լիբերալ պարադիգմայում սոցիալական բարիքների հանրային-իշխանական վերաբաշխումը չի կարող դիտարկվել որպես գործունեություն, որը ենթարկվում է իրավական սկզբունքի, եթե անգամ նրա հիմնավորման համար կիրառվում է մարդու իրավունքների որոշակի գաղափարաբանություն:¹⁹⁷ Առավել հանգամանալից կապը հասարակական զարգացման պաթոլոգիաների ու գործիքային գործողությունների միջև բացահայտեց Յուրգեն Հաբերմասը իր «Կոմունիկատիվ գործողության տեսություն» աշխատությունում,¹⁹⁸ որը դրեց սուբյեկտի գործողության նոր հասկացման հիմքերը հասարակության մոդեռնիզացիայի գործընթացում: Ըստ Հաբերմասի՝ Մ. Վեբերի կողմից հասարակության մոդեռնիզացիայի գործընթացը կրում է միակողմանի բնույթ, իրականում հասարակության զարգացումը կապված է ոչ միայն նպատակառացիորեն վարքագծի տարածման, այլև սուբյեկտների միջև ռացիոնալ փոխհասկացման գործընթացի

¹⁹⁶ Տե՛ս **Сорокин В.Д.** Правовое регулирование: предмет, метод, процесс. СПб., 2003, Международная научная конференция «Правовое регулирование: проблемы эффективности, легитимности, справедливости» (2-4 июня 2016г.)// Государство и право, 2017, №1, с. 115-118.

¹⁹⁷ Տե՛ս **Четвернин В.А.** Лекции по теории права. М., 2000, Вып. 1, с. 48.

¹⁹⁸ Տե՛ս **Habermas J.** Theoric der kommunikativen Hande Ins. Bd.2 Frankfurt am Main, 1997, էջ 488.

զարգացման հետ, որը Հաբերմասը նշանակում է որպես կոմունիկատիվ գործողություն: Մոդեռնիզացիայի բացասական կողմերը կապված են նպատակառացիորեն գործողությունների կոմունիկատիվների հանդեպ գերակայության հետ, համակարգի կենսական աշխարհի մուտք գործելու հետ, բայց հասարակական պաթոլոգիաների հաղթահարումը հնարավոր է պոզիտիվ իրավունքի միջոցով: Կոմունիկատիվ ռացիոնալության տեսանկյունից իրավունքը պետք է դիտարկվի ոչ միայն որպես նպատակին հասնելու մեխանիզմ կամ գործիք, այլ նաև որպես սուբյեկտների միջև փոխհասկացման ձեռքբերման ընթացակարգ, կոմունիկատիվ կապերի պահպանման գործընթաց, կոնսենսուսի ձեռքբերման պրոցես:

Այն դեպքում, երբ պոզիտիվ իրավունքը փոխարինում է սոցիալական կապին, այլ ոչ թե պահպանում է այն, զարգանում են սոցիալական պաթոլոգիաներ, դրա համար էլ ժամանակակից հասարակությունում՝ բացի գործիքային նշանակությունից, իրավունքը պետք է կատարի նաև կոմունիկատիվ դեր: Իրավական մոդեռնիզացիայի բացասական հետևանքների վերացումը հնարավոր է միայն այն ժամանակ, երբ իրավունքի կոմունիկատիվ հասկացման հիման վրա կգործարկվեն ընթացակարգեր, որոնք անհրաժեշտ են իրավունքների սուբյեկտների միջև հասարակությունում կոմունիկատիվ կապերի պահպանման համար:

Ինչպես նշում է Հաբերմասը իր աշխատանքներում, դրական իրավունքը պետք է համադրի փաստացիությունը որպես ոլորտ, որը կապված է իրավական նորմերի հարկադրական բնույթի հետ ու նշանակալիությունը, որը իրավունքի բարոյական պայմանավորվածություն է, մարդը պետք է կատարի փոխհարաբերությունների ոլորտում, ապա այսպիսի նպատակառացիորեն, գործիքային ազդեցությունը անխուսափելիորեն կառաջացնի այնպիսի բացասական հետևանքներ, ինչպիսիք են լեգիտիմության կորուստը, իրավունքի ֆորմալիզմը:

Իրավունքը ժամանակակից շրջանում հանդիսանում է սոցիալ- տնտեսական կապերի հիմնական միջոցը: Ժամանակակից պոստինդուստրիալ հասարակության համար անխուսափելի է տենդենցները դեպի հասարակական հարաբերությունների դիֆերենցիացիա ու դրա հետևանքով տեղի է ունենում այլ արտաիրավական կարգավորիչների նշանակության կրճատում հասարակությունում, առաջին հերթին

կրոնական, որոնք գերիշխում էին ավանդական հանրությունում: Պոզիտիվ իրավունքի գերակայությունը այլ սոցիալական նորմերի հանդեպ ուժեղանում է ժամանակակից պետության կողմից սոցիալական գործառույթների կատարման պատճառով: Իրավունքի գերակայությունը այլ սոցիալական նորմերի հանդեպ հասարակական հարաբերությունների կարգավորման ժամանակ առաջացնում է հանրության յուրիսդիֆիկացիա:

Իրավունքը, որպես ժամանակակից հասարակության հիմնական կարգավորիչ, հետագա սոցիալական դիֆերենցիացիայի պայմաններում հեռանում է այլ սոցիալական կարգավորիչներից ու դառնում է ինքնուրույն համակարգ:¹⁹⁹ Պոզիտիվ իրավունքի հեռացումը այլ սոցիալական նորմերից առաջացնում է նրա ֆորմալություն ու այլ բացասական հետևանքներ, որոնք արգելակում են հասարակական զարգացմանը: Սոցիալական կարգավորիչների բաժանման բացասական հետևանքները դրսևորվում են լեգիտիմության ճգնաժամի մեջ, քաղաքացիների՝ քաղաքական-իրավական ինստիտուտներից օտարացման, իրավական նորմերի՝ նրանց արդյունավետության կրճատման մեջ: Ներկայիս նշված սոցիալական պաթոլոգիաները հաղթահարելու համար պետական իշխանությունը ձգտում է գործել գաղափարաբանական ազդեցության ու տնտեսական քաղականության ուղիով: Ժամանակակից հասարակության պայմաններում դա անբավարար է, քանի որ այժմ շատ սոցիալական հակասություններ առաջանում են ոչ թե տնտեսական պատճառներով, այլ նաև ուրիշ սոցիալական գործոնների ազդեցության տակ: Գաղափարաբանությունը նաև չի կարող հաղթահարել բացասական երևույթները, որոնք կապված են հասարակական զարգացման հետ, քանի որ ժամանակակից հանրությամբ չունի միասնականություն արժեքների հասկացման մեջ:²⁰⁰ Ավանդական հասարակությունում շրջակա աշխարհին իմաստ է տալիս աշխարհի կրոնական պատկերացումը, որը կիսում էին բոլոր սուբյեկտները: Հասարակական զարգացման ավանդական հասարակությունում հասարակության ռացիոնալիզացիան, կրոնական նորմերը կորցնում են նախկին նշանակությունը ու վերջնարդյունքում ձևավորվում է քաղաքացիներով հասարակության, ովքեր ունեն տարբեր արժեքներ, որի

¹⁹⁹ Տե՛ս **Яковлев А.М.** Социальная структура общества и право. М., 2015, с. 15-16.

²⁰⁰ Տե՛ս **Սարինյան Ս.** Հայ գաղափարաբանություն. պատմաքննական տեսություն: Երևան, 1998, էջ 177-178:

համար էլ քաղաքականությունը միայն գաղափարաբանության հիման վրա չի կարող հասնել իր վերջնական նպատակին: Հասարակական զարգացման բացասական հետևանքների արդյունավետ հաղթահարման համար իրավագետները պետք է դուրս գան իրավական կարգավորման հանդեպ նպատակառացիորեն մոտեցումից, երբ քաղաքացիները դիտարկվում են որպես օբյեկտներ, որոնց վրա ազդում է պետական իշխանությունը դրդապատճառների ու սահմանափակումների միջոցով: Այդ դեպքում հաշվի չի առնվում հիմնական ոլորտը, առանց որի անհնար է հասկանալ իրավական բարեփոխումների հաջողության կամ անկումների պատճառները: Սա սուբյեկտների միջև կոմունիկացիա է: Իրավական կարգավորման ժամանակակից հասկացման ձևավորման համար պետք է անդրադառնալ կոմունիկատիվ գործողության տեսությանը, որը միավորում է ազատության ու ֆորմալ հավասարության գաղափարները:²⁰¹ Ինչպես նշում է ժամանակակից քաղաքական ու իրավական տեսության մեջ կա մարդու իրավունքների միջոցով լեգիտիմացիա ու ժողովրդական ինքնիշխանության միջոցով լեգիտիմացիա: Բայց առաջացավ նաև երրորդը, որը միավորում է նախկին երկուսը, մոտեցում, որը մշակվել է իրավունքի դիսկուսիվ մոտեցման կողմնակիցների միջոցով, որն իր հերթին ձևավորվել է Հաբերմասի հանրության կոմունիկատիվ տեսության մեջ: Հաբերմասը ելնում է այս երկու կողմերի փոխկապակցվածությունից՝ մարդու իրավունքներ, դեմոկրատիայի ու ժողովրդական ինքնիշխանության գաղափարներ:²⁰²

Արտաքին ազդեցությունները, այդ թվում ինֆորմացիան, որը կայանում է իրավունքի նորմերում, չի պատճառավորում հասարակական հարաբերությունները ուղղակիորեն ու անուղղակիորեն: Դրա համար էլ պետք է հաշվի առնել մարդկային գործոնը, որն արտահայտվում է իրավական մշակույթում, որը միջնորդավորում է իրավական ազդեցությունը բնակչության զանվածային վարքագծի վրա ժողովրդավարական ընթացակարգերի միջոցով: Հասարակական զարգացման բացասական կողմերը կապված են նպատակառացիորեն գործողությունների կոմունիկատիվների հանդեպ գերակայության համակարգի կենսական աշխարհի մուտք գործելու հետևանքների հետ, բայց հասարակական պաթոլոգիաների հաղթահարումը հնարավոր է պոզիտիվ իրավունքի միջոցով: Կոմունիկատիվ գործողության տեսության տեսանկյունից

²⁰¹ Տե՛ս **Лейст О.Э.** Сущность права. М., 2008, с. 452.

²⁰² Տե՛ս **Habermas J.** Between Facts and Norm. Cambridge. p.1996, 154-155.

իրավունքը պետք է դիտարկել ոչ միայն որպես նպատակի ձեռքբերման գործիք կամ մեխանիզմ, այլ որպես սուբյեկտների միջև փոխհասկացողության ձեռքբերման ընթացակարգ, կոմունիկատիվ կապերի պահպանման գործընթաց, կոնսենսուսի ձեռքբերման պրոցես: Այն դեպքում, երբ դրական իրավունքը փոխարինում է սոցիալական կապերին, այլ ոչ թե աջակցում է նրանց, ձևավորվում են սոցիալական պաթոլոգիաներ, որի համար էլ ժամանակակից հասարակությունում բացի գործիքային նշանակությունից, իրավունքը պետք է կատարի նաև կոմունիկատիվ դեր: Իրավական կարգավորման կոմունիկատիվ ոլորտի դերը կապված է վստահության և սոցիալական կապիտալի հարցերի հետ, քանի որ հաջողակ սոցիալ-տնտեսական զարգացումը հնարավոր է միայն վստահության և համագործակցային կարողության բարձր մակարդակ ունեցող երկրներում: Կոմունիկատիվ գործողությունը հասարակությունում սահմանում է այնպիսի կատեգորիաների մակարդակը, ինչպիսիք են վստահությունը և սոցիալական կապիտալը: Սոցիալական կապիտալի հետազոտման աշխատանքները ապացուցել են, որ հասարակության մեջ համագործակցությունը հանդիսանում է զարգացման պայման:²⁰³ Սոցիալական համագործակցությունը տարբերվում է կապիտալի այլ տեսակներից նրանով, որ փոխանցվում է ավանդույթների, մշակույթի միջոցով: Վստահության և սոցիալական կապիտալի մակարդակը կարող է մեծանալ պետության քաղաքականության միջոցով, որը իրավական միջոցներով պետք է օգնի հասարակական համագործակցությանը: Հասարակական մոդեռնիզացիայի բացասական հետևանքների վերացումը հնարավոր է միայն այն ժամանակ, երբ իրավունքի կոմունիկատիվ հասկացման հիման վրա կգործարկվեն ընթացակարգեր, որոնք անհրաժեշտ են հասարակությունում իրավունքի սուբյեկտների միջև կոմունիկատիվ կապերի պահպանման համար: Սիայն այս դեպքում կհաղթահարվի օրենքների լեգիտիմության ճգնաժամը, քանի որ իրավաստեղծան մեջ քաղաքացիների մասնակցության իրավունքի ճանաչումը հանդիսանում է անհրաժեշտ պայման ժամանակակից իրավական համակարգի սահմանադրականացման և իրավունքի լեգիտիմության հաստատման համար:

²⁰³ Մանրամասն տե՛ս **Зорькин В.Д.** Цивилизация права и развитие России, М., «Норма», 2015.

Ամփոփում

1. Սույն ատենախոսական աշխատանքում հետազոտվել է իրավունքի լեգիտիմություն կատեգորիան իրավական ոլորտում որպես իրավագիտական հասկացություն: Լեգիտիմությունը թույլ է տալիս բացահայտել պոզիտիվ իրավունքի բնույթը: Տվյալ հետազոտության նպատակը լեգիտիմության բացահայտումն է որպես դրական իրավունքի էության բնորոշիչ, տվյալ կատեգորիայի կոնկրետացումն է: Կատարված հետազոտության արդյունքում կարելի է առաջարկել հետևյալ սահմանումը. լեգիտիմությունը իրավաբանական տերմին է, որը կիրառվում է պոզիտիվ իրավունքի, բնութագրման համար, որն ունի հեղինակություն, որի ուժով նա թելադրում է պարտադիր պահանջներ ու սահմանում է վարքագծի օրինակներ: Իրավական կարգի լեգիտիմությունը, որը կապում է այն մարդկանց համար փաստացի վարքագծի հետ:

2. Լեգիտիմությունը բնորոշում է պոզիտիվ իրավունքի էությունը, լեգիտիմության միջոցով այն բացահայտվում է որպես գործող ինստիտուտ այս կամ այն հանրություն: Լեգիտիմությունը նման չէ օրինականությանը (լեգալությունը), որը բնութագրում է իրավունքի օբյեկտիվ ֆորմալ-իրավաբանական կողմերը և հանդիսանում է իշխանական հրահանգավորումների պետությունից եկող լեգիտիմացիայի տարատեսակներից մեկը: Դրա հետ կապված՝ անհրաժեշտ է տարբերակել պոզիտիվ իրավունքի լեգիտիմություն ու լեգալություն եզրույթները, քանի որ իրավագետների կողմից այս կատեգորիաների միախառնումը առաջացնում է լեգիտիմության ու օրինականության միախառնում:

3. Ժամանակակից հասարակությունում չի կարելի լեգիտիմացնել իրավունքը՝ փաստարկելով նրանում արտաժամանակային սկզբունքների առկայությամբ: Դա կապված է այն բանի հետ, որ որոշակի արժեքներ, որոնք ընկած են իրավունքի հիմքում, որոնք ընդունվում են մի խումբ քաղաքացիների կողմից, կարող են լինել նաև ոչ լեգիտիմ այլ սոցիալական խմբերի համար: Եթե ընդունում ենք ժամանակակից պլյուրալիզմը, պետք է հրաժարվենք կյանքի բացառիկ կերպարի հանդեպ դասական փիլիսոփայական հավակնությունից:

4. Իրավական օրինականությունը (լեգիտիմությունը) որպես իրավունքի որակական հատկանիշ և համընդհանուր սկզբունք, կոչված է ապահովելու ողջ իրավական համակարգը և իրավական պրակտիկան: Հետևաբար, լեգիտիմ օրինականությունը

հասարակության իրավական կյանքում ստեղծում է իրավականության տեսական պրակտիկա, որում գերիշխում են ազատությունը, իրավաբանական հավասարությունը, սոցիալական արդարությունը, հումանիզմը, պատասխանատվությունը: Այդ իրավականության համակարգում քաղաքացիները պաշտպանված են հանրային իշխանության կամայականություններից, իսկ հասարակությունը՝ իրավական նիհիլիզմից, ամենաթողությունից, քաոսից, անօրինականություններից:

5. Լեգիտիմությունը բնորոշում է պոզիտիվ իրավունքի էությունը (բնույթը): Իրավական հարաբերությունների սուբյեկտների կողմից իրավունքի ճանաչումը այն բանի հիմնական պատճառն է, որ իրավաբանական կանոնները սկսում են կարգավորել հասարակության կյանքը: Իրավահասկացման մարքսիստական կամ մատերիալիստական տիպի շրջանակներում լեգիտիմության հարցերի ուսումնասիրությունը հնարավոր չէ: Հասկացությունների յուրիսպրոուդենցիայի սահմաններից դուրս գալը հնարավորություն է տալիս հետազոտել իրավունքի լեգիտիմության բնույթը, լեգիտիմության ու լեգիտիմացիայի առանձնահատկությունները ժամանակակից հասարակության պայմաններում: Երբեմն ժամանակակից հասարակության բնութագրման համար կիրառվում է մեկ այլ եզրույթ՝ ուշ մոդեռնի հասարակություն: Այս եզրույթը ավելի ընդունելի է, քան պոստմոդեռնի կատեգորիան, քանի որ ժամանակակից հասարակությունը պահպանում է շատ արժեքներ, որոնք բնորոշ են մոդեռնին:

6. Կապված վերոնշյալի հետ՝ անհրաժեշտ է ժամանակակից իրավունքի փիլիսոփայության կիրառությունը այլ իրավափիլիսոփայական պարադիգմայով: Բանը նրանում է, որ վերջին երեք հարյուրամյակներին փիլիսոփայությունը մի քանի անգամ փոխել է այն բանի մասին հասկացումը, թե ինչն է արժանահավատ գիտելիքի հիմքը, ըստ Հաբերմասի փիլիսոփայության զարգացման պատմության մեջ առանձնանում են երեք պարադիգմաներ՝ կեցության, գիտակցության, լեզուների: Փիլիսոփայությունը դիտարկում էր մեր գիտելիքը որպես կեցության արտացոլում, կեցության այսպիսի պարադիգմային վերաբերում է Մարքսի փիլիսոփայությունը, որը մարդկության պատմությունը կապում է աշխատանքի հետ, որը մինչև վերջերս գերիշխում էր դասական իրավագիտության մեջ: Արդյունքում սկսում է գերիշխել գիտակցության

պարադիգման, որը դիտարկում է գիտելիքը որպես արդյունք, որը ձևավորվել է մարդու տրանսցենդենտալ գիտակցությամբ և պետք է ընկած լինի ժամանակակից իրավունքի փիլիսոփայության համակարգում:

7. Լեգիտիմության վերլուծության ժամանակ և իրավունքի ինտեգրալ տեսության տեսանկյան պայմաններում պարզ է դառնում, որ սուբյեկտների համար նշանակալից արժեքները կարող են փոխվել կոմունիկատիվ փոխազդեցության գործընթացում: Ռացիոնալության կոմունիկատիվ տեսության առումով նորմի լեգիտիմության չափանիշ է նրա համապատասխանությունը կոմունիկատիվ ռացիոնալությանը, այսինքն, երբ նրանք արժանանում են ազատ ճանաչման իրավական հանրույթի յուրաքանչյուր անդամի կողմից: Դրա համար էլ բոլոր իրավական նորմերը չեն կարող հասկացվել ժամանակակից հասարակությունում որպես անփոփոխ, նրանք պետք է հիմնավորվեն պատշաճ իրավական ընթացակարգերում: Դրա համար էլ պոզիտիվ իրավունքի արդյունավետ գործադրման ապահովման համար ժամանակակից հասարակության պայմաններում անհրաժեշտ է նրա լեգիտիմության հիմնավորումը, քանի որ միայն այդ միջոցով է հնարավոր ապահովել իրավակարգավորումների արդյունավետությունը և իրավաօրինականության ամրապնդումը ժամանակակից հասարակությունում:

8. Ժամանակակից լեգիտիվ օրինականությունը՝ որպես իրավունքի հիմնական որակական հատկանիշ և իրավական կարգավորումների համընդհանուր կազմակերպական-գործառութային սկզբունք, իրենից ներկայացնում է հասարակությունում իրավականության հաստատման գործիքակազմ և նախապայման, որի հիմնական բաղադրատարրերն են՝ լեգալությունը, օրինականության ռեժիմը, իրավական ակտերի աստիճանակարգումը, իրավական որոշակիությունը:

9. Կատարված հետազոտության արդյունքում անհրաժեշտ է կատարել եզրակացություն, որ լեգիտիմ օրինականությունը քաղաքացիական հասարակության կյանքի կազմակերպման այնպիսի իրավական կատեգորիա է, որի դեպքում, առաջին հերթին, ապահովվում են մարդու և քաղաքացու իրավունքներն ու ազատությունները, անձի կեցության արժանապատվությունը, քաղաքացիական հասարակության յուրաքանչյուր անդամի սոցիալական ու իրավական կարգավիճակի պոզիտիվ զարգացումը, իրավունքի գերակայությունը և իրավական որոշումների

կանխատեսելիությունը:

10. Վերջում՝ գործնական բնույթի առաջարկություն. լեգիտիմ օրինականությունը՝ որպես համընդհանուր սկզբունք, ամրագրել հետևյալ սահմանադրական օրենքներում. դատական օրենսգրքում, ընտրական օրենսգրքում, Ազգային ժողովի կանոնակարգ օրենքում, Սահմանադրական դատարանի մասին օրենքում, Կուսակցությունների մասին օրենքում և Մարդու իրավունքների մասին օրենքում, ինչպես նաև ճյուղային օրենսդրության նյութական և դատավարական օրենսգրքում:

Օգտագործված գրականության ցանկ

ա) նորմատիվ իրավական ակտեր

1. Հայաստանի Հանրապետության Սահմանադրություն (փոփոխություններով): Հատուկ թողարկում: Երևան, 2015, 94 էջ:
2. «Նորմատիվ իրավական ակտերի մասին» 28 մարտի 2018 թվականի ՀՕ-180-Ն ՀՀ օրենքը // ՀՀՊՏ, N 23 (1381) 28 մարտի 2018:

բ) Մասնագիտական գրականություն (մենագրություններ, դասագրքեր և հոդվածներ)

1. **Ապիյան Ն. Ա., Պետրոսյան Ա. Հ.** Իրավական պետություն և օրինականություն: 2-րդ հրատ. Երևան, 2001, 288 էջ:
2. **Ասատրյան Ա.** Իրավունքի գերակայության սկզբունքն արդի իրավական համակարգի խորապատկերում: Երևան, 2013, 192 էջ:
3. **Հարությունյան Մ. Ա.** Արդի հայ հասարակությունը և օտարված գիտակցության փիլիսոփայությունը: Երևան, Նաիրի, 2014, 648 էջ:
4. **Հարությունյան Մ. Ա.** Իշխանության լեգիտիմության ժամանակակից տեսություն: Երևան, Նաիրի, 2016, 224 էջ:
5. **Ներսեսյանց Վ. Ս.** Իրավունքի և պետության տեսություն: Երևան, Նաիրի, 2001, 300 էջ:
6. **Ներսեսյանց Վ. Ս.** Իրավագիտություն, Երևան, 2002, 248 էջ:
7. Պետության և իրավունքի տեսություն: Ուսումնական ձեռնարկ: Գիտ. խմբ. **Ա. Ղամբարյան, Մ. Մուրադյան:** Երևան, 2016, 682 էջ:
8. **Պողոսյան Գ. Ա.** Հայ հասարակությունը XXI դարասկզբին: Երևան, 2006, 376 էջ:
9. **Սաֆարյան Գ. Հ.** Իրավաստեղծ գործունեության և օրենսդրության զարգացման հիմնահարցերը Հայաստանի Հանրապետությունում (պատմատեսական վերլուծություն): Երևան, 2004, 256 էջ:
10. **Ստեփանյան Հ. Մ.** Իրավունքի գոյաբանություն: Երևան, 2012, 224 էջ:
11. **Ստեփանյան Հ. Մ.** Նոր իրավաըմբռնման անհրաժեշտությունը: Երևան, 2011,

264 էջ:

12. **Ստեփանյան Հ. Մ.** Իրավունքի տեսության հիմնահարցերը. ֆենոմենոլոգիական մոտեցում: Երևան, 2006, 656 էջ:
13. **Ստեփանյան Հ. Մ.** Իրավունքի փիլիսոփայություն: Երևան, 2016, 700 էջ:
14. **Սարինյան Ս.** Հայ գաղափարաբանություն: Երևան, 1998, 318 էջ:
15. **Վերեր Մ.** Սոցիալական գործողության ըմբռնումը: Երևան, Զանգակ-97, 2005, 468 էջ:
16. **Абельс Х.** Интеракция, идентичность, презентация. Введение в интерпретативную социологию. СПб., 1999. 272 с.
17. **Автономова Н.С.** Рациональность: наука, философия, жизнь // Рациональность как предмет философского исследования. М., 1995 // URL: <http://www.philosophy.ru>
18. **Автономова Н.С.** Рассудок. Разум. Рациональность. М., 1988.
19. **Алексеев С. С.** Философия права. М., 1988, с. 132-133.
20. **Алексеев С. С.** Общая теория права. М., 2008, с. 576.
21. **Алекси Р.** Природа философии права // Проблемы философии права. Т. II. Киев-Черновцы, 2004, 368 с.
22. **Алекси Р.** Понятие и действительность права. М., 2011, 192 с.
23. **Антонов М.В.** Об интегральной юриспруденции и энциклопедии правоведения // Энциклопедия права или интегральная юриспруденция? Проблемы изучения и преподавания. Седьмые философско-правовые чтения памяти академика **В.С. Нерсисянца** / отв. ред. **В.Г. Графский**. М., 2013. С. 59-62.
24. **Анурин В.Ф.** Постмодернизм: в поисках материального фунда-мента // ОНС. 2001. № 3. С. 110-119.
25. **Апель К.О.** Трансформация философии. М., 2001, 472 с.
26. **Апель К.О.** Этноэтика и универсалистская макроэтика: противоречивость или дополнительность? // Политическая мысль. 1994. №4. С. 85.
27. **Апресян Р. Г.** Нравственность и легитимность // Мир человека: нормативное измерение-3. Рациональность и легитимность: сборник трудов Международной науч. конференции. Саратов. 2013. С. 169-172.

28. **Аристотель.** Никомахова этика // Аристотель. Сочинения. В 4 т. Т. 4. М., 1983.
29. **Бибихин В. В.** Введение в философию права. Т 1. М., 2005, 345 с. Т 2., 2013, 584 с.
30. **Байтин М. И.** О методологическом значении и предмете общей теории государства и права // Государство и право. 2007. № 4. С. 5-9.
31. **Байтин М. И.** Сущность права (современное нормативное право - понимание на грани двух веков). М., 2005. 512 с.
32. **Бауман З.** Индивидуализированное общество. М., 2002, 382 с.
33. **Белл Д.** Грядущее постиндустриальное общество. Опыт социального прогнозирования. М., 1999, 478 с.
34. **Белл Д., Иноземцев В.Л.** Эпоха разобщенности: размышления о мире XXI века. М., 2007. 307 с.
35. **Бергер П., Лукман Т.** Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания. М., 1995, 642 с.
36. **Бержель Ж. Л.** Общая теория права. М., 2000. 285 с.
37. **Берман Г. Дж.** Вера и закон: примирение права и религии. М., 1999. 400 с.
38. **Берман Г. Дж.** Западная традиция права: эпоха формирования. М., 1998. 560 с.
39. **Бехтерев В.М.** Гипноз. Внушение. Телепатия. М., 1994. 516 с.
40. **Бирюков С.В.** Легитимность права и его отрицание (постановка проблемы) // Право и политика. 2009. № 1, с. 11-17.
41. **Бурдые П.** Дух государства: генезис и структура бюрократического поля // Поэтика и политика: сборник статей. СПб. Алетейя, 1999. с. 146-149.
42. **Бурдые П.** За рационалистический историзм // Социологос пост-модернизма. М., 1996. С. 9-12.
43. **Бурдые П.** Начала. М., 1994, 364 с.
44. **Бурдые П.** От «королевского дома» к государственному интересу: модель происхождения бюрократического поля // Социоанализ **П. Бурдые.** Альманах российско-французского центра социологии и философии Института социологии

- РАН. М.: Институт экспериментальной социологии, 2001. С. 169-176.
45. **Бурдые П.** Поле политики, поле социальных наук, поле журналистики // Социоанализ **Пьера Бурде**. СПб., 2001. С. 117-126.
46. **Бурдые П.** Практический смысл. СПб., 2001. 562 с.
47. **Бурдые П.** Социология политики. М., 1993. 336 с.
48. **Бурдые П.** Социальное пространство: поля и практики. М., 2007. 576 с.
49. **Бусова Н.А.** Модернизация, рациональность, право. Харьков, 2004, 546 с.
50. **Бусова Н.А.** Проблема легитимации правового порядка // URL: http://lawdiss.org.Ua/books/065.doc.html#_Toc51435778
51. **Валлерстайн И.** Конец знакомого мира: социология XXI века. М., 2003. 368 с.
52. **Ван Хук М.** Конституционные суды и делиберативная демократия // Правоведение. 2013. № 2. С. 135-150.
53. **Ван Хук М.** Право как коммуникация // Правоведение. 2006. № 2.
54. **Ван Хук М.** Право как коммуникация / пер. с англ. М.В. **Антонова, А.В. Полякова**. СПб., 2012, 574 с.
55. **Варламова Н.В.** Западная правовая культура в современном культурном пространстве // Правовые культуры. Жидковские чтения: Материалы Всероссийской науч. конференции. Москва, 25 марта 2011г./под ред. **Г.И. Муромцева, М.В. Немытиной**. М.: РУДН, 2012. с. 62-69.
56. **Варламова Н.В.** Интегративный потенциал современных интерпретаций права // Энциклопедия права или интегральная юриспруденция? Проблемы изучения и преподавания. Седьмые философско-правовые чтения памяти академика **В.С. Нерсисянца** /отв. ред. **В.Г. Графский**. М., 2013. С. 63-73.
57. **Варламова Н.В.** Понимание свободы, равенства и справедливости в контексте либертарной концепции права // Российский ежегодник права. 2008. № 1. СПб., 2009, с. 5-11.
58. **Варламова Н.В.** Специфика правовой регуляции в соционормативной системе // Право и общество: от конфликта к консенсусу. СПб., 2004. С. 81-106.
59. **Варламова Н.В.** Тип правопонимания как теоретическая парадигма

интерпретации права // Правовые идеи и институты в историко-теоретическом дискурсе (к 70-летию профессора **В.Г. Графского**) / отв.ред. **Л.Е. Лаптева**. М., 2008. С. 60-74.

60. **Варламова Н.В.** Российская теория права в поисках парадигмы // Журнал российского права. 2009. № 12. С. 24-35.
61. **Варламова Н.В.** Типология правопонимания и современные тенденции развития теории права. М., 2010. 140 с.
62. **Варламова Н.В.** Философия права и юридическая догматика (проблема внутренней непротиворечивости правовой теории) // Юриспруденция XXI века: горизонты развития. Очерки СПб 2006. С. 269-300.
63. **Варламова Н.В.** Эффективность правового регулирования: переосмысление концепции // Правоведение. 2009. № 1. С. 212-232.
64. Введение в политологию: учебник для студентов вузов / **В.П. Соловьев, А.И. Пугачев**. М., 2005.
65. **Вебер М.** Избранные произведения. М., 1990. 712 с.
66. **Вебер М.** Протестантская этика и дух капитализма. М., 1990. 516 с.
67. **Ветютнев Ю.Ю.** Аксиология правовой формы. М., 2013. 200 с.
68. **Власенко Н.А.** Разумность и право: связь явлений и пути исследования // Журнал российского права. 2011. № 11. С. 45-57.
69. **Власенко Н.А.** Кризис права: проблемы и подходы к решению // Журнал российского права. 2013. № 8. С. 43-52.
70. **Вопленко Н.Н.** Законность и легитимность // Новая правовая мысль. 2003. № 1. С. 11-14.
71. **Вопленко Н.Н.** Законность и правовой порядок. Волгоград, 2006. 132 с.
72. **Вопленко Н. Н.** Основные проблемы современного правопонимания // Вестник Волгоградского государственного университета. Серия 3 «Экономика. Право». Волгоград, 1996. Вып. 1. С. 135-144.
73. **Вопленко Н. Н.** Очерки общей теории права. Волгоград, 2009, 898 с.
74. **Вопленко Н. Н.** Понятие и основные черты законности // Вестник

Волгоградского государственного университета. Серия 5 «Юриспруденция». Волгоград, 2006. Вып. 8. С. 33-48.

75. **Гаджиев Г.А.** Онтология права (критическое исследование юридического концепта действительности). М.: НОРМА-ИНФРА-М, 2013. 320 с.
76. **Гегель Г.В.Ф.** Философия права. М., 1990. 300 с.
77. **Гидденс Э.** Социология. М., 1997. 462 с.
78. **Глебов А.П.** Социальное демократическое правовое государство: иллюзии и реальность // Российское государство и правовая система: современное развитие, проблемы, перспективы / под ред. **Ю.Н. Старилова**. Воронеж, 1999. С. 62-78.
79. **Графский В. Г.** Актуальность синтезированного целостного подхода в учебном и теоретическом правоведении для постижения назревших потребностей в совершенствовании юридического просвещения // Энциклопедия права или интегральная юриспруденция? Проблемы изучения и преподавания. Седьмое философско-правовые чтения памяти академика **В.С. Нерсисянца**. / отв. ред. **В.Г. Графский**. М., 2013. С. 128-148.
80. **Графский В.Г.** Гражданское общество, правовое государство и право (круглый стол журналов «Государство и право» и «Вопросы философии») // Государство и право. 2002. № 1. С. 45.
81. **Графский В.Г.** Интегральная (синтезированная) юриспруденция: актуальный и все еще незавершенный проект // Правоведение. 2000. № 3. С. 49-64.
82. **Графский В.Г.** Интегральная (общая, синтезированная) юриспруденция как теоретическое и практическое задание // Наш трудный путь к праву. Материалы философско-правовых чтений памяти академика **В.С. Нерсисянца** // сост. **В.Г. Графский**. М.: Норма, 2006. С. 140-165.
83. **Графский В.Г.** Интегральное правопонимание в историко-философской перспективе // Философия права в России: история и современность. Материалы третьих философско-правовых чтений памяти академика **В.С. Нерсисянца** / отв. ред. **В.Г. Графский**. М., 2009. С. 220-223.
84. **Графский В.Г.** Концепция интегральной (синтезированной) юриспруденции:

актуальные направления дальнейшей разработки // Государство и право на рубеже веков: материалы Всероссийской конференции. Проблемы теории и истории. М., 2001. С. 107-114.

85. **Графский В.Г.** Общая теория права **П.А. Сорокина**: на пути к интегральному (синтезированному) правопознанию // Государство и право. 2000. № 1. С. 111-120.
86. **Графский В.Г.** Традиции и обновление в праве: ценностное измерение перемен // Проблемы ценностного подхода в праве: традиция и обновление. М., 1996. С. 23-38.
87. **Голоскоков Л.В.** Модернизация российского права / под ред. **А.В. Малько**. М., 2006. 432 с.
88. **Гулиев В.Е., Колесников А.В.** Отчужденное государство: проблемы политического и правового отчуждения в современной России. М., 1998. 267 с.
89. **Гуссерль Э.** Кризис европейских наук и трансцендентальная феноменология / пер. с нем. **Д.В. Складнева**. СПб., 2004. 399 с.
90. **Денежкин А.** «Фактичность и значимость» **Ю. Хабермаса**: новые исследования по теории права и демократического правового государства // **Хабермас Ю.** Демократия. Разум. Нравственность. С. 188-190.
91. **Дибиров А.**– Н.З. Устарела ли концепция легитимности **М. Вебера**? // Социально-гуманитарные знания. 2002. № 3. С. 258.
92. **Еллинек Г.** Общее учение о государстве. СПб., 2004. 612 с.
93. **Завершинский К. Ф.** Легитимность: генезис, становление и развитие концепта // Полис. 2001. № 2. С. 130.
94. **Зорькин В. Д.** Цивилизация права. М., 2015, 320 с.
95. **Иванников И. А.** Легитимность и эффективность государственной власти // Власть. 2005. № 11. С. 17-22.
96. **Ильин В. В.** Постмодернизм от истоков до конца столетия: эволюция научного мифа. М., 1997. 197 с.
97. **Иноземцев В.Л.** Постмодерн, постсовременность // Новая философская энциклопедия. В 4 т. Т. 3. М., 2010. С. 296.

98. **Иноземцев В.Л.** Теория постиндустриального общества как методологическая парадигма российского обществоведения // Вопросы философии. 1997. № 10. С. 29-44.
99. **Исаев И. А.** Власть и закон в контексте иррационального. М., 2006. 478 с.
100. **Исаев И. А.** Легитимность и легальность в конституционном процессе // История государства и права. 2012. № 6. С. 2-6.
101. **Исаева Н. В.** Правовая идентичность (теоретико-правовое исследование). М., 2013. 416 с.
102. **Исаева Н.В.** Теория идентичности в дискурсе теории права и государства // Правоведение. 2012. № 5. С. 117-134.
103. **Кант И.** Основы метафизики нравственности // Кант И. Сочинения. В 6 т. Т. 4. М., 1998.
104. **Киреева С.А.** Понятие и механизм легитимации политических режимов // Правоведение. № 4. С. 49-30.
105. **Козлихин И.Ю., Поляков А.В., Тимошина Е.В.** История политических и правовых учений. СПб., С. 469 с.
106. **Козлихин И.Ю.** Позитивизм и естественное право // Государство и право. 2000. № 3. С. 10-24.
107. **Кокотов А.Н.** Доверие. Недоверие. Право. М., 2004. 192 с.
108. Коммуникативная теория права. Т. 1, СПб, 2014, 373 с., Т. 2. СПб, 2014, 533 с.
109. **Кун Т.** Структура научных революций. М., 2001. 462 с.
110. **Лазарев В.В., В.С. Нерсисянц** – представитель интеграционной (синтетической) общей теории права // Философия права в России: история и современность. Материалы третьих философско-правовых чтений памяти академика **В. С. Нерсисянца** / отв. ред. **В. Г. Графский**. М., 2009. С. 262-270.
111. **Лазарев В. В.** Интегральные аспекты преподавания юриспруденции на высшей стадии юридического образования // Энциклопедия права или интегральная юриспруденция? Проблемы изучения и преподавания. Седьмые философско-правовые чтения памяти академика **В. С. Нерсисянца** / отв. ред. **В. Г.**

Графский. М., 2013. С. 13-23.

112. **Лазарев В.В.** Истоки интегративного понимания права // Наш трудный путь к праву. Материалы философско-правовых чтений памяти академика **В.С.Нерсисянца** / сост. **В.Г. Графский**. С. 122-139.
113. **Лапаева В.В.** Интегральное правопонимание в российской теории права: история и современность // Законодательство и экономика. 2008. №5. С. 5-13.
114. **Лапаева В.В.** Правовой принцип формального равенства // Журнал российского права. 2008. № 2. С. 68-76.
115. **Лапаева В.В.** Российская теория права на пути к интегральной юриспруденции // Правовые идеи и институты в историко-теоретическом дискурсе (к 70-летию проф. **В.Г. Графского**) / отв. ред. **Л.Е. Лаптева**. М., 2008. С. 26-41.
116. **Лапаева В.В.** Российская юриспруденция в поисках нового типа правопонимания // Наш трудный путь к праву. Материалы философско-правовых чтений памяти академика **В.С. Нерсисянца** // сост. **В.Г. Графский**. М.: Норма, 2006. С. 35-61.
117. **Лапаева В.В.** Социология права. М., 2000. 394 с.
118. **Лапаева В. В.** Типы правопонимания: правовая теория и практика. М.: Российская академия правосудия, 2012. 578 с.
119. **Лиотар Ж.Ф.** Ответ на вопрос: что такое постмодерн? // Ступени. Философский журнал. 1994. № 2. С. 87-88.
120. **Лиотар Ж.Ф.** Состояние постмодерна. СПб., 1998. 160 с.
121. **Локк Дж.** Два трактата о правлении // **Локк Дж.** Сочинения. В 3 т. Т. 3. 1998.
122. **Луман Н.** Власть. М., 2001, 462 с.
123. **Максимов С.И.** Мировоззренческо-методологические подходы к осмыслению права // Российский ежегодник права. 2008. № 1. С. 139-140.
124. **Макинтайер А.** После добродетели. Исследования теории морали. М., 2000. 546 с.
125. **Малахов В. П.** Право в контексте форм общественного сознания. М., 2015, 159 с.

126. **Мальцев Г.В.** Нравственные основания права. М., 2009. 552 с.
127. **Мальцев Г.В.** Понимание права. Подходы и проблемы. М., 1999.
128. **Мальцев Г.В.** Социальные основания права. М., 2007. 800 с.
129. **Малинова И. П.** Философия права. М., 2014, 176 с.
130. **Мамут Л.С.** Легитимация государства // Право и общество в эпоху перемен. Материалы философско-правовых чтений памяти академика **В.С. Нерсисянца**. М., 2008. С. 212-215.
131. **Мамут Л.С.** Легитимация закона // Права человека и современное государственно-правовое развитие. М., 2007. С. 188-202.
132. **Мамут Л.С.** Легитимность права // Труды Института государства и права Российской академии наук. № 4/2013: «Правовая коммуникация и правовые системы». С. 5-24.
133. **Мамут Л.С.** Правовое общение: очерк теории. М., 2011. 80 с.
134. **Мамут Л.С.** Социальное государство с точки зрения права // Государство и право. 2001. № 7. С. 8-18.
135. **Мамут Л.С.** Социальное государство с точки зрения права // Социальное правовое государство: материалы межвузовской конференции. СПб., 2003. С. 3-4.
136. **Масловская Е. В., Масловский М. В.** Социологические теории права // Социологический журнал. 2005. № 1. С. 54-64.
137. **Марченко М. Н.** Правовое государство. М., 2015, 648 с.
138. **Мартышин О. В.** О «либертарно-юридической теории права и государства» // Государство и право. 2002. № 10. С. 5-16.
139. **Мартышин О. В.** Проблема ценностей в теории государства и права // Государство и право. 2004. № 10.
140. Международная научная конференция «Правовое регулирование: проблемы эффективности, легитимности, справедливости» (2-4 июня 2016г.) // Государство и право, 2017, № 1, с. 115-118.
141. **Мартышин О.В.** Совместимы ли основные типы понимания права? // Государство и право. 2003. № 6. С. 13-22.

142. **Мачин И.Ф.** Интегративная юриспруденция и интегративное понимание права: проблема соотношения // Энциклопедия права или интегральная юриспруденция? Проблемы изучения и преподавания. Седьмые философско-правовые чтения памяти академика **В.С. Нерсисянца** / отв. ред. **В.Г. Графский**. М., 2013. С. 16-18.
143. **Моисеев С.В.** Философия права: курс лекций (текст). 2-е изд., Новосибирск: Сибирский ун-т, 2004. 262 с.
144. **Мид Дж.** От жеста к символу // Американская социологическая мысль: тексты / под ред. **В.И. Добренкова**. М., 1996. С. 225-234.
145. **Назарчук А.В.** **Ю.Хабермас** и **К.-О.Апель**: два подхода к обоснованию теории общества в современной немецкой философии. Режим доступа: sbiblio.com/biblio/archive/nasarchukju
146. Неклассическая философия права: вопросы и ответы. Харьков, 2013. 272.
147. **Нерсисянц В.С.** Философия права: учебник для вузов. М., 2006. 812 с.
148. **Нерсисян В. С.** Право и правовой закон. М., 2009, 384 с.
149. **Нерсисян В. С.** Современное право. Теория и методология. М., 2012, 304 с.
150. **Михайлов А. М.** Идея естественного права: история и теория. М., 2010, 464 с.
151. **Парсонс Т.** Система современных обществ. М., 1998, 516 с.
152. **Петражицкий Л.И.** Теория права и государства в связи с теорией нравственности. СПб., 2000, 412 с.
153. **Петровская Е.В.** Постмодернизм // Новая философская энциклопедия. В 4 т. Т. 3. М., 2010.
154. **Поляков А.В.** В поисках интегрального типа правопонимания // История государства и права. 2003. № 6. С. 7-8.
155. **Поляков А.В.** Возможна ли интегративная теория права? // Государство и право на рубеже веков. Проблемы теории и истории. М., 2001. С. 114-119.
156. **Поляков А.В.** Общая теория права. СПб., 2004. 442 с.
157. **Поляков А.В., Тимошина Е.В.** **Общая** теория права. СПб., 2005. 472 с.
158. **Поляков А.В.** Интегральная теория права: миф или реальность // Философия

- права в России: история и современность: материалы третьих философско-правовых чтений памяти академика **В.С. Нерсисянца** / отв. ред. **В.Г. Графский**. М., 2009. С. 234-242.
159. **Поляков А.В.** Коммуникативная теория права (генезис и теоретико-правовое обоснование): дис.... докт. юрид. наук. СПб., 2002. 93 с.
160. **Поляков А.В.** Коммуникативная теория права как вариант интегрального правопонимания // Правовые идеи и институты в историко-теоретическом дискурсе (к 70-летию профессора **В.Г. Графского**) / отв. ред. **Л.Е. Лапаева**. М., 2008. С. 8-24.
161. **Поляков А.В.** Коммуникативная концепция права: вопросы теории. СПб., 2003.
162. **Поляков А.В.** Нормативность правовой коммуникации // Правоведение. 2011. № 5.
163. Правовые модели и реальность. Отв. ред. **Ю. А. Тихомиров, Е. Е. Рафалюк, Н. И. Хлуденева**. М., 2015, 280 с.
164. **Поляков А.В.** Петербургская школа философии права и задачи современного правоведения // Правоведение. 2000. С. 4-23.
165. **Поляков А.В.** Постклассическое правоведение и идея коммуникации // Правоведение. 2006. № 2. С. 26-43.
166. **Поляков А.В.** Прощание с классикой или как возможна коммуникативная теория права // Российский ежегодник права. 2008. № 1. СПб., с. 9-42.
167. **Поляков А.В.** Российская теоретико-правовая мысль: опыт прошлого и перспективы на будущее // Наш трудный путь к праву. Материалы философско-правовых чтений памяти академика **В.С. Нерсисянца** // сост. **В.Г. Графский**. М.: Норма, 2006. с. 86-121.
168. **Поляков А.В.** Теория права в глобализирующемся обществе: постмодернистская интерпретация // Правоведение. 2007. № 4. с. 3-10.
169. **Поляков А.В.** Энциклопедия права или интегральная юриспруденция? // Энциклопедия права или интегральная юриспруденция? Проблемы изучения и

- преподавания. Седьмые философско- правовые чтения памяти академика **В.С. Нерсисянца** / отв. ред. **В.Г. Графский**. М., 2013. с. 24-37.
170. **Полякова Н.Л.** Современная западная социология: классические традиции и поиски новой парадигмы. М., 1990. С. 6-7.
171. **Поппер К.** Нищета историцизма // Вопросы философии. М., 1992. № 8-10.
172. **Сорокин В. Д.** Правовое регулирование: предмет, метод, процесс. СПб., 2003, 661 с.
173. **Пржиленский В. И.** Философия юридической науки. М., 2016, 208 с.
174. Социокультурная антропология права. СПб., 2015, 840 с.
175. Социокультурная антропология права. СПб., 2017, 840 с.
176. Философия права: концептуальные основы преподавания в юридических вузах. М., 2016, 224 с.
177. **Финнис Дж.** Естественное право и естественные права. М., 2012, 554 с.
178. **Фукуяма Ф.** Доверие. М., 2006. 730 с.
179. **Фукуяма Ф.** Великий разрыв. М., 2004. 474 с.
180. **Фуллер Л.Л.** Позитивизм и верность праву. Ответ профессору Харту // Правоведение. 2005. № 6. С. 128-135.
181. **Фуре В.Н.** Философия незаконченного модерна Юргена Хабермаса. Минск, 2000. 224 с.
182. **Хабермас Ю.** Вовлечение другого. Очерки политической теории. СПб., 2008. 417 с.
183. **Хабермас Ю.** Демократия, разум, нравственность. М., 1995. 464 с.
184. **Хабермас Ю.** Модерн-незавершенный проект // Вопросы философии. 1992. № 4. С. 40-52.
185. **Хабермас Ю.** Моральное сознание и коммуникативное действие. СПб., 2006. 378 с.
186. **Хабермас Ю.** Политические работы. М., 2005. 368 с.
187. **Хабермас Ю.** Проблемы легитимации позднего капитализма. М., 2010. 262 с.
188. **Хабермас Ю.** Философский дискурс о модерне. М., 2003.

189. **Хайек Ф.** Дорога к рабству Вопросы философии. 1990. № 12.
190. **Халипов В.Ф.** Введение в науку о власти. М., 1996.
191. **Харт Г.Л.А.** Понятие права. СПб., 2007. 426 с.
192. **Хеффе О.** Политика. Право. Справедливость. Основоположения критической философии права и государства. М., 1994. 662 с.
193. **Хохлов Е.Б.** Юридические химеры как проблема современной российской правовой науки // Правоведение. 2004. № 1. С. 4-10.
194. **Черданцев А.Ф.** Государственная власть и ее обоснование // Правоведение. 1992. № 2. С. 10-15.
195. **Честнов И.Л.** Актуальные проблемы теории государства и права. Эпистемология государства и права: учеб. пособие. СПб., 63 с.
196. **Честнов И.Л.** Постклассическая теория права. СПб., 2012. 650 с.
197. **Честнов И.Л.** Правопонимание в эпоху постмодерна // Правоведение. 2002. № 2. С. 11-22.
198. **Честнов И.Л.** Правопонимание в эпоху постмодерна. СПб., 2002. 272 с.
199. **Честнов И.Л.** Практическая, человекоцентристская юриспруденция-выход из тупика догматизации права // Энциклопедия права или интегральная юриспруденция? Проблемы изучения и преподавания. Седьмые философско-правовые чтения памяти академика **В.С. Нерсисянца** / отв. ред. **В.Г. Графский**. М., 2013. С. 46-56.
200. **Честнов И.Л.** Социально-антропологический подход к онтологии права // Социальная антропология права современного общества / под ред. **И.Л.Честнова**. СПб. 2006. 246 с.
201. **Четвернин В.А.** Лекции по теории права. М., 2000. Вып. 1, 284 с.
202. **Четвернин В. А.** Современные концепции естественного права. М., «Наука», 1988, 144 с.
203. **Чиркин В.Е.** Легализация и легитимация государственной власти// Государство и право. 1995. № 8. С. 66-73.
204. **Штомпка П.** Доверие. Основа общества. М., 2012. 440 с.

205. **Шундигов К.В.** Правовые механизмы: основы теории // Государство и право. 2006. № 12. С. 12-22.
206. **Шундигов К.В.** Инструментальная теория права-перспективное направление научного исследования // Правоведение. 2002. № 2 (241). С. 16-23.
207. **Шундигов К.В.** Синергетический подход в правоведении. Проблемы методологии и опыт теоретического применения. М., 2013. 256 с.
208. Эффективность закона (методология и конкретные исследования). М., 1997.
209. **Яковлев А. М.** Социальная структура общества и право. М., «Норма», 2015, 368 с.
210. **Beetham D.** The Legitimation of Power. Atlantic Highlands. NJ, 562 էջ:
211. **Bourdieu P.** The force of law: Towards a sociology of the juridical field // The Hastings Law Journal. 1987. Vol. 38. № 4. 817 էջ:
212. **Bridges T.** The Culture of Citizenship: Inventing Postmodern Civic Culture. Albany: State University of New York Press, 1991. 476 էջ:
213. **Douzinis C.** Postmodern Jurisprudence: The Law of Texts in the Texts of Law. New York: Routledge, 1991. 534 էջ:
214. **Habermas J.** Between Facts and Norm. Cambridge. 1996. 136 էջ:
215. **Habermas J.** Justification and Application: Remarks on Discourse Ethics. Cambridge, 1993. 584 էջ:
216. **Habermas J.** Theorie des kommunikativen Handelns. Bd. 2. Frankfurt am Main, 1997. 488 էջ:
217. **Hart H. L. A.** The Concept of Law. Oxford, 1961. 450 էջ:
218. **Honneth A.** Kampf um Anerkennung. Frankfurt a. M. 1994. 512 էջ:
219. **Horkheimer M., Adorno Th.** Dialektik der Aufklärung. Leipzig. 1989. 396 էջ:
220. **Luhmann N.** Legitimation durch Verfahren. Neuwid, 1969. 540 էջ:
221. **Luhmann N.** Sociological Theory of Law. London, Routledge & Kegan Paul, 1985. 684 էջ:
222. **Raz J.** Ethics in the Public Domain: Essays in the Morality of Law and Politics. Oxford: Clarendon Press, 1994. 576 էջ:

223. **Weber M.** Economy and Society, vol. 1. N.Y., 1978, 610 էջ:

գ) Ատենախոսություններ և Սեղմագրեր

1. **Ստեփանյան Հ. Մ.** Իրավունքի ֆենոմենոլոգիական տեսության հիմնախնդիրները: Ատենախոսություն իրավ. գիտ. դոկտորի աստիճանի հայցման համար: Երևան, 2008, 364 էջ:
2. **Ստեփանյան Հ. Մ.** Իրավունքի ֆենոմենոլոգիական տեսության հիմնախնդիրները: Սեղմագիր իրավ. գիտ. դոկ. գիտական աստիճանի հայցման ատենախոսության: Երևան, 2008, 37 էջ:
3. **Романова Е А.** Правовая коммуникация: общетеоретический анализ: автореф. дис.... канд. юрид. наук. Саратов, 2011. 22 с.
4. **Теткин Д. В.** Законность как реальное выражения права: дис. ... канд. юрид. наук. Тамбов, 2007, 197 с.
5. **Шачин С. В.** Коммуникативная разума **Юргена Хабермаса**: автореф. дис. ... канд. филос. наук. СПб., 1996, 23 с.
6. **Фролов С. Е.** Принципы права (Вопросы теории и методологии): дис. ... канд. юрид. наук. Кострома, 2001, 168 с.